

ГРІХ ПАНА АНТУАНА

Р О М А Н

ЖОРЖ ЗАНД

Ж О Р Ж З А Н Д

ГРІХ ПАНА АНТУАНА

Р О М А Н

З ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ ПЕРЕКЛАВ
Ф. О. Я Ц И Н А

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1 9 3 0 КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку”. „Надтковому репертуарі”
та інших періодичних Української
Нижньої Палати

Обкладинка художника *Е. МЕЯ*

Трест „Київ-Друк”,
6-та друкарня,
вул. Леніна, № 19.
Зам. 78—1929 19¹/₂ арк.

I

ЕГЮЗОН

У Франції небагато таких поганеньких містечок, як Егюзон, що розташоване на межі Лямаршу та Беррі, в південно-східньому кутку останньої з цих провінцій. Вісімдесят чи сто будинків, здебільшого вбогі з вигляду, крім двох-трьох (ми не називаємо їх заможних господарів, боячись образити їхню скромність), розміщені на двох-трьох вулицях, що оточують містечко, славне на десять льє навкруги позвами своєї людности й кепськими шляхами. Та остання невігода скоро зникне, бо прокладається нову дорогу. Досі Егюзон часто бачить мандрівників, що сміливо об'їжджають його навколишні простори, зважуючись пускати його жакливим бруком свої бідки. Єдиний заїзд міститься на єдинім майдані, що виходить на поле, немов чекаючи нових будівель від прийдешніх мешканців. Цей заїзд іноді влітку буває змушений запрошувати своїх надто численних відвідувачів зупинитися у сусідніх приватних будинках, які, треба сказати, відчиняються для них із великою гостинністю. Причина та, що Егюзон—центральный пункт мальовничої країни, з багатьома пам'ятками-руїнами, і хто хоче оглянути Шатобрен, Крозан, Прюнь-о-По, або, нарешті, замок Сен Жермен, що залишився цілий і що в ньому ще мешкають,—кожне ночує в Егюзоні, щоб уранці піти оглядати їх.

Кілька років тому, одного червневого гарячого дня егюзонські мешканці здивовано дивилися на молодого хлопця, пристойного з вигляду, що зараз по заході сонця їхав майданом із міста. Збиралося на грозу, сутеніло раніше, як звичайно, проте молодий подорожній, злегка перекусивши в заїзді й пробувши там не більше—не менш, скільки треба, щоб відпочив кінь,—сміливо простував на північ, не вважаючи на умовлення корчмаря й, очевидно, не боячись небезпечного шляху. Ніхто в місті не знав його; на запитання він відпо-

відав лише нетерплячими жестами, а на вмовлення—тільки посміхався. Коли стук підків його коня завмер у далечині, місцеві мешканці, що стояли на вулиці й поглядали на небо, казали:

— Мабуть, хлопець добре знає шлях, або зовсім не знає. Мабуть, він проїжджав тут сто разів і знає кожного камінця, або зовсім уяви не має про дорогу; кепсько ж йому буде.

— Він—приїжджий, не тутешній,—розважно сказав якийсь метикуватий парубок,—нікого не хотів послухатись; ось побачите, що за півгодини, як ударить вітром та тучею, то й повернеться.

— Коли раніше не скрутить собі в'язи на узвозі Пуан-де-Піль (пальового мосту),—зауважив третій.

— А що ж,—підхопили хором бесідники.—Сам собі буде винен. Ходім но, зачинімо віконниці, щоб, бува, град не повибивав шибок.

У місті почали замикати двері та віконниці, а тим часом вітер, що починав уже свистіти в полі, випереджав захеканих найминок, грюкаючи в них під носом важкими засовками, на які місцеві майстри, як кажуть старі люди,—не шкодували ані дерева, ані заліза. Час-від-часу через вулицю з ганків чулися голоси:

— А чи ваше все вдома?

— Ой, лишенько, ще два вози на полі!

— А в мене шість у дорозі!

— А мені байдуже, я все вже зібрав.

Мова мовилася за сіно.

Подорожній, сидячи на чудовому бренському ступакові, залишав хмару позад себе і, надавши ходи, сподівався втекти від тучі, але на раптовім завороті дороги, побачив, що хмара конче перейме його збоку. Він розгорнув плаща, прив'язаного очкурами до валізки, підв'язав ремінцями кашкета і, вдаривши коня острогами, прискорив його ходу, сподіваючись, принаймні, ще за дня поминути небезпечне місце, яким його лякали. Але марна надія. Дорога стала такою важкою, що він мусив їхати ступою, обережно продираючись із конем крізь скелі, розкидані на його шляху.

Коли він виїхав на високий берег Креси, хмара заступила все небо, настала повна темрява, і про глибину безодні, що її краєм він їхав, можна було судити лише з глухого шуму ревучого потоку.

Необачний, як то бувають усі люди в двадцять років, парубок не звернув уваги, що кінь, лякаючись, зупинився й присилував його йти навмання одним схилом, що з кожним

кроком слухняної тварини ставав дедалі крутішим та нерівним. Враз кінь став, швидко рачкуючи назад, а їздець, трепонувшись на сідлі, побачив у сліпучому світлі блискавки, що він на самісінькому вершку стрімкої кручі, що ще один крок— і він неминуче полетів би в Крезу.

Став накрапати дощ, і скажений вихор закрутив чуби старих каштанів, уздовж дороги. Західній вітер заносив їздця з конем простісінько до річки. Небезпека ставала такою великою, що мандрівник мусів злізти з коня, щоб менша була підпора вітрові й щоб у темряві вигідніше було вести коня. Місцевість, оскільки він міг зауважити при світлі блискавки, видалась йому чудовою, але його становище йому подобалося, бо він мав пристрасть до пригод, як це властиво юнацькому вікові.

Другий сполох блискавки ясніше освітив йому краєвид, а з третього він скористувався, щоб краще роздивитися навколо себе. Дорога була широка, але через те саме невідна. З півтузіня неясних стежок, позначених лише кінськими слідами та коліями від коліс, утворили різні шляхи, що безладно перетинали один одного на схилі гори. Тут не було ні тину, ні рова, ні будь-якого сліду праці на землі, на ґрунті голого схилу були лише сліди, коли хто збочував задля своїх потреб. Тут різної пори року або протоптували нову стежку, або відновляли стару, яку вже загладив час і за яку забули. Поміж цих химерних стежок стриміли скелі з кущиками вересу, але в темряві все це мало однаковий вигляд. Через те, що стежки переплутувались дуже безладно, важко було переходити з однієї на другу, не важучи спіткнутися й скотитися у безодню; всі вони вилися схилом яру не лише вперед, а й у бік, тому треба було нахилитися вперед і ліворуч. Жодною з цих ламаних стежок не було легко йти, бо за літо вони всі були однаково протоптані; тутешні мешканці ходили ними як хотіли серед білого дня, але темної ночі зблудити з них було не зовсім безпечно. Юнак, турбуючись за ноги свого улюбленого коня більше, як за власне життя, вирішив підійти до однієї скелі, яка своєю височиною могла захистити його й коня від лютого вітру; він міг переждати під нею, поки небо трохи проясніє. Подорожній сперся на Воронька і, перекинувши одну полу непромокнутого плаща так, щоб захистити бік свого товариша й сідло, віддався романтичним мріям, остільки задоволений із нагоди послухати виття бурі, оскільки еґюзонські мешканці вважали його за стурбованого й спантеличеного, коли тільки вони ще пам'ятали за нього в цей час.

Щохвилини блискало; це скоро дало йому змогу ознайомитись із довколишньою місцевістю. Спереду дорога, в'ючись протилежащим схилом яру, підносила так само круто, як тут спускалась, створюючи такі самі труднощі. Креза, чиста й бистра, котилася на дні безодні без великого гуркоту, який змішувався з глухим безнастанним ревінням під арками старого мосту, що, здавалося, був дуже благоденний. Просто виднокруг обмежувала висока круча, але збоку відкривалась перспектива похилих і добре оброблених луків, серед яких виляла річка; проти нашого мандрівника на вершці горба, що наїжився грізними скелями всуміш із рясною рослинністю, манячили високі завалені башти здорового зруйнованого замку. Але, якби парубкові заманулося шукати там захисту від бурі, то трудненько було б йому добрати способу добутися туди. І знаку не було сполучення між замком і дорогою, бо обидва горби розділяв яр, із другим на дні його потоком, що вливався в Крезу. Місцевість була прегарна, і багрове світло блискавки надавало їй вигляду чогось страшного, чого б не знайти й білого дня. Велетенське каміння стреміло понад заваленою покрівлею, ніби впираючись у хмару, що висіла над замком, роздираючи її лоно. Коли небо на мить спалахувало, білі руїни вимальовувались на темному тлі в повітрі; коли ж, навпаки, зір призвичаювався до пільми, вони темною масою виступали на обрії яснішого кольору. Велика зірка, якої ніби не сміли закрити хмари, довго мигтіла над гордою баштою, мов карбункул на голові велетня. Нарешті зірка зникла, і потоки ще дужчого дощу вже не давали мандрівникові нічого бачити інакше, як крізь густу завісу. Падаючи на ближчі скелі й на скам'янілу від недавньої посухи землю, вода розбивалася на бризки білим шумом, а часом хмарами водяного порошу, знятого вітром.

Обертаючись, щоб краще захистити коня під скелею, парубок враз спостеріг, що він був не сам. Хтось теж прийшов сюди шукати притулку, або заліз іще перше за нього. Навпевне не можна було вирішити через безнастанну зміну блиску й густої тьми. Іздець не встиг добре розглянути пішоходця, але той видався йому погано одягненим і непевного вигляду. Навіть немов він хотів сховатися, найщільніше притулившись до скелі. Однак, ледве він із вигуку молодого подорожнього зрозумів, що його викрито, як зараз же голосно й твердо сказав:

— Погана, добродію, погода для прогулянки. Розумно зробіте, коли повернетесь до Елюзону ночувати.

— Щиро дякую, мій друже, відповів парубок, умісне

хльоснувши в повітрі прутиком з олив'яною булавою, щоб показати підозрілому сусіді, що він був озброєний.

Той збагнув натяк і відповів на нього, вдаривши, ніби не навмісне об скелю величезною шпичастою палицею й відбивши кілька шматків каменю. Зброя була добра, і рука дужа.

— Не далеко ви заїдете в таку негоду,—заговорив знов пішоходець.

— Заїду, скільки мені треба,—відповів їздець,—не радив би нікому зупиняти мене дорогою.

— Хіба ви боїтеся злодіїв, що відповідаєте загрозами на добре слово? Не знаю, звідки ви, парубче, але бачу, що ви не знаєте тутешньої країни. Хвалити бога, в нас не водиться ні злодіїв, ні розбійників, ні душолюбів.

Горда, відверта мова незнайомого викликала довіру. Парубок ласкаво відказав:

— То ви, товаришу, тутешній?

— Так, добродію, і завжди буду тутешній.

— Гаразд робите, застаючись тут,—країна чудова.

— Ну, не завжди. Зараз, приміром, неможна сказати, щоб добра. Погодонька розходилася он-як, стане на всю ніч.

— Ви гадаєте?.

— Певний. Якщо ви поїдете долиною Крези, буря супроводитиме вас до півдня, але, гадаю, ви пустилися у дорогу так пізно, маючи на оці якийсь близький привал.

— Направду сказати, місце, куди я їду, чи не далі, як я міркував спочатку. Я гадав, що мене хочуть затримати в Егюзоні, перебільшуючи віддалення й недогідність шляху; але з цієї недалекої подорожі, в якій я біля години, видно, що мене не ошукували.

— А що, скажіть правду, куди ви їдете?

— У Гаржілес. Далеко ще до нього?

— Недалеко, добродію, якби видно дорогу. Але коли ви не знаєте місцевости, то їхатимете ще цілісіньку ніч, бо все, що ви бачили, є дурниця, проти тих карколомних спусків, які вам треба робити, щоб проїхати з яру Крези до Гаржілеса: та ще, в додаток, ви важите життям.

— Слухайте-но, коханий. Чи не візьметесь ви, звичайно, за добру винагороду,—провести мене?

— Ні, щиро дякую.

— Себто дорога дуже небезпечна, коли ви такі незговірливі?

— Для мене безпечна, бо я її знаю не згірше, як може ви паризькі вулиці. Але ж із якої речі я мав би мокнути цілісіньку ніч, догоджаючи вам?

— Не треба. Обійдусь і без вашої помочі. Адже я не хотів вашої послуги дарма, я вам пропонував...

— Годі, годі! Ви багатий, а я бідний. Але я ще не жебраю й не маю причини зробитися служником першого-ліпшого. Ще, якби я знав, хто ви...

— Ви не ймете віри мені?—спитав парубок, цікавість якого збільшувала смілива та горда вдача незнайомого—я заплачу вам наперед. Скільки ви хочете?

— Прошу вибачити, добродію, я нічого не хочу; ані жінки, ані дітей у мене нема, і в цю хвилину я нічого не потребую, до того в мене ще є приятель, добрий товариш, поблизу тут, і я зараз же, як проясниться небо, піду туди повечеряти й заснути під покрівлю. На що ж мені позбутися цього за для вас? Скажіть! Хіба за те, що в вас добрий кінь і новий одяг?

— Не скажу, щоб ваша гордість мені не подобалася, але я вважаю її за хибну, коли вона відкидає обмін послуг.

— Я вже прислужився вам, як тільки міг, відрадивши їздити поночі в такій темряві шляхами, що за яких півгодини ними неможна буде пройти. Чого ж вам більше?

— Нічого. Прохаючи вашої помочі, я хотів довідатись, яка вдача тутешніх мешканців—оце й усе. Тепер я бачу, що їхня охочість до послуг проїжджим обмежується самими словами...

— Проїжджим!—гукнув тубілець сумним і докірливим тоном, що вразив подорожнього.—А хіба вже цього не забагато для людей, що ніколи не чинили нам нічого, крім лиха? Облиште, добродію; люди несправедливі, але бог бачить і знає, що бідний селянин покірливо дається зубожити себе вченим людям, які наїжджають до нього з великих міст.

— Так міські мешканці заподіяли багато лиха вашим селянам? Цього я не знав; і за це не можу відповідати, бо ще вперше приїжджаю на село.

— Ви їдете до Гаржілесу, напевне до пана Кардонне. Ви, звичайно, родич йому, або приятель?

— А хто цей пан Кардонне, що його ви, здається, не дуже любите?—запитав парубок по хвилинному ваганні.

— Облишмо це, добродію,—відповів селянин;—якщо ви з ним незнайомі, вам зовсім нецікаве те, що я скажу про нього, а коли ви багаті, то вам нема чого боятися його—він небезпечний лише вбогим.

— Проте,—відказав мандрівник з удаваним спокоєм,—може я маю причини хотіти довідатися, якої в вас думки за цього пана Кардонне. Коли ви не бажаєте пояснити мені причини своєї поганої думки про нього—значить маєте щось проти нього особисто, а це не є вам честь.

— Я не повинен нікому здавати справи,—відповів селянин,—і моя думка залишиться при мені. Прощайте, добродію. Ось дощ трохи вщух. Шкода, що не можу запропонувати вам пристановища, але я й сам не маю іншого, крім того замку, що ви бачите й що належить не мені. А втім,—додав він, відійшовши кілька кроків і спиняючись, ніби кається, що погано виконав обов'язок гостинності,—в разі, коли ви шукатимете там притулку на ніч, я запевняю, що вас добре приймуть.

— Хіба в цій руїні живуть?—запитав мандрівник, якому треба було спускатися в яр, щоб перейти через Крезу, і який пішов поруч із селянином, ведучи коня на повіді.

— Щоправда, це руїна,—мовив його супутник, сумно зідхаючи,—я хоч і не старий, але ще пам'ятаю цей замок цілим, міцним і таким прекрасним усередині й зовні, що й цареві не сором було б жити в ньому. Власник не витрачався дуже на нього, але він і не потребував лагодження—такий він був міцний та тривкий; мури його були такі рівні, каміння коминків та вікон так гарно викладене... Нічого пишнішого не можна було додати до того, що архітекти та мулярі зробили будуючи. Але все минає, і багатство минає. Останній граф Шатобрен нещодавно викупив свій родовий замок за чотири тисячі франків.

— Чи ж можливо, щоб така сила каміння, навіть у теперішньому її вигляді, коштувала так дешево?

— Так, те, що тут є, коштувало б іще більших грошей, якби можна було все розібрати та перевезти. Але деж у нашій стороні дістати робітників та машин, здатних, щоб зламати ці старі мури. Не знаю, на чому мурували будинки в давнюдавнину, але цемент такий міцний, що башти й головні мури, ніби витесані з цілого каменю. До того ж, уважайте, будівля стоїть на шпилі з безоднями зі всіх боків. Які вози, коні перевезуть такий матеріал? Хіба гора завалиться; а йнакше вони простоять так довго, як скеля, на якій усе це стоїть. Та й усередині ще є досить склепіння, щоб дати притулок убогому панові з убогою дівчиною.

— Так у цього останнього з Шатобренів є дочка?—спитав парубок, зупиняючись подивитися на замок із більшим співчуттям, ніж яке він досі виявляв.—І вона тут живе?

— Еге, тут, серед соколів та пугачів; проте вона молода й прегарна. Повітря та води тут досить, і, не зважаючи на нові закони проти вільного полювання, на столі в графа Шатобрена ще іноді бувають зайці та куріпки. Слухайте, коли ви не маєте справ, задля яких вам слід важити життям, щоб

приїхати вдосвіта, то ходім зі мною, я вам ручусь за добрий прийом у замку. Якби ви навіть з'явилися туди сами, без рекомендації, то вже досить непогожої ночі й християнського обличчя, щоб вас ушанував і добре пан Антуан де Шатобрен.

— Мабуть, він людина небагата, і мені ніяково користатися з його добродушности.

— Навпаки, він буде радий. Облиште! Бачите, гроза знімається сильніша, як була, а в мене сумління не буде спокійне, коли я вас zostавлю самого тут на горі. Не гнівайтесь, що я відмовився провести вас—у мене є свої причини, про які ви не можете судити й яких нема потреби переказувати вам. Я спокійніше засну, коли ви послухаетесь моєї поради. Крім того, я знаю пана Антуана. Він був би незадоволений із мене, якби я не затримав вас і не привів до нього; він навіть ладен бігти за вами, а це йому недобре по вечері.

— Але, як ви гадаєте, чи не буде неприємно його доньці, що до них з'явиться незнайома людина?

— Його донька?—та вона така ж добра, як і він, якщо не добріша, хоч це, здається, і неможливо.

Парубок іще вагався, деякий час, але, підохочуваний романтичною вдачею й уже малюючи в уяві своїй патрет красуні, що жде на нього за цими моторошними мурами, розмірковуював, що в Гаржілесі його чекали не раніше як другого дня, що, приїхавши вночі, він потурбує сон батьків, що, одно слово, стояти на своєму було б безглуздя, що напевне відрадила б йому мати, якби він міг чути її саме в цю хвилину. Переконаний усіма поважними причинами, до яких ми вдаємося, коли в справу вплутається дідько молодощів і цікавості, він пішов слідом за своїм проводирем до старого замку.

II

ЗАМОК ШАТОБРЕН

Насилу вибравшись на гору крутою дорогою, певніше сходами, вибитими в скелі, наші мандрівники хвилин за двадцять прибули до замку Шатобрен. Вітер та дощ дужчав і парубок не мав часу розглянути великий портал, що в цей момент здавався невиразною масою величезного розміру. Він лише спостеріг, що в воротях опускні графські ґрати замінено дерев'яною заставою, щось на взірєць тих, якими замикають луки в тамтешній стороні.

— Стрівайте, пане,—сказав проводир,—я перелізу й поскочу по ключа, бо стара Жанілла з якогось часу здумала

чіпляти колодку, мов би в її панів є щось украсти. А втім, намір у неї був добрий, і я не гуджу її.

Селянин дуже спритно переліз через заставу, а парубок очікуючи, поки той повернеться й відчинить, даремно силкувався зрозуміти розміщення зруйнованих архітектурних мас, що їх він ледве розрізняв у середині двору—це було щось ніби хаос.

Небавом з'явилося кілька постатей і похапцем відчинили заставу. Одна постать узяла коня, друга руку мандрівника, третя несла спереду ліхтаря, потрібного, щоб перейти поміж руїнами й чагарником, що заповнювали двір. Нарешті, пройшовши частину внутрішнього двору й кілька просторих, темних, приступних вітрові зі всіх боків заль, вони ввійшли в невеличку продовгувату кімнату зі склепінням, що колись, мабуть, правила за людську, або льох між станями й пекарнями. Ця кімната, чисто вимашена, становила тепер вітальню й їдальню графові Шатобрену. Незабаром тут спорудили невеликого комінка з дашком і дерев'яними натертими воском та вилощеними наличниками. Широка, мідяна плита, що зайняла все вогнище й узята від якогось великого комінка замку, як і грубий казан із полірованого заліза, щедро розливали тепло й блиск по голій білій кімнаті, яка через це здавалась цілком освітленою невеличкою бляшаною лампою. Стіл каштанового дерева, що за ним могло у важливих okazіях сісти з шестеро людей, кілька солом'яних стільців і німецький годинник із зозулею, куплений за шість франків у розносника, становили все умеблювання скромної вітальні. Але все визначалось надзвичайною охайністю. Стіл і стільці простацької роботи якогось місцевого теслі лисніли від глянцю; це свідчило за ретельне вживання ганчірки й щітки. Підлога була чисто заметена і, всупереч звичаям країни, всипана піском на англійський штиб, а в кам'яному горщику на комінку пишався величезний букет троянд всуміш із дикими квітками, назбираними по околишніх горбах.

Це скромне умеблювання не мало на перший погляд ніякої поетичности, або мальовничости; проте, уважніш придивившись, тут, як і в усіх людських житлах, ви спостерегли б, що вдача й природний смак особи з творчим хистом керували вибором та устаткуванням приміщення. Молодий хлопець, що вперше потрапив сюди, остаючись хвилину сам, поки господарі клопоталися, щоб якнайкраще прийняти його, швидко збагнув розумовий стан мешканців цього притулку. Видно було, що вони звикли до вибагливості й іще почували потребу в вигодах. Живучи дуже скромно, вони мали стільки

здорового розуму, що вигнали навіть тінь зверхньої пишноти; між небагатьма кімнатами, що залишилися цілі з просторого замку, вони обрали собі за спільну кімнату таку, яку найлегше було утримувати, опалювати, умеблювати й освітлювати, інстинктивно давши перевагу кімнатці гарній і затишній. Цей куточок становив перший поверх квадратого павільйону, прибудованого в кінці епохи відродження до старих будівель, що виходили на головний фасад майданчика. Художник, що будував цю наріжну башту, всіма способами намагався зблизити два такі відмінні стилі, вибравши для форми вікон систему стрільниць, прозорих отворів. Але видно було, що ці вікна, невеличкі й круглі, ніколи не призначались, щоб прицілюватись із гармат, і були просто оздобою. Чепурно викладені червоною цеглою пополовині з білим каменем, вони утворювали собою гарні рямці в середині покоя. Між вікнами було кілька ніш, через це непотрібні були шпалери, ба навіть меблі, що заставляли б стіни, нічого не додаючи до їхньої приємної простої зовнішньості.

В одній ніші, що їй за основу була біла, рівна, як мармур плита, на височині по лікоть, мандрівник побачив невеличку сільську прядку з веретеном, обсуканим темною вовною. Дивлячись на цей робочий прилад, такий легкий і простий, він мимохіть поринув у роздум, із якого його вивів шелест жіночого одягу. Подорожній жваво обернувся, але його юнацьке серце затріпотівши тяжко розчарувалось. То була стара служниця, що ввійшла без ніякого шуму, завдяки всипаній піском підлозі, і нагнулася до каміну, підкладаючи хмиз із дикого винограду.

— Погрійтеся біля вогню, добродію,—мовила стара, трохи манірно гаркаючи,—та дайте мені свого кашкета й плаща, я занесу до пекарні висушити. Який славний плащ від дощу; не згадаю, як зветься ця матерія, а я бачила її в Парижі. От, було б приємно бачити такого плаща на плечах нашого графа. Але, мабуть, він коштує дорого; та граф би ще, напевне, не захтів носити його. Він гадає, що йому все двадцять п'ять років, і каже, що небесна вода ніколи не застуджувала чесних людей; проте минулої зими й він почав скаржитися на ішіяс. Звичайно, в вашому віці нема чого боятися таких хороб. Проте ви нагрійтеся; поверніть отак стільця—краще буде. Ви, напевне, з Парижу. Це видно з кольору вашого обличчя, надто ніжного для нашої сторони. Прегарний, добродію, край, тільки влітку дуже гарячий, а взимку дуже холодний. Ви скажете, що сьогоднішнього вечора холодно, як у листопаді вночі, і це—правда. Що робити? Буря винна.

Але наша маленька заля—чудо зараз нагріється, ось за хвилину сами побачите. До того, хвалити бога, дров-сушні в нас досить. Старого дерева тут сила, та самим хмизом із двору можна опалюватися цілу зиму. Щоправда, великого палива в нас і не буває; граф—невеликий їдець, донька—так само, хлопчисько-служник від усіх ненажерливіший. Еге, йому щодня давай три фунти хліба, але його булки я печу окремо й не шкодую жита. Для нього добре. Навіть домішую грісу; воно, звичайно, робить хліб глеюватим, проте здорово. Ги-ги-ги! Вам смішно? Мені теж. Я таки люблю посміятися та побазікати, а робота ніколи не стоїть за мною, у мене все йде моторно. Пан Антуан такий самий; як накаже будь-що,—роби йому миттю. Щодо цього ми з ним завжди в згоді. Ви нам, добродію, пробачте, що змушуємо вас трохи заждати. Граф пішов у льох із чоловіком, який привів вас, а сходи стали такі благі, що не хутко зійдеш. Зате льох добрий: стіни завгрубшки футів з десять із гаком; коли зійдеш униз, то глибина така, що здається ніби тебе живцем поховано. Далєбі, цікаво!—Кажуть, що в старовину туди завдавали бранців. Тепер ми нікого туди не садavimo, а вину там дуже добре стояти. Та ми ще того загаялися, що наша донька лягла вже спати—їй сьогодні голова заболіла, бо ходила по сонці без капелюшика. Каже, що хоче себе призвичаїти, бо коли я обходжуся без капелюша та парасолі, то й вона так само може обходитися. Та де там їй! вона, бідненька, вихована пошляхетному, як слід... Я назвала її нашою донькою, але ви не подумайте, що я мати панні Жільберті. Вона так подібна до мене, як щиглик до горобця. Але ж бо я її вигляділа, та й досі не відвикну називати її нашою дочкою, і вона ні за що не хоче, щоб я перестала казати їй ти... Така втішна дитина. Шкода, що тепер вона в ліжку. Уранці ви її побачите, бо без сніданку ми вас не випустимо, і вона pomoже мені почастивати вас краще, ніж я спроможна сама зробити. Але не подумайте, щоб мені бракувало жвавости—ноги в мене моторні; я така й зосталася, як була за молодих літ,—мизерненька, і ви аж ніяк не дасте мені моїх літ... Ну, як по-вашому, скільки мені років?..

Парубок гадав, що за цим питанням він промовить хоч слово, скаже якийсь комплімент, щоб подякувати їй стати до розмови, дуже бо йому хотілося почути більше поробиць про панну Жільберту, але стара, не чекаючи на його відповідь, вела далі похапцем:

— Шістдесят чотири роки, добродію, принаймні на Йвана буде шістдесят чотири, а я сама зроблю за чотирьох моло-

дих. Ого! Робота в мене горить. Адже ж я родом не з Беррі; я народилася в Марші, більш як півльє звідціль, а там у нас звісно, який уже народ... А! Розглядаєте роботу нашої доньки. Знаєте, вона пряде так рівно й тонко, як краща сільська прядильниця. Захотіла, щоб я навчила її прясти вовну. Слухай, каже, мамо (вона мене завжди так кличе, рідної матінки, бідна, ніколи не знала й завсігди мене любила, як рідну неньку, хоч ми з нею подібні одна до одної як троянда до кропиви), послухай, каже мамо! Оце гаптування, оці малянки, всі оті дурниці, що їх мене вчили в пансіоні, тут ні до чого. Навчи мене прясти, плести та шити, щоб я тобі помагала працювати для татка.

Саме тоді, як невтомний монолог старої почав цікавити стомленого слухача, вона вийшла, що вже не раз робила, бо не стояла на місці ані хвилини і, далі правлячи своє, накрила стіл товстою білою скатеркою, подала тарілки, шклянки й ножі; знову замела підлогу, обтерла стільці й разів із десять роздмухувала вогонь, відновляючи свій монолог саме на тому місці, де переривала. Цього разу голос її, що далі гаркавив за стіною, заглушили інші, гучніші, і перед ним з'явився граф Шатобрен, разом із селянином, що проводив нашого мандрівника. Кожний мав у руках пару великих кам'яних глечиків, які вони поставили на стіл. Тут молодий хлопець міг розглянути риси одного й другого.

Граф Шатобрен був чоловік років на п'ятдесят, гарний і шляхетної зовнішності, плечистий, із воловою шиєю, взагалі ніби атлет; шкіра його, принаймні, була така смаглява, як і шкіра його супутника, руки—широкі, шорсткі, засмалені—порепалися на полюванні, на спеці й повітрі. Це були руки бракон'єра, бо ласкавий дідич мав так мало власної землі, що мимохіть полював по чужих дачах.

Він визначався повним, одвертим, посмішливим обличчям, твердою ходою й гучним голосом. Грубий мисливський одяг, охайний, хоч і з латою на лікті; сувора сорочка з конопляного полотна, шкіряні гетри, шпакувата борода, що терпеливо чекала неділі—все виказувало в ньому звичку до суворого й дикого життя, у той час як його приємне обличчя, ласкаві й ввічливі манери та розв'язність, повна гідности, нагадували учтивого шляхтича, що звик скорше протегувати й помагати, ніж приймати поміч і протекцію.

Супутник його, селянин, був далеко не такий охайний. Гроза й погана дорога дуже попсували його блюзу та взуття. Коли борода дідича була неголена з тиждень, то селянинова борода не бачила бритви добрих два тижні. Він був худор-

лявий, кощавий, гнучкий, вищий від графа кількома цалями, і хоч постать його теж виявляла добрість та щирість, проте іноді проблискувало якесь лукавство, сум та гордовите здичавіння. Видно було, що він мав більше розуму, чи був нещасливіший від графа Шатобрена.

— Що,—сказав шляхтич,—обсохли трохи? Просимо, вечеря готова.

— Дякую вам за великодушний прийом,—відповів мандрівник,—але я боюсь бути непристойним, не сказавши вам, хто я.

— Гаразд, гаразд,—відказав граф, якого з цього часу ми зватимемо просто паном Антуаном, як і взагалі його звали в цій країні,—потім скажете, коли ласка. Я ні про що вас не питаю й бажаю виконати обов'язок гостинності, не знаючи ні вашого ймення, ні звання. Ви—мандрівник, необізнаний із тутешньою стороною, застуканий пекельною ніччю біля воріт мого будинку, оце—ваше звання, ваше й право. До того в вас приємна зовнішність і обличчя, яке мені подобається. Отже, я буду винагороджений за свою довіру вже задоволенням зобов'язати бравого хлопця. Будь ласка, сідайте, їжте й пийте.

— Ви надто ласкаві.—Дуже вам вдячний за щире й привітне приймання. Але мені нічого не бракує, і я задоволений із того, що ви дозволите переждати в вас бурю. Я вечеряв в Егюзні годину тому. Не кажіть же, прошу вас, клопотатися задля мене.

— Ви вже повечеряли? Це все не резон. Хіба ж таки в вас один із тих шлунків, що враз перетравлюють лише одну закуску? В ваших літах я ладен був вечеряти всякої години ночі, аби лише була okazія. Їзда верхи та гірське повітря—цього досить, щоб апетит відновився. Щоправда, у п'ятдесят років шлунок уже не буває такий: мені тепер як півшклянки доброго вина та кусень черствого хліба,—то я й ситий. Але ви не робіть церемоній із нами. Ви нагодилися саме в пору: я щойно збирався вечеряти. Та в моєї малої сьогодні мігрень, і ми з Жаніллою бідкалися, що їстимем удвох. Ваш приїзд потішив нас, так само, як і приїзд ось цього доброго хлопця, мого товариша з дитинства. Я завжди радо бачу його в себе. Ходи-но сюди, сідай зі мною поруч,—мовив він, звертаючись до селянина;—а ти, мамо-Жанілло, сідай проти мене. Господарю; адже ж ти знаєш, що в мене важка рука, і коли я заходжуся різати, то поріжу печеню, тарілку й скатерку, ба трохи й стола, а це тебе сердить.

Вечеря, що її з доброзичливим виглядом поставила на стіл Жанілла, це був козячий і овечий сир, блюдо горіхів, блюдо

чорносливу, великий піріг із житнього борошна, чотири кварта вина, яке приніс сам господар. Бесідники жваво заходилися поратися біля цієї вбогої закуски з видимою насолодою, крім мандрівника, що не мав апетиту, а лише милувався з щирости, з якою поважний дідич, без соромливости й фалшивого стиду, частував його своєю вечерею. У цій привітній і наївній невимушеності було щось батьківське й zarazом дитяче, що чарувало серце молодого хлопця.

Вірний законів великодушности, що він його сам собі написав, пан Антуан ні про що не питав гостя й навіть уникав усякого зауваження, що могло скидатися на приховану цікавість. Селянин видавався трохи обачним і поводився обережно, але скоро, захопившись спільною розмовою, що зняв пан Антуан із Жаніллою, він так розійшовся й так часто давав наливати свою шклянку, що подорожній почав дивуватися, як людина, здібна стільки випити й не губити не тільки розуму, а навіть звичайної пристойности.

З дідичем було інакше. Ледве перехилив він півгличика, що стояв біля нього, як очі йому заграли, ніс почервонів і рука стала нетвердою. Проте він не втратив розуму, навіть спорожнивши зі своїм приятелем-селянином усі гличики, бо Жанілла, чи то з ощадности, чи з природної поміркованости, ледве налила собі кілька крапель у воду, а мандрівник, зробивши героїчне зусилля проковтнути першу шклянку, не міг пити цього кислого, каламутного й гидкого пійла.

Зате двоє сільських мешканців, здавалося, смоктали його з насолодою. За чверть години Жанілла, якій не сиділося спокійно, вийшла з-за столу, взяла своє плетево й сіла працювати біля вогню, почухуючи дротиками щохвилини собі в скронях, проте не розтріпуючи маленьких пучечків іще чорних кіс, що вилазили трохи з-під очіпка. Охайненька стара, видимо, була непогана за молодих літ. Тонкий профіль її не чужий був шляхетности, і не будь вона така манірна та не намагайся удавати моторну й привітну, вона навіть була б до вподоби нашому мандрівникові.

Решта мешканців хати п. Антуана крім панни, це був селянський хлопчик років п'ятнадцяти, з жвавим виразним обличчям, моторними рухами, який виконував обов'язки хлопця на всі руки; старий собака-вижлиця з каламутними очима, худорлявими боками, мутним і задуманим виглядом. Лежачи біля господаря, він філософічно засинав після кожного циматка, що його простягав йому пан, величаючи його жартовливо поважним званням «мосьє».

III

ПАН КАРДОННЕ

Бесідники вже більше як годину сиділи за столом, але пан Антуан, здавалося, ані трошки не стомлювався. Він і його приятель-селянин їли сир та смоктали великі кварта вина з тією величною повільністю, що сягає майже мистецтва в беррійців. Заносячи по черзі ножі на ласий шматок, що його гоструватий пах не має в собі нічого приємного, вони відрізали тоненькі скибочки, методично складали їх на свої глиняні тарілки й далі їли крихту за крихтою з чорним хлібом; щоразу по цьому вони ковтали вина, цокаючись шклянками, та за кожним разом здоровкаючись до себе: «На твоє здоров'я, товаришу». «За ваше, пане Антуане», або «Доброго тобі здоров'я, старий», «І вам також, графе».

Судячі з такого ходу бесідоньки, вона могла тривати цілісіньку ніч, і мандрівник, знемігшись у зусиллях удавати, ніби він їсть і п'є, яко мога уникаючи їсти й пити, ледве перемагав сон, коли розмова, що точилася досі біля погоди, косовиці, ціни на худобу та виноградні паростки, потроху повернула на інше, що живо зацікавило його.

— Як потягне така погода,—казав селянин, прислухаючись до дощу, що порошав на дворі,—то вода розіллється цього місяця, як у березні. Гаржілес—місце невігідне, і в пана Кардонне справа не обійдеться без збитків.

— Погано,—сказав пан Антуан,—школа буде, він зробив багато великих і гарних споруд на цій річці.

— Так, але ж річка їх не боїться,—відказав селянин.—Мені здається, що не буде чого багато бідкуватися.

— Так, так. Він уже втратив у Гаржілесі понад двісті—триста тисяч франків, а якийсь прибуток води може все зруйнувати.

— Що ж, хіба це таке велике нещастя, пане Антуане?

— Я не кажу, щоб воно було непоправним нещастям для людини, в якої, кажуть, мільйон статку,—відказав дідич, що від щирого серця не розумів неприязних почувань свого бесідника до пана Кардонне,—а проте збиток.

— А я таки посміюся, як доля зробить цю розпірку в його гаманці.

— Зле почуття, старий. Ну, за що ти не любиш його? Отже він як мені, так і тобі не зробив ніколи ні доброго, ні злого.

— Зробив зло і вам, пане Антуане, і мені, і цілій стороні. Так, зробив зло навмисне й робитиме його всім і кожному.

Стривайте, нехай відросте дзьоб у шуляка, побачите, як налетить він на ваш курник.

— Все твої недобрі думки, старий; у тебе є недобрі думки, я це сто разів казав тобі, ти не любиш його тому, що він багатий. Хіба це його провина?

— Так, добродію, його. Людина, що вийшла з такого ж низького стану, як і я, і що зробила таку кар'єру,—нечесна людина.

— Зглянься! Що ти! Невже ти гадаєш, що не можна забагатіти не кривдячи?

— Гадаю, що ні. Знаю, що ви родилися багатшим, а тепер у злиднях. Знаю, що я вродився злидарем і буду злидарем цілий вік. А мені здається, якби ви завіялися до чужих країв, не плативши батьківських боргів, а я заходився баришувати, врізувати та жититися з усього, то ми тепер катались би в каретах. Прошу вибачити, якщо я ображаю вас,—мовив він шорстко й гордо, вдаючись до молодого хлопця, що виявляв видимі ознаки неприємного почуття.

— Ви, добродію,—сказав дідич,—може знайомі з Кардонне, служите в нього, або будь-чим зобов'язані? Будь ласка, не звертайте уваги на те, що каже оцей добряка. У нього чудернацькі ідеї; багато дечого він добре не розуміє. Головне, будьте певні, що він не зла людина, не заздрісна, нездатна зробити найменшої шкоди панові Кардонне.

— Я мало надаю ваги його словам,—відповів парубок,—мене лише дивує, графе, що людина, до якої ви ставитеся дуже прихильно, так паскудить репутацію другої людини, не наводячи проти неї найменшого факту, зовсім не знаючи його попереднього життя. Я вже питався у вашого бесідника дещо про цього пана Кардонне, якого він, здається, особисто не терпить, але він не хотів відповідати мені. Беру вас за суддю: чи ж то можна скласти справедливую оцінку за довільними обвинуваченнями, і як у мене з вами складеться прикре враження про пана Кардонне, то чи не буде ваш гість винен у цьому злому вчинку?

— Ви кажете правду, юначе,—відповів пан Антуан,—а ти,—додав він, обернувшись до свого сільського гостя й стукнувши по столі розгнівано, хоч у його погляді прихильність і дружба переважали над обуренням,—ти несправедливий і мусиш зараз сказати нам, у чім ти винуватиш Кардонне. Щоб можна було судити, чи мають будь-яку вагу твої обвинувачення. Інакше ми вважатимемо тебе за злу людину.

— Я нічого не можу сказати, крім того, що всім відомо,—відмовив селянин спокійно, ані трохи, видимо, не злякав-

шись.—Діла очевидні, і всяке судить їх, як уміє; але через те, що парубок не знає пана Кардонне,—додав він, скинувши проникливим оком на мандрівника,—і як він дуже хоче знати, що це за людина, то з'ясуйте йому сами, пане Антуане; а коли ви розповісте головне, я розповім подробиці, покажу їхню причину й мету; тоді нехай сам розважить, як у нього не більше ніж у мене причин не казати того, що він гадає.

— Добре, нехай,—мовив пан Антуан, який не звертав стільки уваги, скільки його товариш, на збентеженість парубка, що де далі зростала.—Я розповім усе, як є, і якщо помилюся, то дозволю мамі Жаніллі, якої пам'ять не згірше за календар, переривати мене й заперечувати. А ти, пустуне,—звернувся він до свого джури в блюзі й дерев'яних черевиках,—ти не витріщайся на мене так, коли я говорю. Від твого нерухомого зору мені морочиться голова, а роззявлений рот здається колодязем, що от-от, диви, впаду в нього. Ну, чого ще? Ти смієшся? Знай, що гульвіса твоїх років не повинен відважуватися реготати при панові. Стань іззаду мене й тримайся так пристойно, як «мосьє».

Кажучи це, він показував на собаку й дивився так серйозно, говорив так голосно, що мандрівник подумав, чи не трапляються з ним напади примх панської сваволі, що так не пасує до його звичайної добродушності. Але йому досить було подивитися на обличчя хлопчика, щоб переконатися, що то був жарт, до якого хлопча звикло, бо він весело став біля собаки, заходившись гратися з ним без ніякого почуття сорому, або прикрости.

Однак, через те, що манери пана Антуана відзначалися оригінальністю, не зовсім зрозумілою на перший погляд, подорожній подумав собі, чи не почав старий забріхуватися, випивши через міру, і вирішив не надавати найменшої ваги тому, що він говоритиме. Але дидіч рідко губив розум, навіть тоді, як переставав володіти ногами, і вдавався до своєї улюбленої втіхи подратувати присутніх лише для того, щоб згладити з пам'яті прикре враження від суперечки між його гостями.

— Вважайте,—почав він, удаючись до гостя. Але тут перебив йому мову собака, що, знаючи вже жартливий настрій хазяїна, штовхнув його під лікоть, зворушливо підстрибуючи, скільки дозволяв йому його вік.

Ну, мосьє,—сказав пан, суворо подивившись на нього:—що це значить? Давно це ви стали таким негарно вихованим, ніби ви невчений собака. Ідіть спати та стережіться, не розляпуйте мені вино на скатерку, а то буде вам від Жаніллі...

Так треба вам знати, юначе,—вів далі пан Антуан,—що позаторік одного весняного дня...

— Вибачте,—підхопила Жанілла,—у нас було 19 березня, себто зима...

— Є до чого чіплятися заради двох днів різниці. Досить того, що погода тоді була прекрасна, спека як у червні, навіть посуха...

— Цілковита правда,—вкинув слово сільський пахолок,—доказ: що я не міг напувати панські коні біля маленької криниці.

— Це нічого,—мову перебив пан Антуан, тупнувши ногою,—вкороти собі язика, говоритимеш, як тебе покличуть за свідка, а тепер настав вуха, щоб порозумнішати, якщо можеш. Так я казав, що гарної погоди вертався я з ярмарку, йдучи спокійно пішки; якраз здибав високого чоловіка, гарного з виду, хоч він був не молодший за мене й хоч його чорні очі, бліді, ба навіть жовтуваті щоки надавали йому почасти жорстокого й сердитого вигляду. Він їхав кабріолетом і спускався крутим схилом, усіяним камінням. Цей чоловік підганяв коня, очевидно, не підозрюючи небезпеки. Я не втримався, щоб не застерегти його.

— Пане, кажу йому,—з тих пір, як пам'ятають люди, жоден екіпаж на чотирьох, трьох, або двох кодесах ніколи не їздив цим шляхом. Я ваш замір вважаю за неможливий, або ви принаймні вкрутите собі в'язи; коли хочете звернути дальшою дорогою, але певнішою, то, будь ласка, я покажу.

— Широ дякую, відповів він мені трохи чванливим тоном. Ця дорога здається мені досить вигідною, ручусь вам, що мій кінь вивезе.

— Як знаєте, кажу, я пропонував вам свої послуги лише з людяности.

— Дякую вам; як ви вже такий охочий до послуги, то я бажав би поквитатися з вами. Ви йдете пішки одною дорогою зі мною; як хочете сісти до мене в екіпаж, то скоріше спустіться вниз у долину, а я буду радий вашому товариству.

— Все якраз так,—мовила Жанілла,—цілком так ви розповідали нам того вечора, казавши, що на тому панові був довгий синій сюрдут.

— Вибачте, панно Жанілло,—мову перебив хлопчик,—пан казав: чорний.

— Синій, пане розумнику.

— Ні, мамо Жанілло, чорний.

— Синій, я пам'ятаю.

— Чорний, от заприсягаюся.

— Ну, годі сперечатися: він був зелений,—гукнув пан Антуан.—Мамо Жанілло, не перебаранчайте мені, а ти, негодяще, забирайся на кухню, або сховай язика в кешеню; вибирай.

— Краще я слухатиму, пане, я не скажу більше нічого.

— Так,—правив далі дідич,—я з хвилину вагався між страхом потрошити собі кості, згодившись на пропозицію, і страхом видатися боягузом, відмовившись від неї. «Та що, поміркував я собі, цей пан не має божевільного вигляду, й здається, жодної причини важити життям». Справді в нього чудовий кінь і прекрасна коляса. Сів я поруч із ним, і почали ми рисі спускатися в безодню. Кінь хоч би раз спіткнувся, а хазяїн, хоч би на хвилину втратив свою рішучість і байдужість. Він говорив зі мною то про се, то про те, багато розпитував за цю сторону, і, сказати правду, я відповідав трохи, абияк, бо зовсім не був спокійний.

— Гаразд, кажу йому, коли ми щасливо доїхали до берега Гаржілесу: ми з'їхали з кручі, але не переїдемо тут річки, вона дуже-дуже мілка тут, але її не переїхати—нам треба взятися трохи ліворуч.

— Так ви звете це річкою?—мовив він, знизавши плечима.—Я бачу тут лише каміння та комиші. Змилуйтесь, вертатися через якусь висохлу рудку.

— Як вам подобається,—відповів я трохи спантеличений.

Його горда відвага сердила мене; я знав, що тут він потрапить просто в вир; проте, хоч я сам не з страхополохів, але, не хотівши показатися боягузом, я не згодився на його пропозицію висадити мене з екіпажу. Мені хотілося, за кару йому, щоб він таки мав нагоду добре налякатися, хоч би мені довелося хльобнути один-другий ковток води, дарма що я не люблю її.

— Я не мав ні цієї втіхи, ні цієї неприємності—кабриолет не перевернувся. На самій середині річки, що в цьому місці промила собі річище навскоси, коняці було по храпи; екіпаж піднесла течія. Чоловік у зеленому сюрдуті (він був зелений, Жанілло) стьобнув коня, кінь згубив дно, спантеличився, поплив і немов чудом виніс нас на берег, не зробивши нам ніякої шкоди; ото й усього було, що трохи замочилися ноги в холодній воді. Я не втратив духу, бо вмю плавати не згірше від кого іншого, але товариш мій признався тому, що він у цій справі не вправніший від сокири. Проте не сторопів, не скрикнув, не змінився на обличчі. Ну, подумав я, твердий хлопець, і самовпевненість його мені подобається, дарма що його спокій має в собі щось зневажливе, як посмішка диявола.

— Коли ви до Гаржілесу, я теж туди, сказав я йому, і ми можемо їхати далі разом.

— Нехай і так, відповів він. А що це таке—Гаржілес?

— То ви не туди їдете?

— Я зараз нікуди не їду,—мовив він,—і я готовий їхати куди завгодно.

Я без забобонів, але казки моєї няньки спали мені на розум, і мені майнула дурна думка, ніби я сидів у кабриолеті поруч із сатаною. Я позирав скося на химерного чоловіка, що без ніякої мети їздив по горах та річках, за для самої втіхи наражатися на небезпеку й лякати мене, простака, що згодився сісти на його пекельну колясу.

— Побачивши, що я ні пари з уст, він уважав за потрібне заспокоїти мене.

— Моя манера об'їжджати країну дивує вас,—сказав він. Знайте, що я приїхав сюди з наміром заснувати один заклад на тому місці, що видасться мені вигіднішим. Мені треба при-мостити капітал—для мене, чи для інших, вам, звісно, однаково, але ви можете своїми вказівками допомогти мені.

— Дуже добре, відповів я, цілком набравшись духу й як побачив, що він говорить розважливо; але, щоб давати вам поради, я повинен знати, поперше, який заклад ви гадаєте заснувати?

— Досить буде, мовив він, ухиляючись від мого запитання, що ви мені відповісте на все, про що я вас питатиму. Приміром: яка, коли буває найбільша, сила води цієї маленької рудки, що ми переїхали, починаючи від цього місця аж до Крези?

— Дуже нерівна. Ви зараз бачили її в мінімумі, але часто її прибуває страшна сила; коли хочете подивитись головного млина, давню власність Гаржілеського духовного братства, то побачите, яка бистринь потоку, яких безнастанних збитків зазнає цей убогий старий завод і яким безумством було б вкласти сюди великі гроші.

— Але великими грошима, добродію, тамують безпутні сили природи. Де вбогий сільський завод занепадає, там новий потужний завод тріюмфує.

— Правда, відказав я, в кожній річці велика риба жере дрібну.

Він промовчав на моє зауваження й їхав далі, не питаючи мене. Я, охочий до послуг з обов'язку й трохи роззява з природи, обводив його скрізь. Ми заходили до багатьох млинів, він балакав із мелниками, розглядав усе уважно й повернувся до Гаржілесу, де порозмовляв із мером та голов-

ними обивателями містечка, з якими просив мене зараз його познайомити. Він згодився пообідати, коли його запросив пан-отець, дозволяючи без церемонії упадати коло себе й даючи зрозуміти, що він хоче зробити людям іще більше послуг, ніж мав дістати від них. Він мало говорив, багато слухав, довідуючись про все, навіть про речі, здається, найсторонніші для справи: приміром, чи щиро побожні мешканці цього краю, а чи тільки з забобонами; чи охочі городяни добре пожити, а чи люблять глядіти копійки; панує тут ліберальна опінія, чи демократична, з яких людей складається генеральна рада департаменту, та ще багато дечого. Коли настала ніч, він, узявши проводиря, вирядився ночувати в Пен, і я побачив його вже три дні по тому. Проїжджаючи повз Шатобрен, він завітав до мене, щоб подякувати за послугу, яку я йому зробив, але справді, здається, для того, щоб іще розпитати мене.

— Я повернуся за місяць, сказав він прощаючись зі мною, і, здається, я спинюся на Гаржілесі. То ж центр. Місто мені подобається і, гадаю, вашу рудку, яку ви уявляєте такою скаженою, неважко буде приборкати. Опанувати її обійдеться дешевше, ніж опанувати Крезу; крім того, маленька небезпека, якої ми з вами зазнали, переїжджаючи через рудку, яку подолали, змушує мене думати, що моя доля бути переможцем саме в цьому місці.

Тут ми розлучилися. Цей чоловік був пан Кардонне.

Щось по трьох тижнях він повернувся з механіком-англієм і кількома робітниками з того ж фаху, не перестаючи відтоді тягати землю, залізо й камінь до Гаржілесу. Дуже пильнуючи своєї справи, він устає вдосвіта й лягає пізніше за всіх. Яка б не була погода, проте він, по коліна в болоті, не спускає з ока жодного руху своїх робітників, знає все, що й до чого, сам керує будівництвом великого заводу, житлового дому з садом і службами, фабричних будівель, хлівів, гребель, мостів, доріг, одно слово, багатющого закладу. Коли його не було, ділки провадили замість нього пересправи про купівлю місця, а він ніби ні в що не втручався. Він купив дорого, тому спочатку гадали, що сам він не розуміється на справах і заїхав сюди кешені витрусити. Ще більше з нього сміялися, як він набавив поденну платню робітникам; а коли, щоб прихилити муніципальну раду дозволити йому спрямувати на його бажання течію річки, він зобов'язався зробити дорогу, що коштувала йому величезних грошей,—тоді сказали: «він божевільний, гарячковість його проєктів зубожить його». Але врешті я вважаю його не за дурнішого в д усякого

іншого й ручуся, що він зможе дати добрий лад усьому. Річка дуже посуперечила йому минулої осени, але, нащастя, вона була дуже спокійна теперішньої весни, він устигне закінчити свої роботи до дощів, як у нас не буде надзвичайних гроз улітку. Він робить усе в величезних розмірах, витрачаючи справді грошей більше, як треба. Але, коли в нього запал такий закінчувати скоро те, що він надумався, і коли є статки та добра воля дорого платити за піт бідного робітника—де ж зло? Мені здається, навпаки: велике добро, і замість того, щоб називати цього чоловіка вар'ятом, як роблять одні, або хитрим спекулянттом, як роблять другі,—треба йому дякувати, що він обдарував нашу сторону благами промислової діяльності. Я сказав. Нехай тепер говорить супротивна сторона.

IV

ПРИВИД

Доки селянин, що з заклопотаним виглядом з'їдав сир, зібрався відповісти, парубок із запалом сказав панові Антуанові, що він дякує йому за сумлінність оповідання. Не признаючись, у якому він зв'язку з паном Кардонне, юнак із співчуттям слухав, як граф Шатобрен міркував про вдачу цього чоловіка й додав:

— Так, графе, мені здається, що, шукаючи добрий бік речей, можна рідше помилитися, ніж робивши інакше. Одчайдушний спекулянт був би ощадним у подробицях свого підприємства, і тоді справді можна було б підозрювати його в недобромисності. А коли чоловік розумний і діяльний щедро винагороджує працю...

Стривайте, панове,—перебив селянин:—ви люди чесні й добрі; я хотів би так думати й про цього молодого хлопця, як певен вас, пане Антуане. Але, не гнівайтесь, ви не бачите далі від свого носа. Слухайте сюди. Припустімо, що в мене є великий капітал і що я хотів би його примостити не тільки для того, щоб діставати чесно справедливі відсотки, як це всім дозволяється, а й подвоїти, або потроїти за кілька років. Я не такий дурний, щоб сказати про свій намір людям, яких доведеться зубожіти. Я почну прихилити їх до себе, удавати щирого й, навіть, щоб викоренити в них усяку недовіру, удам із себе, коли треба, марнотрата та безглузлого, а далі зроблено—і всі дурні в моїх руках. Я не пошкодував, припустімо, сто тисяч франків на цю принаду. Сто тисяч франків—велика сума для бідняка, а для мене, коли

в мене кілька мільйонів, це тільки могорич. Усі мене люблять, хоч дехто й посміхається з моєї простоти, а більшість шкодує й шанує мене. Ніхто не стережеться. Час біжить, а мій мозок—іще швидше. Я наставив вершу—і вся риба туди: спочатку дрібна—її поглинуло непомітно, потім велика, аж поки вся туди не влізе.

— Що ж ти хочеш сказати своїм порівнянням?—спитав пан Антуан, знизуючи плечима.—Як ти говоритимеш образами, я піду спати. Ну, кажи скоріше, вже пізно.

— Те, що я кажу, дуже ясно,—відказав селянин.—Як я познищив усі дрібні підприємства, що конкурували з моїм, я роблюсь державцем, пане Антуане, куди можнішим, за ваших прадідів до революції. Я не вважаю на закони, за найменшу провину запакую злидаря як слід, дозволяючи собі все, що мені заманеться й вигідне. Я беру майно всякого (дочок і жінок на додаток, коли я до цього ласий); я господар у цілім департаменті. Своїм хистом я знизив трохи ціну товарів; а коли все в моїх руках, я набавляю ціни, як сам хочу і, коли, можна зробити безпечно, я все скуповую та морю голодом. Далі: мало того, щоб забити конкуренцію—я скоро стаю господарем над грішми, що є ключ до всього, а до своїх послуг маю великий і малий банк. Я роблю стільки послуг, що стаю всім людям кредитором і всі під мою владу. Тоді помічають, що не тільки не люблять мене, а бачать, що мене треба боятися, і найсильніші поводяться зі мною обережно в той час, як слабші тремтять та зідхають навкруги мене. Проте, як чоловік розумний і освічений, я час від часу граю роллю доброго. Я рятую кілька родин, я допомагаю заснувати будьякий благодійний заклад. Це мій спосіб підмашувати колесо своєї фортуни, і воно ще швидше котиться, бо за це мене знов починають любити. Я вже не просто добрий та простий, а ще й справедливий та великодушний. Від префекта департаменту до сільського попа, від попа до жебрака — всі в мене в жмені, вся країна терпить від цього, а ніхто не бачить причини. Жоден статок не виникне крім мого, усяка поцінна вартість буде знижена, бо я виснажу всі джерела достатку; підноситиму ціни на товари першої потреби й збавлятиму на розкоші, всупереч тому, як воно повинне бути. Купцеві буде гірше, і споживачеві теж. А мені буде добре, бо зі своїм багатством я буду єдиним рятівником для тих і тих. Нарешті всі казатимуть: «Що ж воно є? Дрібні продавці не боргують, а дрібні покупці без грошей. Перед очима в нас більше, як коли, гарних будинків, гарних споруд, і все це, кажуть, коштує дешево, а кешені в нас порожні. Нам при-

щепили пристрасть жити на показ, а борги нас заїдають. Проте не пан Кардонне в тому винен, бо він добре діє, без нього ми б усі пропали. Нумо, скоріше прислужуватися панові Кардонне. Нехай він буде мером, префектом, депутатом, міністром, царем, коли можливо, і наша країна буде врятована». Ось панове, якби я їздив на чужих спинах, коли б був паном Кардонне, і як, я певен, гадає їздити пан Кардонне. Тепер, скажете, я дарма дивлюся на нього косо, що я віщу нещастя й що з моїх пророкувань нічого не буде? Дай боже, щоб ваша була правда. Але я почуваю нещастя здалека й тішуся однією надією, яка мене підтримує, що річка не така дурна, як люди, і не дасться загнuzдати себе чудовою технікою, яку їй закладають у зуби; цього ранку вона дасть заводам пана Кардонне такого стусана, що він втратить смак жартувати з нею, і примусить його перенести кудись в інше місце свої капітали з їхніми наслідками. Ось і я теж висловився. Коли мої міркування помилкові, хай бог, що чув мене, простить.

Селянин промовляв із великим оживленням. Вогонь проникливості блищав у його очах, і сумна посмішка обурення блукала на рухливих вустах. Подорожній допитливо вдивлявся в це виразне обличчя з густою шпакуватою бородою, знесилене втому, впливом гірського повітря, може горем, і не зважаючи на прикрість, що зазнав від його промови, мимоволі визнавав його за красуня, дивуючись із його легкості гостро висловлювати свої думки, з природного красномовства, позначеного щирістю й любов'ю до правди. Бо хоч слова його, сільська кострубатість яких нам не подобається, були прості й іноді вульгарні, однак, жест був повний енергії, а вираз голосу вимагав уваги. Глибокий сум опанував слухачів, коли він без мудрощів і без жалю накреслював портрет настирливого й нечуйного багатія. Вино на нього зовсім не вплинуло, і кожного разу, як він позирав на молодого хлопця, то, здається, залазив у саму душу й вчиняв йому суворий допит. Пан Антуан, трохи обважнілий від випитого вина, не пропустив проте жодного слова з його промови і, підпадаючи, як звичайно, під вплив цього розуму, твердішого, ніж його, іноді лише важко зідхав.

Селянин мовчав.

— Справді, хай бог простить тобі, коли ти помиляєшся,— сказав дідич, піднісши свою шклянку так, ніби він приносив жертву божеству.— Коли ти судиш справедливо—нехай бог одверне таку халепу від убогих і кволих.

— Вислухайте мене, пане Шатобрене, і ви також, мій друже,— гукнув молодий хлопець, схопивши обома руками

руки своїх бесідників.—Бог, який чує всі слова людей і читає в самих їхніх серцях, знає, що цього лиха нема чого боятися, і ваші побоювання—сама химера. Я знаю чоловіка, за якого ви говорите, добре знаю; хоч вигляд його холодний, вдача його вперта, розум його діяльний і сильний, але ручуся вам за чесність його замірів і за людяність, із якою він використає своє багатство. Є щось страшне в твердості його волі, я згоден, і не дивуюся, що його непохитний вигляд збентежив вас, ніби якась надприродна істота з'явилася серед ваших лагідних сіл. Але ця душевна сила ґрунтується на релігійних і моральних правилах, що роблять його коли не найлагіднішим і привітнішим із людей, то принаймні строго справедливим і просто по-царському великодушним.

— Ну, менше з тим,—відповів дідич,—цокаючись своєю шклянкою об шклянку селянина.—П'ю за його здоров'я й дуже радий, що маю привід поважати чоловіка, хоч уже був готовий клясти його. Годі бо! Згодися, вір цьому чесному парубкові, що говорить як книжка й розуміється в справі краще за мене й за тебе. Каже ж він тобі, що знає пана Кардонне, близько його знає. Чого ж тобі більше? Він нам за нього ручиться. Отже ми можемо бути спокійні. Тепер, друзі мої, ходім спати,—додав дідич, радо приймаючи запоруку за чоловіка, мало відомого, від другого, зовсім невідомого, навіть на ім'я;—одинадцять годин б'є; вже пізно.

— Я попрощаюся з вами,—сказав подорожній,—і поїду, прохаючи дозволу незабаром знов приїхати, щоб подякувати вам за вашу ласку.

— Сьогодні ви не поїдете!—гукнув пан Антуан.—Неможливо, дощ періщить, як із відра, дороги пропали, і під ногами нічого не видно. Коли ж ви будете опиратися, то й знати вас не хочу.

Він обстоював своє, а буря справді так розлютувалася, що парубок був змушений згодитися на запрошення.

Сільвен Шарасон, так прозивали шатобренського пахолка, приніс ліхтаря, і пан Антуан, узявши за руку мандрівника, повів його через руїни свого замку шукати кімнати.

Квадратовий павільйон по всіх поверхах займала родина Шатобренів. Але опріч цього невеличкого, придатного ще для житла, й нещодавно полагожденного корпусу, була, по той бік двору, величезна башта, найдавніша, найвища й найгрубша, найменше пошкоджена зі всього маєтку, бо залі, що були в ній одна над одною, збудовані камінним склепінням, іще тривкішим від квадратого павільйону. Банда баришників, що кілька років тому купила була замок, щоб знести його,

обідравши в ньому все дерево й залізо до найменшого завіса в дверях, не мала потреби ламати покої перших поверхів, і пан Антуан звелів один із них вичистити та замкнути для рідких випадків, коли він міг виявити гостинність. Для добрячої душі була велика розкіш поставити двері, вікна й ліжко з кількома стільцями в цьому покої, що не був потрібен його родині. Він весело зробив це зусилля, сказавши Жанілі: «замало, щоб самим було простірно, треба подумати, щоб пристойно прийняти в себе й ближнього». Проте, як молодий хлопець увійшов у цю жахливу февдальну башту й почув себе, мов у в'язниці, серце йому стиснулося так, що він охоче пішов би за селянином, що за своїм звичаєм попрямував спати на свіжій соломі, разом із Сільвенном Шарасоном. Але пан Антуан так пишався й так радів із можливості запропонувати свою «дружню кімнату», не зважаючи на свою вбогість, що молодий гість уважав за обов'язок пристати на нічліг в одній із сумних в'язниць середніх віків.

Проте в здоровенному каміні палахкотів добрий вогонь, і не можна було нехтувати постелею, з величезного матраца, набитого вівсяною половиною й вкритого грубим рядном. Усе було чисте й охайне. Молодий хлопець скоро прогнав сумні думки, що обсідають мандрівника в подібному місці, і, не зважаючи на гуркіт грому, крик нічних птахів, шум вітру й дощу, що торохтіли йому в вікна, в той час як пацюки одчайдушно штурмували його дерев'яні двері,—він швидко заснув міцним сном.

Усю ніч його тривожили чудернацькі сни, а вдосвіта його навіть мучив кошмар, ніби не можна було переночувати в місці, споганеному таємними злочинствами февдалізму, не зробившись жертвою тяжких привидів. Йому здавалося, що він бачить, як до нього входить пан Кардонне, а коли силкувався схопитися з ліжка, щоб кинутися назустріч, привид рухом наказав не ворушитися і, наблизившись із бестрасним виглядом, виліз йому на груди, не відповідаючи ані слова на його скарги й не виявляючи жодним рухом свого камінного обличчя співчуття до сина, який був в агонії через нього.

Знемагаючи під цією страшенною вагою, сонний дарма тріпався протягом кількох хвилин, що видалися йому за вік, і почував, як він хрипить в агонії, аж поки нарешті прокинувся. Почало розвиднятися, і хоч він ясно побачив середину башти, проте враження сну було таке сильне, що йому все здавалося, ніби він бачить перед собою непохитну постать і відчуває на своїх знеможених і розбитих грудях тягар тіла, важкого, як мідна гора. Юнак підвівся і, кілька разів про-

йшовшись по кімнаті, знову ліг на ліжку, бо хоч і мав намір рано виїхати, але почував велике знесилення. Та ледве він заплющив очі, як привид знов з'явився душити його, і душив доти, аж поки юнак, відчуваючи себе готовим духу пуститися, не гукнув переляканим голосом: «Тату! Тату! Що я вам заподіяв? Навіщо ви хочете вбити свого сина?».

Звук власного голосу розбудив його. Бачивши, що його знов переслідує привид, юнак кинувся відчинити вікно. Коли свіже повітря пройшло в низеньку кімнату, де атмосфера мала в собі щось летаргічне, мана розвіялася, і він нашвидку одягнувся, щоб тікати звідціль, де він був забавкою такої хоробливої фантазії. Не вважаючи на всі зусилля розважитися, він залишився під тягарем якоїсь хоробливої туги, і «дружня кімната» Шатобрена видалася йому скорше могилоподібною, ніж старовинною. Сірий похмурий день, нарешті дав змогу йому побачити з вікна весь замок.

То справді була купа руїн, іще величних останків вельможного житла, збудованого за різних часів. Майдан, поріс густою травою, де мала родина, обмежуючись найпотрібнішим, протоптала дві-три стежки, щоб ходити з великої башти до малор та від колодязя до головних воріт. Цей майдан, якраз просто його, обмежували завалені мури, де видно було фундаменти й місця кількох будівель і між іншим прегарної каплиці, якої фронтон із чепурною розеткою, обитою плющем, був іще цілий. У середині двору, з великим колодязем у центрі, підносився напіврозвалений кістяк колишнього головного корпусу, справжнього житла владарів Шатобрену від часів Франціска I-го до революції. Ця будівля, колись пишна, тепер була кістяком без форми, прозорою зі всіх боків чудернацькою купою, що від завалених унутрішніх стін здавалася надмірно високою. Башти, що були зовнішніми стінами вшуканим спіральним сходам, великі залі, розмальовані фресками, прегарне облямовання камінів, витесане з каменю,—нічого не пошкодував молоток нищителів. Деякі сліди цієї пишноти, якої не могли дістати, щоб зруйнувати; кілька залишків від багато прикрашених фризів; кілька листяних гірлянд, що їх зробив різець гарних художників епохи відродження; нарешті щити з гербами Франції—все це, вирізблене на чудовому білому камені, якого час не міг іще забруднити, являло собою сумне видовище художнього витвору, безжалісно принесеного в жертву брутальному закону несподіваної доконечности.

Коли молодий Кардонне перевів очі на маленький павільйон, де жили тепер останні нащадки славного й багатого

роду, його опанувало співчуття від однієї думки, що там живе молода дівчина, якої прадід мав пажів, васалів, швори псів, стаєнні коні, у той час, як тепер ця спадкоємиця страшною на вигляд руїни, може, ходила на ставок, як царівна Навзикая, прати білизну.

Саме як парубок таке думав, він побачив, що в останньому поверсі квадратної башти відчинилося невеличке кругле віконце, і звідтіль, ніби розмовляючи з кимсь на подвір'ї, висунулась жіноча голівка на прегарній шийці, яку тільки можна уявити собі. Еміль Кардонне, хоч належав до роду короткозорих, проте мав чудовий зір, та й було вже не так далеко, щоб він не міг розглянути риси цієї граціозної білявої голівки, на якій волосся трохи безладно розвівав вітер. Вона видалася йому тим, чим була справді,—голівкою янгола, з усією свіжістю молодости, zarazом лагідною і шляхетною. Звук її голосу, що долинав до нього, був повний чарівности, а вимова визначалася вартою уваги вишуканістю.

— Жане,—казала вона,—мабуть, усю ніч ішов дощ? Бо двір повний води. Мені з вікна всі луки здаються ставками.

— Повідь, моя дитино,—відповідає знизу селянин, що здався близьким другом родини.—Справжній водяний смерч. Не знати, чи тут прорвало головну хмару, чи десь інше, але я ніколи не бачив колодязя таким повним.

— Дороги, мабуть, попсовані, Жане, і ви добре робите, що зістаєтесь у нас. Тато вже прокинувся?

— Ще ні, моя Жільберточко, але мама Жанілла вже встала.

— Попросіть її, будь ласка, зайти до мене, Жане. Я маю дещо запитати її.

— Зараз, біжу.

Вікно зачинилося, і дівчина не помітила, що мандрівник із свого відчиненого вікна розглядав її.

За хвилину він був на дворі, де дощ справді розлив ручаї на місці стежок. У стайні він знайшов Сільвена Шарасона. Пахолок, чистивши коня його й пана Антуана, розмовляв із селянином про наслідки негожої ночі. Цей чоловік напередодні став за причину його поганого сну сьогодні й викликав у ньому якийсь невиразний неспокій, що ніби мав у собі щось містичне, згубне. Пан Антуан ні разу не назвав його на ймення, показуючи поглядом, щоб і Жанілла стереглася цього, коли вона намірялась кілька разів зробити це. Його називали «друг, товариш, старий, ти», либонь його ім'я було таємницею, яку боялися викрити. Хто ж був ця людина із зовнішністю й мовою селянина, який проте так далеко заходив своїми сумними пророкуваннями й страшною критикою?

Еміль спробував стати з ним до розмови, але дарма—той іще більше крився, ніж учора, й на запитання про шкоду від бурі лише відповідав:

— Раджу вам не гаяти часу й рушати до Гаржілесу, коли хочете ще знайти мости через воду, бо менше, як за дві години, там буде «чортяча дриба».

— Що ви хочете сказати? Я не розумію цього слова.

— Ви не знаєте, що таке «дриба»? Ну, ви її побачите сьогодні й ніколи не забудете. Прощайте, пане, їдьте скоріше, бо, глядіть, буде якесь лихо в вашого приятеля, пана Кардонне.

І він подався, не сказавши й слова більше.

Охоплений несвідомим жахом, Еміль поспішався осідлати коня і, кинувши срібну монету Шарасонові, сказав йому:

— Хлопче, скажи своєму панові, що я їду, не попрощавшись із ним, але незабаром знов приїду подякувати йому за ласку.

Він був у воротях, як прибігла Жанілла й загородила йому дорогу. Вона, мовляв, розбудить пана Антуана, а панна вже одягається; сніданок буде миттю; по дорогах болото, дощ уже знов висить.

Парубок, дякуючи, ухилився від її запобігливості, також зробивши їй подарунок, який вона, очевидно, радо прийняла. Але не встиг він із'їхати з горба, як почув за собою тупіт коня, який широкими й міцними копитами гупав рисі по бруку. Це був Сільвен Шарасон; він, сидячи охляп на кобилі пана Антуана й не вживаючи іншої гнuzдечки, опріч мотуззяної оброті, закладеної в зуби коняці, швидко нагнав його.

— Я проводитиму вас, пане,—гукнув він, заїжджаючи наперед.—Панна Жанілла каже, що ви загинете, не знаючи дороги, і це чиста правда.

— Гаразд, але їдь ближчою дорогою.

— Не турбуйтеся,—відповів сільський пахолок і, штовхаючи коняку дерев'яними черевиками, погнав іще швидше рисі сідлисту коняку, якої грубе черево, розіпхане самим сіном без вівса, не пасувало до її худорлявих боків і тонкої шиї.

V

ДРИБА

Скелі, над якими підносився Шатобрен, були круті, тому парубок хутко вибрався на рівнину, не затриманий жодним значним потоком. Проїжджаючи повз одну калюжу, вщерть повну, хлопчак, здивовано глянувши вбік, сказав:

-- Фон-Марго повнісінька. Отже на низу велике спустошення. Доведеться мордуватись через річку. Ідьмо скоріше, добродію.

І він чвалом погнав коня, який, дарма що був непоказний і мав ноги широкі та плоскі з торочками довгої шерсти, стрибав по нерівній дорозі з надзвичайною спритністю й твердо. Широкі рівнини цієї країни, перетяті ярами, що через свої стрімкі й глибокі схили здаються справжніми горами, де треба то братися на гору, то спускатися вниз.

За годину їзди наші подорожні опинилися проти долини Гаржілесу, і чарівний краєвид розкрився перед ними. Село Гаржілес, подібне до цукрової голови на кручі й увінчане своєю гарненькою церковкою та давнім монастирем, здавалося, повстало з дна круч і в глибині найбільшої з цих безодень. Хлопчик, показуючи Емілеві просторі будівлі, зовсім нові й дуже гарні, сказав:

— Дивіться, добродію, ген будівлі пана Кардонне.

Це вперше Еміль, що вчився на правника в Пуатьє, а під час вакацій перебував у Парижі, приїхав до країни, де його батько понад рік клопотався, засновуючи дуже великий завод. Ця місцевість видалася йому гарною, і він зрадив, що батьки його вибрали таке місце, де промисловість могла розвиватися, не стираючи фарб поезії.

Треба було ще трохи перейти полониною, перше ніж дійти до схилу, щоб одним поглядом обійняти всі подробиці пейзажу. Ідучи далі, Еміль відкривав нову красу, і монастир-замок Гаржілес, гордо підносячись на скелі над заводом Кардонне, здавався декорацією, умисно поставленою увінчати картину. Боки яру, де прудко бігла маленька річка, прикрашала рясна рослинність, і парубок мимоволі даючи своїй увазі захоплюватися виглядом своєї спадщини, радо помітив, що серед просіки, потрібної для оселі в такій тінистій стороні, пошкодували проте чудові старі дерева, які найбільше прикрашали будинок.

Він містився трохи за заводом, був просторий, гарний, простий у своєму багатстві і фіранки в більшій частині його вікон показували, що там уже живуть. Навкруги його був чудовий сад, що терасою підносився вздовж потоку, і здаля було видно яскраві кольори чудових розквітлих рослин на місці ербових пнів та каламутних калюж, які нещодавно вимерзували ці береги. Серце парубкове сильно забилося, коли він побачив жінку, що зійшла з балькону нового замку, по вагом походжаючи серед своїх улюблених квіток; то була його мати. Він почав махати кашкетом, щоб привернути її

увагу, та дарма. Мадам Кардонне з усією увагою розглядала свої садові роботи; вона не сподівалася його до вечора. Над відкритішим просторі Еміль побачив мудрі та складні будівлі заводу й з п'ятдесят робітників, що метушилися серед купи всякого матеріалу: одні тесали каміння, другі готували вапно, треті брусували колоди, четверті навантажували биндюги, що їх тягли величезні коні. Треба було ступо спускатися крутою дорогою, тому маленький Шарасон міг стати до розмови.

— Ото поганий спуск! Чи ж не правда, добродію? Тримайте добре коня. Добре було б, якби пан Кардонне зробив до нас дорогу, щоб брати людей на своє підприємство. Подивіться, які гарні дороги поробив він на тім боці. Які мости! Всі камінні, що? До нього, бувало, влітку не можна було перейти, не замочившись, а зимою зовсім не ходили. От чоловік—треба землю цілувати, де він ходить.

— Га, то ти не такий, як твій приятель Жан, що говорить так зле про нього!

— Еге, Жан, Жан! Не варто вважати на те, що той базікає... Цей чоловік сумує й якийсь час уже все йому здається поганим, хоч він чоловік добрий. Адже ж він один у цій стороні таке каже. Усі дуже добре ставляться до пана Кардонне. Еге, він не скнара. Говорить трохи шорстко, ну, звичайно, трохи досаджає робітникам. Але ж бо й платить, як ніхто! Та хоч би й замордуватися на роботі, але як платня добра, то треба миритися, хіба ж ні, добродію?

Парубок зідхнув. Він цілком не поділяв теорії пана Сільвена Шарасона про економічні винагороди і хоч як хотів виправдати батька, але не розумів того, щоб платня могла замінити здоров'я й життя.

— Мене дивує, що я не бачу, щоб він стояв над шиєю робітників,—додав наївно і без хитрощів Шатобренів пахолок,—він не звик давати їм багато спочивати. Еге, де там! Цей чоловік вміє примусити дбати за його справу. Це не те, що наша мама Жанілла, яка завжди репетує й нічого не залишає робити іншим. Він із місця не рушить, а, кажуть, очима робить діло. Коли робітник забалакається, або покине роботу, щоб запалити люльку, чи просто задрімає о півдні, в саму спеку, він лагідно тоді каже:—«Ага, ти тут не того, щоб курити, або спати; йди додому, там тобі спокійніше». І кінець! Він не бере його тиждень, за другою виною—місяць, а за третьою—бувай здоров назавжди.

Еміль знов зідхнув. Він пізнавав у цих подробицях невблаганну суворість батькову й не міг інакше пояснити це, як тим, що цього вимагала мета його зусиль.

— А, ось він!—гукнув хлопчик, показуючи пальцем на пана Кардонне, якого висока постать і темний одяг добре вирізнялись на тім боці.—Він дивиться на воду; чи не боїться дриби, хоч звичайно каже, ніби це дурниця.

— Так дриба, виходить—прибуток води?—запитав Еміль, що починав розуміти значення слова.

— Так, добродію, це все одно, що тромба (смерч), яка буває під час великих бурь. Але буря пройшла, а дриби не було; виходить, що Жан кепський пророк. А втім, подивиться, добродію, яка низька вода, майже сухе дно після вчора. Це погана ознака. Їдьмо скоріше, а то за хвилину-другу може скоїтись таке!..

Вони надали ходи й легко перейшли бродом перший зарічок. Силкуючись видертися на трохи крутий берег невеличкого острівця, Емілів кінь розірвав свою попрягу, і той мусів злізти, щоб якнебудь примоцювати сідло. Це було важко, і від нетерплячки скоріше побачитися з батьками, Еміль порався кепсько; зав'язаний вузол розв'язався, як тільки Еміль заклав ногу в стремено. Шарасон мусів одрізати кінець мотузка, що правив йому за гнуздечку, щоб закінчити справу. Це все забрало часу, протягом якого їхня увага була відвернута від лиха, що його так боявся Сільвен. Острівець був укритий густим верболозом, що не давав їм бачити далі, як за десять кроків навкруги.

Враз почулось ревіння, подібне до довгого гуркоту грому, надзвичайно швидко наближаючись до них. Еміль, не розуміючи причини цього шуму, кинув оком на небо; воно над ним було ясне. Хлопчик зблід як смерть.

— Дриба, добродію, дриба!—гукнув він.—Треба рятуватися, пане!

Вони перескочили через острівець чвалом, але ще не вихали з верб, як назустріч їм ринули хвилі жовтуватої пінявої води; коням уже було попід черево, коли вони опинилися перед самим потоком, що скажено розливавсь по полях навколо.

Еміль хотів був переїхати, але поводитир схопив його за руку.

— Ні, добродію, ні!—скрикнув він.—Уже пізно. Бачте, яка сила води й які дерева вона пре. Ні людині, ні худобі не впоратися з нею. Киньмо коні, добродію! Киньмо. Може вони врятуються, а людям це занадто небезпечно. Отуди к бісу! Містка вже знесло! Робіть, як я, добродію, робіть як я, бо загинете!

І Шарасон, якому вода вже була до плечей, узявся мерщій дертися на дерево. Еміль бачив по лютому потоку, який при-

бував кожної секунди на фут, що відвага була б безумством, і, думаючи за матір, вирішив узяти приклад із маленького селянина.

— Не на те, добродію, не на те!—скрикнув хлопчик, бачивши, що він дереться на осику.—Вона занадто квола. Її понесе, як соломину. Ідіть до мене, хапайтеся за моє дерево!

Еміль, визнаючи слушність порад Сільвена, що хоч і злякався, проте не втратив ані духу, ані доброї волі рятувати ближнього, кинувся до старого дуба, за який хлопчик учепився обома руками, незабаром встигши вмотитися біля нього на грубій гілляці, на кілька футів над водою. Але хутко їм довелося поступитися цим місцем розбурханій стихії. Перелазячи з гілляки на гілляку, вони встигли врятуватися від неї.

Коли повідь дійшла найвищого рівня, Еміль, високо сидівши на дереві, міг бачити все, що робилося у долині. Він, по змозі, ховався в листі, щоб із дому не пізнали його, і стримав Сільвена, який хотів кликати на поміч. Він боявся перелякати на смерть своїх батьків, особливо матір, якби вони довідалися, в якому він зараз становищі. Еміль бачив, як його батько, слідкуючи за роботою дриби, повагом відступав відповідно тому, як вода заливала садок і затоплювала завод. Здавалося, що він, стиснувши серце, гордував цим лихом та ще й показував, що він гордує ним. Нарешті він з'явився в вікнах будинку, разом із пані Кардонне, тим часом як робітники порозбігались, утекли на гору, кинувши свій одяг і струмент у намулі. Деякі, застукані потопом у перших поверхах заводу, повилазили на дах. Найпрозорливіші в душі раділи, бо вигідна робота триватиме далі, але більша частина вдавалася в природну тугу, бачивши загибель і шкоду для наслідків своєї праці.

Каміння, стіни, недавно муровані, колоди, щойно обтесані,—все, що не могло чинити твердого опору—все безладно рухалося й пливло в пінявому чорторії. Мости, ледве споряджені, завалювалися, відриваючись від незміцнілих іще гребель, які не могли їх утримати. Садок був на половину затоплений; видно було як швидко зникали за водою між деревами оранжерійні рями, квіткові ящики, садівничі тачки.

Враз залунали голосні крики на заводі. Величезний пліт із будівельного дерева сильно вдарився об підводну частину головної машини, будівля, затрусившись від сильного удару, здавалося, готова була завалитися. На даху стояло з тузінь людей—жінок та дітей. Усі галасували й плакали. Холодний піт пройняв Еміля. Байдужий до небезпеки, на яку сам нара-

жався, як би дуба вирвало з корінням, він злякався за долю тих родин, що могли загинути. Він уже ладен був кинутися у воду й поспішити їм на поміч, як почув потужний голос батька, який кричав їм у рупор із балькона:

— Не рушайте з місця; порон зараз буде готовий, вам нема небезпеки.

Моральний вплив господаря був такий сильний, що ніхто й не поворохнувся, навіть сам Еміль інстинктивно скорився йому.

По другий бік острова була зовсім інша картина. Селяни бігали за своєю худобою, жінки за дітьми. Пронизливі крики привернули Емілеву увагу до одного пункту, закритого листям, але хутко він побачив на другому березі здорового чоловіка, що вплав рятував дитину. З того боку течія не була така сильна, як перед заводом, проте пловець боровся з надлюдським напруженням, і кілька разів хвиля цілком вкривала його.

— Я піду на поміч. Я йду!—гукнув Еміль, зворушений до сліз і готовий знов кинутися з дерева.

— Ні, добродію, ні!—закричав Шарасон, стримуючи його.— Бачте, он, він вибився з течії, він уже врятований, не пливе, а йде намулом. Було ж йому клопоту! А дитина жива, плаче, верещить, аж заходиться. Бідне дитя! Годі, не плач, ти врятоване! Чи ба? Подивіться! А щоб мене дідько взяв, як це не старий Жан витягнув його з води. Так, пане, так! Саме Жан. Він—молодець. О, подивіться, як батько дякує йому, а мати обіймає коліна. Ну, нема що, коліна не дуже чисті. Е, пане! Жан із добрим серцем: йому в світі нема рівного. Якби він знав, що ми тут, він би кинувся нас рятувати. Далєбі! Мені хочеться гукнути його.

— Не роби цього. Ми в безпеці, а він іще б важив життям. Так, він достойник. Що він—родич цій дитині й цим людям?

— Ні, пане, не родич. Чоловік із жінкою й дитина—Мішо йому, як і мені, чужі. Але як де скоїться лихо, то можна бути певним, що Жан з'явиться, і, куди ніхто не зважиться, він кидатиметься, хоч би за те нічого не дістав, навіть шклянки вина. Самому богові відомо, що Жанові не личить бути в цій країні, що йому тут не місце...

— Хіба в Гаржілесі він наражається на іншу небезпеку, опріч небезпеки втопитися однаково з рештою?

Сільвен не відповідав, здавалось, ніби докоряючи собі за те, що захопився.

— Вода трохи спадає,—сказав він, щоб одвернути Емілеву увагу.—За яких кілька годин, мабуть, нам можна буде вер-

нутися назад, бо на бік пана Кардонне, певно, годин із шість не можна буде дістатися.

Перспектива була нерадісна. Але Еміль ні за яку ціну не хотів налякати батьків, а тому скорився своїй долі. Та не минуло й півгодини, як новий випадок змінив його намір. Вода сходила з крайніх пунктів так само швидко, як і затоплювала, і на тім боці озера, що утворила вода між ним і батьківським будинком, він побачив двоє коней, одного засідланого й загнужданого, а другого навіть без оброті; робітники вели їх до двору.

— Наші коні, добродію,—сказав Сільвен Шарасон.—Слава богам, наші коні врятувалися. Бідна моя кобила, я гадав, що вона досі вже в Крезі. Еге! От зрадіє пан Антуан, коли я приведу йому «Лянтерну». Вона заробила сьогодні свій овес, і чи не дасть їй уже мама Жанілла цілий гарнець. А он-ген і ваш Воронько, пане!—Мабуть, і ви раді, що він на березі. Видать, добре вміє плавати.

Еміль миттю збагнув, що може скоїтися. Пан Кардонне, правда, не знав його коня, бо він купив його дорогою. Але, відкривши валізу, зараз би дізналися, що це його валіза, і перша думка була б, що він загинув. Еміль вирішив дати знати про себе; він гукав, що мав сили через потік, який іще не вгамувався, й звернув на себе увагу людей, урятованих на даху заводу; Еміль попросив конче повідомити пана й пані Кардонне, що він тут. Звістка перелітала з уст до уст так швидко, як тільки міг хотіти Еміль, і небагом він знов побачив свою матір у вікні—вона махала хусточкою, а батько з двома здоровими чоловіками плив до нього пороном. Еміль розрадив їх від цього, гукаючи з великим напруженням і часто повторюючи, що йому цілком безпечно й що треба ще заждати з ним, а конче братись визволяти робітників на заводі. Все сталося, як він бажав, і коли вже не було про кого бідкатися, він, злізши з дерева, кинувся по пояс у воду й побрів назустріч поронові, підтримуючи під руки маленького Шарасона й допомагаючи йому не загубити дна. По трьох годинах після тромби Еміль із своїм проводирем уже сидів біля коминка.

Пані Кардонне, плачучи, пестила свого сина, а шатобренський пахолок, приголублений не менше за нього, пишаючись, розповідав про небезпеку, яку вони перемогли.

Еміль любив свою матір як бога. То було ще найпалкіше почуття в його житті. Він не бачив її ще з минулих вакацій, які вони разом проводили в Парижі, далеко від пана Кардонне, з його ретельним спонукуванням та сухими доганами.

Вони обоє страждали в ярмі й мовчки розуміли одне одного. Лагідна, ніжна й млява пані Кардонне почувала, що її син мав у душі чимало енергії й твердості її чоловіка, і заразом шляхетне та чуле серце, що готувало йому чимало прикритостей, коли ці дві міцно загартовані вдачі дійдуть до сутички на пунктах, де їхні почуття різні. Тому вона матувала всі скорботи свого життя, намагаючись нічого не показувати синові, що був її єдине щастя й втіха. Не цілком визнаючи право свого чоловіка утискати й гнітити її безнастанно, вона, здавалося, завжди приймала своє становище, як закон природи й заповідь релігії. Страждальна покора, навіювана прикладом, обернулася в Еміля на інстинктивну звичку, бо інакше розум уже давно спонукав би позбутись її. Бачивши, що все схилилося перед найменшим виявом батьківської волі,—і мати перша, він іще й разу не подумав, що могло й мусіло бути інакше. Проте важкість деспотичної атмосфери, де він жив змалку, мала в собі ніби мелянхолію й безіменно страждання, причини яких він рідко дошукувався. За законом природи, діти приймають цілком протилежне лекціям, що пригнічують їх. Так само й Еміля зовнішні факти здавна навернули в зовсім інший бік, ніж його нахилив батько.

Наслідки цього природного й неминучого антагонізму досить розвинуть події цієї історії, і нема потреби викладати їх тут.

Щоб дати матері час трохи забути пережите, Еміль пішов за батьком, що кликав його оглянути наслідки поведі. Пан Кардонне виявляв спокій у всякому лихові, і хоч як тяжко було йому на серці, проте він нічого не показував. Він мовчки пройшов повз гурти селян, що з цікавості зійшлися подивитись його біду, одні байдужі, другі з щирим почуттям, більшість із прихованим, але великим задоволенням, яке вбогий розсудливо відкидає, напевне його зазнаючи, коли бачить, що люті стихії впала однаково на багатія й на нього. Всі ці селяни чогось позбулися під час поведі: хто—сіна, хто шматка города, хто вівці, кількох курей або купи дров. Збитки, власне, дрібні, але відносно, може, так само великі, як і збитки багатого промисловця. Проте, коли вони побачили розлад у гарнім, недавно пишнім маєтку, їх опанувало почуття суму, ніби багатство мало в собі щось гідне пошани, всупереч заздрості, яку воно викликає.

Пан Кардонне не чекав, поки вода остаточно зійде, щоб розпочати роботу. Він послав на околичні луки збирати матеріял, що його захопив потік, видав людям лопати та заступи, щоб повичищали намул та нанесене сіно з проходів до за-

воду. Коли туди можна було зайти, він пішов перший, щоб не хвилюватися даремне жалісними вигуками, які викликає в сторонніх перша несподіванка.

VI

ЖАН—ТЕСЛЯР

— Візьми но, олівця, Емілю,—сказав промисловець синові, що пішов за ним, боявшись будь-якої небезпеки для батька,— не помиляйся в числах, що я диктуватиму тобі. Одно... два... три колеса поламано... клітку знесло... великого мотора пошкоджено... три тисячі, п'ять... сім або вісім тисяч... Візьмімо максимум: у справах воно певніше... Пиши вісім тисяч франків... Прорвало греблю. Дивно... Пиши п'ятнадцять тисяч... Треба буде знов переробити й вимурувати її римським цементом... Е, ось який куток не витримав... Пиши, Емілю. Написав?

Протягом години пан Кардонне складав отак обрахунок своїх збитків та майбутніх витрат, і, коли його син узявся робити підсумок, він знизував плечима від нетерплячки, бачивши, що чи від неувважності, чи відсутності навички молодий хлопець рахував не так швидко, як йому хотілося.

— Скінчив?—спитав він через дві-три хвилини напруженого чекання.

— Так, батьку... Це виносить—близько вісімдесяти тисяч франків.

— Близько!—підхопив пан Кардонне, насупивши брови.— Що це за слово?

І він уп'явся в нього очима з глузливою проникливістю.

— Годі,—сказав він.—Я бачу, що ти ніби трохи здурів від того, що сидів на дереві.—Я зробив свій рахунок у голові і, на жаль, мушу сказати, що мій рахунок був уже скінчений, поки ти застругав олівця. Витрат передбачається на вісімдесят одну тисячу п'ятсот франків.

— Чимало!—сказав Еміль, намагаючись заховати свій гнів під серйозним виглядом.

— Я не припускав стільки сили в такому ручаї,—відказав пан Кардонне так спокійно, ніби він обрахував збитки сторонньої йому людини.—Але наладнати це буде недовго. Гей, людей сюди... Ген колода застрягла між двома великими колесами; вода гойдає її... Зніміть її геть, бо колеса поламаються...

Наказові зараз скорилися, але справа була трудніша, ніж здавалося спочатку. Всю силу механіки скерували на цю пе-

решкоду, що загрозувала не піддатися їй. Кілька людей дарма пообдирали собі руки.

— Стережіться, щоб не забитися,—мимохіть гукнув Еміль, кидаючись допомогти робітникам.

Але пан Кардонне гукав:

— Тягни! Штовхай! Жвавіше! Що в вас руки як неживі?

У робітників піт виступів на лобах, а справа стояла на місці.

— Оступіться всі звідціль!—раптом почувся чийсь голос. Еміль зараз же впізнав його.—Пустіть мене! Я сам усе зроблю...

Жан із ломом у руках, моторно відсунув каменя, на якого ніхто не звертав уваги, потім на диво зручно штовхнув колоду.

— Помалу, сто чортів!—гукнув пан Кардонне.—Ти все поламаєш...

— Як що зламаю, то заплачу,—відповів селянин жартівливо.—Теперечки двох добрих хлопців сюди. Ну, впирайся! Сміливіше, П'єре! Гаразд! Іще трошки, Гільйоме! От так, хлопці. Гаразд! Гаразд» Дай мені зняти ногу, бо розчавиш її, чортова дитино. Так... Піддай... не бійся, тримаю!

І менше, як за дві хвилини, Жан визволив машину від сторонньої речі, що могла її зіпсувати.

Присутність його й голос ніби електризували інших робітників.

— Ідіть за мною, Жане,—сказав пан Кардонне.

— Чого, добродію?—спитав селянин.—Я вже напрацювався на сьогодні.

— От тим то я й хочу, щоб ви пішли за мною випити шклянку мого кращого вина. Ходім, кажу, мені треба побалачити з вами. Сину, скажи матері, щоб вона звеліла подати мені малаги.

— Це ваш син?—спитав Жан, дивлячись на Еміля з деяким хвилюванням.—Як так, то я йду з вами, бо він мені здається добрим хлопцем.

— Так, син мій—то добрий хлопець, Жане,—сказав пан Кардонне селянинові, побачивши, що той бере повну шклянку з Емілевих рук.—Та й ти добрий хлопець пора вже тобі довести це краще, як ці два місяці.

— Даруйте, пане,—відповів Жан, озираючись навколо недовірливо,—я вже застарий учитися й прийшов сюди спітнілий не для того, щоб слухати повчання, холодніше від криги. За ваше здоров'я, пане Кардонне; дякую й вам, парубче. якому вчора ввечері я зробив прикрість. Ви не гніваєтесь на мене?

— Заждіть но хвилину,—сказав пан Кардонне, подаючи йому золоту монету.—Поки вернетесь до своєї лисячої норі, візьміть собі оце на чарку.

— Не треба, не треба,—відказав Жан, сердито відштовхуючи рухом ліктя подарунок.—Я не корисливий, ви знаєте, і працював із теслярами не для того, щоб догодити вам, я просто не хотів, щоб вони даремне підривалися. А потім, як розумієшся на справі, аж за серце бере, коли бачиш, як люди не вміють братися до неї. Я трохи завзятий і мимоволі вплютався в те, що мене не обходило.

— Так само як і опинився там, де ти не повинен бути,—підхопив пан Кардонне суворим тоном із явним наміром нагнати холоду сміливому селянинові.—Слухайте но, Жане, ось остання нагода порозумітися й познайомитися. Скористайтеся з неї, не каятиметеся. Заїхавши сюди торік, я побачив вашу працювитість, дотепність і пошану до вас від робітників та мешканців тутешнього села. Я довідався докладніше про вашу чесність і вирішив поставити вас на чолі своєї теслярської роботи. Я пропонував вам самому подвійну платню—чи поденно, чи відрядно. Ви відповідали дурницями, ніби не вважаючи мене за серйозну людину.

— Зовсім не те, добродію, пробачте; я вам сказав, що не потребую вашої роботи, бо в мене на селі її більше, ніж я можу впоратися.

— Викрути й брехня. Ваші справи дуже кепські, а тепер ще гірші ніж будь-коли. Переслідунані за борги, ви були змушені відцуратися своєї хати, покинути майстерню й переховуватися у горах, мов той звір, що його цькують мисливці.

— Коли вже ділом говорити,—відказав гордовито Жан,—треба говорити правду. Мене зовсім не переслідують за борги, як ви це розумієте, пане. Я завжди був чесним і порядним і коли я завинив хоч копійку на селі, або в околиці, нехай хто це скаже й підведе на мене руку. Спитайте—нікого не знайдете.

— Отже є три накази схопити вас, і вже два місяці ганяють за вами жандарми, та не можуть зловити.

— І ганятимуть, поки мені схочеться. Клопіт мені, що жандарми прогулюються собі на конях на однім березі Крезі, а я пішки на другім. Хіба вони хворі від того, що їх наймають прогулюватися й виконувати те, чого вони не роблять. Не бідкайтеся за них так, пане Кардонне. Їм платить уряд, а уряд досить багатий, щоб не зубожіти без моїх тисячі франків, бо справді мені присуджено або заплатити тисячу франків, або йти до в'язниці. Вам дивно, парубче, що злидаря, який завжди

робив послуги своєму ближньому, замість того, щоб йому шкодити, тепер переслідують, мов утеклого каторжника. У вас іще добре серце, дарма, що ви багаті, бо ви ще молоді. Ну, добре, слухайте, в чім моя провина. В тім, що я послав три пляшки вина зі свого виноградника хворому приятелеві; мене взяли дозорці, як торгівця, що продає вино без патенту; а що я не міг брехати й запобігати, щоб увійти в згоду, бо казав правду, запевняючи, що я не продавав а-ні краплі вина, отже й не підлягаю карі,—то мені присудили заплатити те, що вони звуть мінімумом—п'ятсот франків штрафу. Прошу, це мінімум! П'ятсот франків—це вартість моєї річної праці, за те, що я подарував три пляшки вина. Вже не кажу за те, що й мого бідолаху товариша, який дістав їх, також засудили, і це більше за все доводило мене до сказу. Я не міг заплатити п'ятсот франків, і в мене все заграбували, відібрали навіть теслярське приладдя. А коли так, то чого ж із доброго дива оплачувати патента за ремество, яким не можна прохарчуватися. Я припинив платити, і одного разу, коли я працював у людей, з'явилось друге справляння за сварку з помічником мера, якого я забувшись трохи не вдарив. Що його робити? Я не мав чого їсти; взявши рушницю, я пішов забити зайця на узліссі.

У давню-давнину браконьєрство в тутешній країні було звичаєм і правом; колишні дідичі з часів революції крізь пальці дивились на це; вони сами самовільно полювали разом із нами на чужій землі, як спаде охота.

— Доказ—Пан Антуан де Шатобрен, що досі так робить,—мовив пан Кардонне іронічним голосом.

— Аби не на вашій землі, а то яке вам діло?—відказав досадливо селянин.—Отже за одного зайця, забитого з рушниці, та за два труси мене знов узяли й присудили до штрафу та в'язниці. Але я вислизнув із лабетів жандармів, як вели мене до буцегарні, і відтоді живу, як знаю, не бажаючи підставляти свої руки в кайдани.

— Добре знаємо, Жане, як ви живете,—сказав пан Кардонне.—Ви блукаєте як день, так ніч, самовільно полюючи на чужому протягом цілого року, не ночуючи два рази поспіль на одному місці, а найчастіше ночуєте проти неба, іноді користуетесь гостинністю в Шатобрені, владаря якого вигодувала ваша мати й якого я не ганьблю за допомогу вам, але він вчинив би розумніше й корисніше, якби намовив вас повернутися до праці й порядного життя. Ну, Жане, годі балакати дарма—ось послухайте мене. Я допоможу вам—поверну безпеку та волю, поручившись за вас. Ви відбудетеся лише кіль-

кома днями ув'язнення для форми. Я заплачу за вас усі штрафи, і ви можете ходити сміливо. Ясно?

— О, батьку,—гукнув Еміль,—ти такий добрий і справедливий. А що, Жане, правду я казав?

— Здається, ви вже знайомі?—спитав пан Кардонне.

— Атож, тату!—палко відповів Еміль.—Жан зробив мені послугу вчорашнього вечора. А надто він подобається мені тим, що я бачив зараз, як серйозно він важив сьогодні своїм життям, щоб урятувати з води дитину. Жане, прийміть такову послугу, і нехай його великодушність подолає фалшиві гордощі.

— Гаразд, пане Емілю, ви любите свого батька, це добре. Я теж поважав свого тата. Але подивимось, пане Кардонне, на яких умовах ви зробите це для мене.

— Ти працюватимеш у мене в теслярстві,—відповів промисловець.—Будеш завідувати ним.

— Працювати для вашого закладу, що зубожить стільки люду?

— Ні, який збагатить усіх моїх робітників і тебе.

— Добре,—мовив Жан, що почав уже вагатися.—Не я—так інші працюватимуть у вас, і я не можу бути цьому на заваді. Припустімо, що я працюю в вас за тисячу франків. А хто ж годуватиме мене весь час, поки я сплачуватиму вам свій борг?

— Я годуватиму, бо на третину збільшу тобі поденну платню.

— На третину? Мало, бо мені ще треба одягнутися. Я зовсім голий.

— Гаразд. Я кладу подвійну платню: твій день, за тутешніми цінами, коштує тридцять су, я заплачу тобі по три франки, щодня одержуватимеш одну половину їх, а друга піде на розрахунок зі мною.

— Нехай так. Воно триватиме так років із чотири, принаймні.

— Помиляєшся. Якраз два роки. Сподіваюся, що за два роки мені нічого вже буде будувати.

— Як, пане, я робитиму в вас щодня протягом цілого року без перерви?

— Опріч неділі.

— О, ще б пак у неділю. Але ж хіба я не матиму дня, або двох на тиждень, які міг би проводити, як мені заманеться?

— Жане, я бачу—ти зледащів. Ось вони наслідки волоцюства.

— Стривайте,—гордо мовив тесляр.—Сами ви ледащо. Жан

ніколи не був ледарем і не буде ним у шістдесят років. Але, бачте, я не без наміру вирішив узяти вашу роботу. Це моя думка—збудувати собі хату. Через те, що мою продали, я радий збудувати нову, яку поставлю сам, собі до вподоби, на свій смак. Ось чому я хочу мати принаймні один день на тиждень для себе.

— На це я не згоджуюсь,—відповів суворо промисловець.— Ти не матимеш хати, не матимеш свого начиння, ночувати й харчуватися будеш у мене, лише моїм начинням будеш...

— Годі, годі! Я бачу, що буду вашою власністю, вашим рабом. Дякую, добродію, нічого в нас не вийде.

І він пішов до дверей.

Еміль уважав батькові умови за надто суворі. Але Жанова доля загрожувала бути суворішою, коли він не пристане на них. Він спробував помирити їх.

— Любий Жане,—сказав він, утримуючи його,—подумайте, благаю вас. Два роки швидко пролинуть, і завдяки невеличкій ощадливості, якої ви можете додержувати цей час, до того,—додав він, поглядаючи на пана Кардонне, благально й твердо,—тато харчуватиме вас не в рахунок умовленої платні.

— Справді?—спитав розчулений Жан.

— Згоден,—відповів пан Кардонне.

— Далі—одяг ваш, Жане, блаґенький, і ми з матір'ю радо наладнаємо ваш гардероб. За два роки ви матимете готівкою дві тисячі франків. Це досить, щоб поставити хату для са-мітньої людини, бо ви ж нежонатий.

— Удовець, добродію, та й син помер у службі,—мовив Жан, зідхаючи.

— Як будеш одержувати платню щотижня,—сказав спокійно пан Кардонне,—ти переведеш її й наприкінці року нічого не збудуєш і не заощадиш.

— Ви дуже клопочетесь мною,—а вам що до того?

— Річ у тім, що робота в мене, безнастанно перериваючись, затягнеться, бо я ніколи не матиму тебе на похваті; а через два роки, коли ти запропонуєш мені далі свої послуги, ти вже будеш непотрібен мені. Я буду змушений доручити твою посаду іншому.

— Проте вам треба буде щось ремонтувати, чи ви гадаєте, що я хочу вас ошукати?

— Ні, але про мене краще твоє банкрутство, ніж гаяння з роботою.

— Е, як ви поспішаєтесь жирувати. Ну, отож ви дасте мені один день на тиждень і я матиму своє начиння.

— Очевидно, він дуже цінує цей вільний день,—мовив Еміль,—поступіться йому, тату.

— Я даю йому неділю.

— Я приймаю її лише для відпочинку,—обурено сказав Жан.—Хіба ви вважаєте мене за поганина. Я не працюю неділями, це було б на лихо мені, і я робив би грішну роботу і вам, і собі.

— Гаразд, батько дасть понеділок.

— Мовчи, Емілю,—який там понеділок! Цього не буде! Ти не знаєш цього чоловіка. Тямучий робітник і майстер на винаходи, іноді вдалі, частіше небезпечні, він тішиться лише тоді, коли може робити дурниці для самого себе; він тесляр, навіть добрий тесляр, та що з того? У нього вправні руки, але, захопившись своїми химерами, він стає роззявою, неуважним і нездатним до серйозної праці.

— Та він художник, тату,—сказав Еміль, посміхаючись крізь сльози.—Змилуйтеся над генієм.

Пан Кардонне погордливо подивився на сина, а Жан, схопивши руку юнака, сказав зі своєю чудернацькою й шляхетною фамільярністю:

— Дитино моя, не знаю, чи кажеш ти це правдиво, чи глузуєш із мене, проте ти сказав правду. Я маю більше того духу винахідливості, ніж треба для ремесла, якого вимагають від мене. Коли я працюю в своїх сільських приятелів, у пана Антуана, пан-отця, у мера, або в таких самих бідаків, як я, вони кажуть мені: «Роби, як хочеш, вигадуй, старий, воно буде довше, зате вийде на добре». І тоді я працюю з охотою—так! та ще з такою охотою, що забуваю за години, працюючи навіть уночі. Це мене втомлює, іноді доводить до хвороби, іноді вбиває мене. Але я люблю це, бачиш, як інші люблять вино. Це моя втіха... Смійтеся, глузуйте, пане Кардонне. Ваше глузування ображає мене, і я не буду працювати в вас, ні за що в світі не буду, хоч би жандарми зараз з'явилися отут і навіть ходила справа про гільйотину. Продатися вам тілом і душею на два роки! Робити тільки те, що вам до вподоби, виконувати лише ваші винаходи, а самому й думки не мати! Якщо ви мене знаєте, то я вас теж знаю. Знаю, що ви за людина й що в вас усі танцюють під вашу дудку. То я буду поденним, працюватиму як на панщині, як мій небіжчик батько працював на ґаржілеських абатів? Боже борони! Я не продам своєї душі задля такої скучної безглуздої праці. Ще коли б ви мені дали день відпочинку й винагороду, щоб задовольнити попередніх замовників і самого себе, а то нічого.

— Так, нічого,—сказав сердито пан Кардонне,—бо самолюбство артиста було зачеплене так з одного боку, як і з другого. Забирайся! Ти мені не потрібен! Візьми оці гроші й іди, дай себе повісити де хочеш.

— Тепер не вішають, пане,—відповів Жан, жбурнувши монетою на підлогу,—і коли вже на те піде, то не я буду першим чесним чоловіком, що його замордували руки ката.

— Емілю,—сказав пан Кардонне, як тільки Жан вийшов,—поклич сюди сільського сторожа, що стоїть із залізними вилами в руках на ганку.

— Боже мій, тату, що ви хочете робити?—спитав Еміль із жахом.

— Навернути цього чоловіка до розуму, до доброї поведінки, до праці, забезпечености, щастя. Коли він переночує у в'язниці, він стане зговірливіший і колись подякує мені, що я визволив його від його внутрішнього демона.

— Але, тату, важитися на особисту волю... ви цього не можете.

— Я мер від сьогоднішнього ранку, і мій обов'язок забирати волю. Слухайся, Емілю, або я сам піду.

Еміль іще вагався.

Пан Кардонне, що не міг знести й тіні непокори, сердито штовхнув двері й пішов, як перший сановник містечка, дати наказ сільському сторожеві арештувати Жанна Жапплу, гаржільського народженця, тесляра з ремесла й тепер без певного місця перебування.

Доручення було дуже не до душі сільському виконавцеві, і Кардонне побачив нерішучість на його обличчі.

— Кайо,—мовив він наказним тоном,—або за тиждень на відставку, або двадцять франків винагороди.

— Слухаю, пане,—відповів Кайо і, потрушуючи списом, подався швидкою ходою.

Кайо наздогнав утікача за два рушничні постріли від села, та й не важко було наздогнати, бо той ішов повагом, опустивши голову й поринувши в сумну роздуму: «Якби не моя дурна голова,—міркував він,—я б оце був на шляху до спокою й статку, замість того, щоб знов одягати нашійника злиднів, блукати як вовк по чагарниках та скелях, обтяжувати часто вбогого доброго Антуана, завжди радого мені; він хоч убогий, але дає мені більше хліба й вина, ніж я наловлю своїми тенетами куріпок та зайців до його столу. А більше за все крає серце, що завжди треба покидати вбоге сільце, де я народився, де прожив увесь свій вік, де всі мені друзі і куди я не можу з'явитися, мов той голодний пес, що

важить життям за шматок хліба. А тимчасом усі тутешні мешканці прихильні до мене і, якби не боялися жандармів, дали б мені притулок.

Отак роздумуючи, Жан почув дзвін до вечірні, і невільні сльози покотилися йому по засмалених щоках.

— Ні,—подумав він,—на десять льє навкруги нема дзвону приємнішого за гаржілеський. Біля нього в кущах заспівав дрізд. «Щасливий ти,—сказав він, голосно мріючи.—Ти можеш там гніздитися, літати по всіх цих садках, які я так добре знаю, і жити овочами всіх і кожного, не боячись потрапити до в'язниці.

— До в'язниці!—Так воно й є,—сказав голос позаду його.— Арештую тебе іменем закону.

І Кайо схопив його за комір.

VII

АРЕШТ

— Ти, Кайо? Ти?—сказав здивований тесля з таким виразом, із яким говорив, мабуть, Цезар під занесеним на нього кинджалом Брута.

— Так, я сільський сторож. Іменем закону!—кричав Кайо на всі заставки, щоб його чули в околиці, якби там нагодилися свідки.

А тихо додав:

— Тікайте, дядьку Жане! Штовхніть мене та накивайте п'ятами.

— Вчинити опір? Щоб іще більше заплутати свої справи? Це було б гірше для мене. Але як ти зважився взятись до жандармських обов'язків, арештувати приятеля твоєї родини, твого хрещеного тата? Нещасний!

— Та я ж б'ю не арештую вас, батьку,—сказав Кайо пошепки.—Ну, ходім зі мною, а то кликатиму до помочі,—знов закричав він що духу.— Та ну ж бо,—вів він пошепки,— тікайте, дядьку Жане! Удайте ніби штовхнули мене, а я впаду на землю.

— Ні, мій бідолашний Кайо! Через це ти позбувся б посади, або принаймні вславився б мокрою куркою. Вже коли в тебе стало відваги згодитися на доручення, то треба його виконати. Добре бачу, що тобі загрожували, тебе примусили; але мене дивує, що пан Жаріж утяв мені таку штуку.

— Та за мера вже не Жаріж, а пан Кардонне.

— Ну, то розумію, і трохи сверблять мені руки вибити тебе за те, що ти зараз же не подався на відставку.

— Правда ваша, батьку Жане,—сказав збентежений Кайо.— Зараз подамся. Це найкраще, а ви йдіть.

— Нехай він іде, а ти... зоставайся на місці,—сказав Еміль Кардонне, виходячи з кущів.—Ось маєш, товаришу, падай, ти ж бо хочеш упасти,—додав він, зручно вдаривши його по-школярськи під ніжку,—і коли тебе спитають, хто винний у цьому насильстві, то скажи батькові, що його син.

— Е! Це гарна вигадка,—промовив Кайо, потираючи коліна.—І коли ваш татунь завдадуть вас до в'язниці,—моя хата з краю. Ви кинули мене трохи здорово, мені більше подобалося б це на траві. Ну, що? Пішов той старий дурень, Жан?

— Ні ще,—сказав Жан, що вже видряпався на пагорок і був готовий тікати.—Дякую, пане Емілю, ніколи не забуду. Я б скорився своїй долі, якби мав діло з самим законом, але коли я знаю, що це зрада вашого тата, краще кинуся головою в річку, ніж піддамся такій злій і фалшивій людині. Ви заслужили, щоб народитися від когось кращого; ви маєте серце, і поки я живий...

— Тікай,—відповів Еміль, підходячи до нього,—і стережись при мені погано казати про мого батька. Я маю дечого багато сказати тобі, але зараз не час. Чи не будеш ти в Шато-брени взавтра ввечері?

— Буду, пане. Подбайте, щоб за вами не слідкували, і не питайте мене дуже голосно в воротах. Ну, з ласки вашої я ще вільний і не можу скаржитися.

Він кинувся як стріла. Еміль обернувшись побачив Кайо, що лежав, розкинувшись на землі, мов у нестямі.

— А то що?—спитав юнак із жахом:—Не забив я тебе справді? Тобі болить?

— Вам то нічого, добродію,—відповів хитрий селянин,— а тут бачте, якби хто прийшов підвести мене, то щоб я мав вигляд побитого.

— Не треба, я все беру на себе,—промовив Еміль.—Встань та йди й скажи татові, що я силою не дав арештувати Жана. Я йду слідом за тобою, а решта—то вже моя справа.

— Навпаки, добродію, ідіть ви вперед. Треба, щоб я йшов шкутильгаючи, бо як я побіжу вперед розповідати, що ви поперебивали мені ноги, а я стерпів це, то ваш батько не повірить і скине мене з посади.

— Дай сюди руку, зіпрись на мене, і ми прийдемо разом,—сказав Еміль.

— Оттак, добродію. Підтримайте мене трошки. Тихше! Бодай його дідько взяв! Я ж увесь розбитий.

— Не жарт? Я був би в розпачі, мій друже.

— Ні пане, ані трошки, але так треба говорити.

— Що це значить?—суворо спитав пан Кардонне, побачивши сільського сторожа, що спирався на Еміля. Жан опирався, а ти, дурний, дався впоратися з тобою і винуватець утік?

— Вибачте, пане, бідолаха винуватець не чинив опору; це ваш синок, ідучи повз нас, штовхнув мене ненавмисне: як но я підніс руку на винуватця—тут трах, і я відлетів кроків на п'ятдесят на скелі, накрившись п'ятами. Йому, паничеві сердешному, самому жалко стало, і він кинувся затримати мене, щоб я не впав у річку, інакше я напевне втопився б,

А дядько Жапплу тому радий і наживав п'ятами, поки я чмелів слухав, неспроможний ворухнути ані ногою, ані рукою, щоб бігти за ним. І не сказати як було б добре, якби ваша ласка почастивати мене хоч краплею вина, бо мені щось аж живіт заболів.

Еміль бачивши, що селянин із своїм простацьким та хитруватим виглядом краще за нього зуміє набрехати й звести все до ладу, подумав, чи не ствердити пригоду в такому вигляді, як її подав селянин.

Але він швидко прочитав у проникливих батькових очах, що той не вдовольнився б із мовчазного ствердження, а щоб переконати батька—треба мати безсоромности однаково з Кайо.

— Що за дурниці?—сказав пан Кардонне, насуплюючи брови.—Відколи це мій син такий дужий, такий нечемний і так квапиться ходити одною з тобою дорогою? Коли ти не стоїш на ногах і від штовхана перекидаєшся та падаєш, як колода, то ти п'яний. Кажі правду, Емілю! Мабуть Жан Жапплу притовк його, може штовхнув його в яр, а тобі—ти й тепер регочешся, як справжня дитина—це сподобалося і, кинувшись на поміч цьому дурневі, ти згодився взяти на себе вину. Отже так, чи ні?

— Ні, тату, не так,—сказав Еміль рішуче.—Правда, я дитина: тому, мабуть, моя пустотливість була не без наміру. Нехай Кайо що хоче думає про мою манеру перекидати людей, проходячи повз них. Як я забив його, то ладен вибачитися перед ним і винагородити його. А тимчасом дозвольте відіслати його до економки, щоб вона дала йому ліків, яких він потребує. Коли ми будемо сами, я щиро розповім вам, як мені довелось зробити цю дурницю.

— Іди, відведи його до буфету й зараз вертайся.

— Глядіть же, пане Емілю,—сказав Кайо до юнака, сходячи до буфетної,—я вас не виказав, то ж і ви не виказуйте мене.

— Заспокойся, пий та розуму не пропивай,—відповів парубок,—будь певний, що я сам відповідатиму за все.

— На якого біса хочете ви обвинувачувати себе? Це, даруйте, буде страшенне безглуздя. Ви не гадаєте, що тут ходить про в'язницю за образу урядовця, що виконував службові обов'язки?

— Та це вже мій клопіт; держися лише свого оповідання, надто ти вмів довести все до пуття. А що стосується мене—я з'ясую як треба.

— Та в вас добряче серце,—сказав здивований Кайо.— Ніколи ви не матимете батькової голови.

— Ну, Емілю,—сказав пан Кардонне, що ходив схвильований по кабінеті, коли зайшов Еміль.—Як ти поясниш мені оцю незрозумілу пригоду?

— Тату, я один винен,—твердо відповів Еміль.—Нехай ваше невдоволення й усі наслідки моєї вини окошаться на моїй голові. Запевняю вас своєю честю, що Жан Жапплу дався арештувати себе без найменшого опору, коли я здорово штовхнув сторожа, щоб його звалити, і зробив це навмисне.

— Добре,—сказав байдуже пан Кардонне, бажаючи знати всю правду;—йолоп упав, випустивши свого арештанта, хоч бреше тепер, бо він добре бачив, що це не була ніяка несподіваність, а твій задум.

— Він зовсім не зрозумів мого наміру,—відказав Еміль;—роззброєний, несподівано повалений, він, здається, навіть трохи забився падаючи.

— І ти, сподіваюся, залишив його думати, що це була твоя неухважність?

— Ото великий клопіт, що він думає про мій намір і що в нього на думці. Ваш магістрат звертає увагу лише на признание, тату, ви можете виходити з самих фактів.

— І ото таке каже мені мій син?

— Ні, не син, тату, а вам підлеглий провинець, якого ви можете судити й покарати. Коли ви особисто мене запитаете, я відповідатиму вам як слід. Але тут справа ходить про злидаря, що жив із своєї скромної посади. Він вам покірливий, боїться вас, і коли ви йому накажете запровадити мене до в'язниці, він ладен коритися вам.

— Емілю, ти завдаєш мені жалю. Облишмо сільського сторожа з його побоями. Я прощаю йому й дозволяю тобі зробити йому добрий подарунок, щоб він мовчав, бо не маю наміру, щоб розпочалося твоє перебування в цій стороні сміховинним скандалом. Але розтлумач мені, будь ласка, навіщо ти наражаєшся на кумедну драму в суді поправної

поліції? Що це за пригода, де ти граєш ролю Дон-Кіхота, беручи Кайо за свого Санчо-Пансо? Куди це ти так поспішав, що опинився при арешті тесляра. Що за фантазія спала тобі на думку визволяти цього чоловіка з рук правосуддя й від моїх благодійних щодо нього замірів? Чи ти збожеволів за півроку, що ми не бачилися? Чи ти дав обітницю лицарства? Чи ти хотів суперечити моїм плянам і зробити мені наперекір? Відповідай серйозно, коли можеш, бо справа, за яку питає тебе твій батько, дуже серйозна.

— Тату, я міг би чимало відповідати вам, якби ви запитали мене про мої почування й напрям думок. Але тут ходить про невеличкий окремий факт, і я стисло розповім вам, як воно було. Я кинувся за втеклим, щоб урятувати його від сорому й горя бути арештованим. Я мав надію випередити Кайо й умовити Жана пристати на ваші пропозиції та добровільно скоритися законіві. Прибігши надто пізно, не мігши умовити сторожа не виконувати свого обов'язку, я вчинив йому опір лише сам заслуживши кари за провину. Я чинив самовільно, не навмисне, нерозважно, захоплений непереможним почуттям жалощів і смутку. Коли я зле вчинив, осудіть мене; коли ж за дві доби заходами лагідности й переконання я поверну до вас Жана волею, то простіть мені, погодившись, що іноді й в дурну голову спадає розумна думка.

— Емілю,—сказав пан Кардонне, мовчки пройшовшись кілька разів,—я мусів би зробити тобі гостру догану за явний опір, я не кажу муніципальному законіві, бо я, до речі, в законах не педант, а моїй волі. Тут у тебе я бачу надзвичайну гордість і тяжку відсутність пошани до батьківського авторитету. Я не охочий часто стерплювати такі вихватки; ти мене досить знаєш, та, мабуть, забув від того часу, як ми розлучилися; на цей раз я звільняю тебе від довгого усовіщання, бо ти, здається, не дуже ладен скористуватися з нього. До того ж, судячи з твоєї поведінки і через те, що я знаю про настрої твого розуму, я бачу, що ми мусимо побалакати як слід про саму основу твоїх ідей і про твої сподіванки на майбутнє. Лихо, що спіткало мене сьогодні, не дає мені часу поговорити з тобою цього ж вечора. Ти теж натовмився протягом дня і, мабуть, потребуєш відпочинку; йди, побудь із матір'ю та лягай раніше. Коли лад і спокій відновляться в моїм закладі, я скажу тобі, на що я тебе закликав ізвідти, що ти називав своїм засланням, і чого я тепер сподіваюся від тебе.

— А до цієї розмови, якої я сердечно прагну,—відповів Еміль,—бо це ж уперше ви поводитиметеся зі мною не як

із дитиною—зважаюсь гадати, тату, що ви не гніваєтеся на мене?

— Бачивши тебе по довгій розлуці, важко було б мені не бути вибачливим,—відказав пан Кардонне, стискаючи йому руку.

— Бідолашний Кайо не позбудеться посади?— запитав Еміль, обіймаючи батька.

— Ні, з умовою, що надалі ти не втручатимешся в муніципальні справи.

— І ви не накажете арештувати бідолашного Жана?

— Мені нема чого відповідати на таке запитання. Я надто покладався на тебе, Емілю. Бачу—ми неоднакової думки про деякі речі, і поки ми не порозуміємося, я не можу дати запевнень, непристойних для мене, як голови родини. Ну, годі! Бувай здоров, сину, у мене є свої справи.

— Чи не можу допомогти вам чим? Ви ніколи не вважали мене за здатного полегшити вам црацю.

— Сподіваюся, що будеш здатним. А поки ти не знаєш додавання.

— Числа, завжди числа!

— Іди спати, а я працюватиму, щоб ти був багатим.

— А хіба ж я не досить багатий,—міркував ідучи Еміль.— Коли, як часто й справедливо казав мій батько, багатство накладає величезні обов'язки, то на що ж витратити життя, щоб утворювати ці обов'язки, що, може, понад наші сили?

Цілий другий день приводили до ладу те, що зруйнувала повідь. Пан Кардонне, дарма що був твердої вдачі, переживав глибоку згризоту, помічаючи на кожному кроці який-небудь несподіваний збиток у численних подробицях свого закладу; його робітники занепали духом. Вода, що давала рух заводів, силу якої ще неможна було регулювати, пускала машини в безладний коловорот, міцніючи разом із тим, як спливала під шлюзами. Промисловець був серйозний і задумливий, потай обурюючись, що бракує мужности людям, якими він орудував і які видавались йому більшими автоматами, ніж самі машини. Призвичаївши їх до пасивної, сліпої покори, він почував, що в критичні моменти, коли волі однієї людини стає недосить, раби—найгірші робітники на світі. Проте він не кликав Еміля помагати собі, навпаки, кожного разу, коли юнак пропонував свої послуги, він усував його за різними приключками, ніби справді не покладався на нього.

Така манера усувати його була найубійніша для палкого шляхетного серця.

Еміль спробував шукати втіхи в матері. Але добра пані Кардонне зовсім була позбавлена душевної сили, і меланхолія, яку навіювала на всіх її розумова безпорадність та якась заціпенілість, що навік вразила її душу, виявилась у сина непереможним сумом, коли вона пробувала втішити й розважити його. Вона теж поводитися з ним, як із дитиною, і своїми пестощами доходила тих самих наслідків, що й чоловік її. Не маючи досить сили, щоб зміряти безодню, яка розлучала батька з сином, і проте маючи досить здорового розуму, щоб її відчувати, вона з жахом одвертала свої думки від неї, пробуючи на краю її гратися з сином, ніби він міг сам себе дурити.

Вона водила його по будинку, по садку, показуючи тисячі дрібничок, намагаючись запевнити його, що вона нещаслива лише тому, що річка виступила з берегів.

— Коли б ти на день раніше приїхав, ти побачив би, як тут скрізь було хороше, чисто, гарно. Я заздалегідь тишилася тим, як я подам тобі каву в гарній бузковій альтанці, що була там на краю тераси.

— Гай, гай! Тепер і сліду її нема: навіть землю зміло й нанесло натомість оцього паскудного болота та жорстви.

— Не турбуйтеся, мамо!—відповідав Еміль.—Ми скоро повернемо вам усе це: якщо батькові робітники не матимуть часу, я стану вам за садівника. Ви розкажете мені, як усе було розташоване... до того я й сам бачив,—це було, як чарівний сон. Із горба, що насупроти, я милувався вашим чарівним садом, вашими прегарними квітками, які за хвилину спустошило й знищило на моїх очах; але ці збитки всі можна відшкодувати, не вдавайтеся в тугу, інші ще більше зазнали.

— Як згадаю, що тебе самого ледве не знесла ця огидна річка, яку я тепер ненавиджу... Ох, дитино моя! Я оплакую той день, коли твоєму батькові спало на думку оселитися тут. Протягом зими в нас кілька разів була повідь, і він був змушений знову починати всі роботи. Це його смутить і мучить більше, ніж він хоче показати. Його характер робиться жорстоким, і здоров'я кінець-кінцем надломиться. А все річка винна!

— А ви, матусю, не гадаєте, що саме оцей будинок, зовсім новий, це вогке повітря були шкідливі для вашого здоров'я?

— Далєбі, не знаю, моя дитино. Я з усього тишилася лише своїми квітками, сподіваючись побачити тебе. Нарешті ти приїхав у якусь помийну яму, в якесь багно, тоді як я сподівалася, що ти зі своєю цигаркою й книжкою ходитимеш по килимах квіток і зелені. Ой, клята річка!

Коли настав вечір, Еміль помітив, що день видався йому безмірно довгим від прокльонів річці, які він чув від усіх і на всі способи. Лише його батько правив своєї, що це все дурниця, що зайвий сажень гласису приборкає цей ручай на завжди.

Але його бліде обличчя, заціплені зуби красномовно виказували внутрішню лють, яку бачити було болючіше, ніж чути всі вигуки інших.

Обід був сумний. Пана Кардонне щохвилини турбували, він разів із двадцять уставав від столу й виходив давати накази. Пані Кардонне ставилась до нього з безмежною пошаною, тому всі страви виносили гріти й приносили назад перепрілими, а він находив їх бридкими; пані Кардонне, то бліда, то червона, сама бігала на кухню, метушилася, роздираючись між бажанням дочекатися чоловіка й не примушувати чекати сина, який уважав, що в цьому багатому домі обідали і надто довго, і надто погано.

З-за столу вийшли так пізно і броди на річці були такі непевні в темряві, що Еміль мусів відмовитися від наміру їхати до Шатобрену. Він розповів, як його там ушанували.

— О, то я поїду подякувати їм,—сказала пані Кардонне.

— Можеш звільнити себе від цього,—додав її чоловік.— Я зовсім не бажаю, щоб ти накинула мені товариство старого п'яниці, що живе за панібрата з селянами й напиватиметься у мене на кухні з робітниками.

— Його донька—чарівна дівчина,—боязко відказала пані Кардонне.

— Донька!—сказав погордливо чоловік.—Яка донька... що знайшлася в нього від наймички?

— Він визнав її.

— І добре зробив, бо старій Жанілі дуже трудно було б назвати батька цієї дитини. Ну, чи чарівна вона, чи ні, сподіваюся, що Еміль не поїде туди цього вечора. Погода хмура й дороги погані.

— О, ні!—гукнула пані Кардонне.—Сьогоднішнього вечора він не поїде. Він не захоче, щоб я дуже турбувалася. Взавтра вдень, якщо річка ввійде в своє річище,—з богом.

— Нехай узавтра,—відповів Еміль, дуже невдоволений, але слухаючись матері,—бо я конче мушу завітати до них, і подякувати за ласкаву гостинність.

— Звісно, ти зобов'язаний, але, сподіваюся, на цім і обмежаться твої стосунки з цією родиною, яку мені не личить одвідувати. Не барися довго, бо взавтра ввечері я маю поговорити з тобою.

Удосвіта другого дня, поки прокинулися батьки, Еміль звелів осідлати собі коня і, переїхавши річку, ще каламутну й неспокійну, погнав чвалом дорогою до Шатобрену.

VIII

ЖІЛЬБЕРТА

Ранок був чудовий, сонце сходило, коли Еміль під'їжджав до Шатобрену. Руїни, що видалися йому такими страшними в світлі блискавки, мали тепер вигляд вишуканости й пишноти, тріумфуючи над часом і пусткою. Вранішнє проміння осяювало їх блідо-рожевим світлом, і зелень, якою вони поросли, кокетливо розстелялася, як прикраса, гідна бути дівочим саваном такого гарного пам'ятника.

Справді мало по замках під'їздів, що були б так по-панському споруджені й так велично розташовані, як під'їзд Шатобрену. Квадратова будівля, що має в собі двері та перистиль, прекрасної будови, подібний формою до стрілки; тесаний камінь, ужитий на склепіння, і рамці ґрат—незвичайної білини. Фасад виходить на вкритий дерником та рослинами горбок, на скелі, що спадають кручею до водоспаду. Деревя, скелі й моріжки, розкидані безладно по цих круто-похилих площинах, мають природну чарівність, якої ніколи не перевищували витвори мистецтва. З другого боку краєвид просторіший і величніший. Креза, перетята двома косими шлюзами, утворює серед верб і луків два тихі ніжномелодійні водоспади на цій прегарній річці, то спокійній, то поривчастій, скрізь прозорій як кришталь, скрізь облямованій чудовими пейзажами й мальовничими руїнами.

З вершка головної башти видно, як вона тисячами колін заглиблюється в стрімкі безодні й котиться, мов смужка живого срібла, темною зеленню та поміж скель, порослих червонуватим вересом.

Переїхавши міст, через широкий рів, подекуди засипаний, із краями, вкритим густою травою та розквітлим терном, Еміль замилювався з чистоти, якої дощ недавньої грози надав просторій природній терасі й усім околицям руїн. Увесь тиньк знесло, разом із розкиданими уламками дерева, мов якась велетенська фея ретельно помила стежки й давні мури, замела пісок, вичистила прохід від усякого сміття з руїн, якого дідич ніколи не мав засобів вивезти. Отак повідь попсувавши, забрудивши й зруйнувавши красу нового будинку пана Кардонне, лише вичистила й відновила спустошений замок Шатобренів. Його непохитні мури гордували століттями й бурями,

а високе місце, де вони стояли, здавалося, було призначене панувати над усіма ефемерними витворами нових поколінь.

Еміль був гордий, як це слід і личить нащадкам давньої буржуазії, цієї інтелігентної, мстивої й настирливої кляси, яка вписала блискучі сторінки в книгу історії й яка б ще більше вславилася, якби вона подала руку народові, замість того, щоб дошкуляти йому.

Проте цей багатий і можний панок був вражений величиною цього февдального житла, і його обгорнув почтивий жаль, коли він в'їжджав у це володіння, де лише сама гордість імени могла ще змагатися зі справжньою перевагою його становища. Тим приступніший він був цьому жалеві, що ні в почуттях дідача, ні в його звичаях не було нічого, щоб відштовхувало його. Спокійний, безтурботний і щирий Антуан, зайнятий обрізуванням овочевих дерев біля входу в садок, наче батько кинувся йому назустріч і сказав посміхаючись:

—Ще раз просимо до господи, коханий пане Емілю! Бо я вже знаю, хто ви, і я радий познайомитися з вами. Далєбі, ваше обличчя сподобалося мені з першого разу, і з того часу, як ви розвіяли упередження, що його намагались нав'язати мені проти вашого тата, я почуваю, що мені буде приємно бачити вас часто в своїх руїнах. Ідіть спочатку зі мною на стайню, я поможу вам поставити вашого коня, бо Шарасон із моєю дочкою щіплюють троянди, і не слід відривати їх від такого важного діла. Цього разу ви вже поснідаєте з нами, ми вам винні сніданок, бо ви не дочекались його минулого разу.

— Я приїхав не за-для того, щоб завдавати вам нового клопоту, мій великодушний господарю,—сказав Еміль, стискаючи з великою симпатією широку шорстку руку сільського шляхтича.—Я передусім, хотів подякувати вам за ласку, по-друге зустріти одного чоловіка, що є приятель вам і мені й що я йому призначив побачення тут учора ввечері.

— Знаю, знаю,—сказав пан Антуан, кладучи пальця на губи,—він усе розповів мені. Тільки він, звичайно, перебільшив причини своєї образи на вашого тата. Ну, ми ще про це побалакаємо, і я від себе маю дякувати вам за співучасть до нього. Він пішов, як ще на світ не заводилося, і не знаю, чи повернеться сьогодні, бо на нього тепер напосідають, як ніколи. Але я певний, що завдяки вам небавом його справи повернуть на краще. Ви мені скажете, що ви остаточно вигорили від свого тата для добра нашого приятеля. Я мушу вислухати вас і відповідати, бо я уповноважений від нього за-

миритися з вами: Я певний, що умови від вас будуть почесні. А поки ніщо не заважає вам розділити з нами наш родинний сніданок, і я вас запевняю, що на тще серце не розпочну переговорів. Почнемо з вашого коня, бо худоба не вміє просити того, чого їй хочеться, і треба, щоб люди поклопоталися за неї перше, ніж за себе, бо можна зовсім забути. Гей, Жанілло, принеси но нам повний фартух вівса. Ця чудова тварина певне звикла щодня їсти овес, і я хочу, щоб вона на знак приязні кожного разу, іржала проїжджаючи повз мої ворота. Навіть хочу, щоб вона заходила в мій двір наперекір своєму панові, якщо він забуде мене.

Жанілла, поза своєю ощадністю, якою вона керувалась у всіх своїх вчинках, не вагаючись принесла трохи вівса, який вона ховала про важливі okazji. Правда, вона вважала це за зайве, але заради чести дому свого пана, вона продала б останню кофту, і цього разу говорила до себе зі щирим лукавством, що подарунок, який дав їй Еміль останнього разу, та той, що він іще зробить, більше ніж достатні, щоб ласо прохарчувати його коня кожного разу, як він захоче ще приїхати.

— Іж, серденько, іж,—мовила вона, жалуючи коня з виглядом, якому вона намагалася надати мужности й хвацькості.

Потім, узявши віхоть соломи, заходяться чистити його боки

— Будь ласка, Жанілло,—гукнув Еміль, видираючи із рук солону.—Я сам це зроблю.

— Гадаєте, що я не впораюся так само, як і чоловік?—відказала невеличка з усім обізнана жінка.—Будьте певні, з мене такий же добрий конюх, як економка й швачка. Якби я не довідувалася щодня до стійла та ясел, то наш легковажний «жокей» не доглянув би так графської кобили. Дивіться, яка чиста й сита наша Лянтерна. Вона не красуня, пане, але добра коняка; такі тут усі, опріч моєї доньки, що й гарна, й добра.

— У вас є дочка? Я ще не бачив її,—сказав Еміль, вражений одним спогадом, що трохи позбавив поезії образ Шатобренської панни.

— Фе, пане! Що це ви кажете!—гукнула Жанілла, в якій бліді й лиснючі щоки зашарілися соромливим рум'янцем у той час, як пан Антуан ніяково посміхався.—Мабуть ви не знаєте, що я дівчина?

— О, вибачте,—відказав Еміль,—я такий іще новак у тутешній стороні, що можу наробити чимало кумедних огріхів. А вважав вас за заміжню, або вдову.

— Справді, на мої роки я могла б уже поховати кількох чоловіків,—мовила Жанілла,—та й okazji було чимало. Але я завжди мала огиду до заміжжя, бо люблю жити як сама захочу. Коли я кажу «наша дочка», то з любови до дитини, що майже народилася на моїх очах, бо я її няньчила, і граф дозволяє мені поводитися з його дочкою так, ніби вона моя; але це ні на крихту не зменшує моєї пошани до неї. Ну, якби ви бачили панну, ви помітили б, що вона скидається на мене не більше за вас і що в неї шляхетна кров у жилах. Боже мій! Та якби в мене була така дочка, то де б я її взяла? Але я так би пишалася нею, що всім би розповіла, хоч би мене й паплюжили за це. Гай, гай! Вам смішно це, пане Антуане. Смійтеся, скільки хочете. Я на п'ятнадцять років старіша від вас, і лихі язики нічого не можуть сказати про мене.

— Зглянься, Жанілло! Ніхто, як я знаю, не думає цього,—мовив граф Шатобрен, набираючи веселого вигляду.—Це значило б дати мені багато чести, а я не такий джигун, щоб хвалитися цим. Ти маєш право називати мою дочку, як хочеш, бо ти їй була більше як мати, коли це можливо.

Промовивши ці слова серйозним і проникливим тоном, дідич похмурнів, і в голосі його забренів глибокий смуток. Але довгі сумні почування не пасували до його вдачі, і він зараз знову повеселішав.

— Іди, навіжена, готувати сніданок,—сказав він жартома своєму маршалкові в спідниці,—я маю ще обрізати два дерева, а пан Еміль становитиме мені компанію.

Шатобренський сад був просторий, багатий, як і решта приналежностей замку; проданий мало не весь із парком, який обернули на орне поле, він займає тепер лише кілька гектарів. Найближча до замку частина була чарівна своїм безладдям і рослинністю. Трава й лісові дерева, залишені на призволяще, подекуди розступаючись, показували кілька сходин і якісь уламки мурів, що були кіосками та лябіринтами за Людовика XV. Тоді звичайно мітологічні статуї, вази, водограї, так звані сільські альтанки нагадували в малому вигляді кокетливу й вибагливу оздобу королівських садів. А тепер це було не більше, як неподобні уламки, обвинені виноградом та плющем, що здавались для очей поета й артиста в теперішньому своєму вигляді кращими, ніж були за часів свого розквіту.

На майдані, навколо з живою шипшиною загорожею, що замикала пару кіз, які паслися на волі в старому саду, був овочевий садок із старих дерев; їх вузлувате й покривлене гілля, видираючись із неволі, якої воно зазнало через обстри

гання, що надавало їм форми шапок і шпалер, набирало чудних, химерних форм. То були хащі з потворних гідр і драконів, які вилися під ногами й над головою так, що важко було добратися туди, щоб не спіткнутися на здоровенне коріння, або не зачепитися за гілляку шапкою.

Ось старі служники,—сказав пан Антуан, розсуваючи Емілеві прохід поміж цих прадідів садка.—Вони родять тільки через п'ять-шість років, але які чудові й поживні овочі виходять із цього старого повільного та шляхетного соку. Коли я викупив свою землю, мені всі радили вирубати ці давні корчі. Дочка моя просила пожалувати їх за красу, і добре, що послухався її ради, бо вони дають чудову тінь. Якби хоч деякі з них родили щороку, ми були б досить забезпечені овочами. Подивіться, яка груба яблуня. Вона, мабуть, бачила народження мого тата, і ручу, що побачить іще народження моїх унуків. Хіба ж не було б душогубством зрубати такого патріярха. Ось айва, яка щороку дає не більше як тузінь плодів. Мало, як до її зросту, зате плоди завбільшки з мою голову, жовті, як щире золото; а який запах, пане! Ось побачите восени. Ось вишня,—теж непогана. Отже ще, видно, старі на щось здадуться. Треба лише вміти як слід обрізувати дерева. Вчений садівник сказав би вам, що треба зупинити розвиток старих гілляк, підстригати, підчищати, щоб змусити соки перетворитися на плоди. А коли сам зостарієшся, то набудеш досвіду, який каже інше. Коли овочеве дерево прожило п'ятдесят років, родивши раз-у-раз, то треба дати йому відпочити, залишивши піклуватися про нього природі. Тоді настає для нього друга молодість, воно росте в гілля та лист: це його відпочинок. І коли, замість голого кістяка, набуває крони, стаючи справжнім деревом, воно вам завдячує тим, що родить овочів до схочу. Приміром, ось груба гілляка, яка видається зайвою,—додав він, розкриваючи свого садового ножа.—Гаразд, ми його не зачепимо: така велика обрізка виснажила б дерево. Кров не відновляється так швидко в старому тілі, щоб знести такі операції, які легко видержує молодість. Так само з рослинами. Я вибираю лише сухі гілляки, вишкрябую мох і підрізаю самі кінчики. Подивіться, дуже просто.

Серйозна наївність, із якою граф Шатобрен цілком заглиблювався в цю безневинну працю, зворушували Еміля; він тут на кожному кроці бачив протилежне тому, що творилося у нього вдома з тими самими речами. У той час, як садівник, одержуючи велику платню, з двома помічниками й працюючи з ранку до вечора, не встигав підтримувати в материнім садку

належної чистоти й охайности, і вона мучилася з приводу кожної недоладної трояндової бруньки, або неправильного щеплення,—пан Антуан був щасливий гордою дикістю своїх вихованців, і ніщо не видавалося йому пліднішим і щедрішим від дару природи. Старий сад із його м'яким і тонким дерником, поскубаним ретельними зубами кількох овечок, що паслися тут без собак і вівчара,—сад із примхливою рослинністю, з м'якими хвилями своїх схилів,—був розкішним місцем, куди ніхто не заглядав, щоб заважати вашим мріям.

— Тепер, коли я впорався зі своїми деревами,—мовив пан Антуан, одягаючи свою куртку, яку до цього почепив був на гілляку,—пошукаймо мою доньку, щоб снідати. Ви, здається, не бачили її. А вона вже знає вас, бо Жан відкриває їй усі маленькі таємниці й так любить її, що радиться з нею частіше, ніж зі мною. Іди вперед, Мосьє,—наказав він собаці,—і скажи своїй молодій хазяйці, що вже час сідати до столу. Га! зрадів! Твій апетит не згірш за годинник показує час.

Собака пана Антуана однаково слухався прозвиська Мосьє, що давали йому, коли були вдоволені з нього, як і прізвища Сакріпан, свого справжнього ймення, яке не подобалося Шатобренській панні й яке вживав хазяїн лише на полюванні, або щоб докорити, коли йому траплялося, хоч це бувало не часто, зробити якусь нечемність, як от: їсти з обжерливістю, хропти у вісні, або забрехати вночі, бачивши Жана, як він перелазив через мур. Вірна тварина, мабуть, розуміла мову свого господаря, бо почала посміхатися—вираз веселощів, дуже помітний у деяких собак, який надає їхній морді характеру майже людської тямучости й чемности, потім кинула уперед і зникла на схилі до річки.

Ідучи за нею, пан Антуан звернув Емілеву увагу на красу місцевости, що відкривалася їхнім очам:

— Наша Креза теж одного разу здумала виступити з берегів, але всі узбережні покоси сіна прибрали, завдячуючи пораді Жана, який попередив, що як їх залишать, то сіно перестоїться. Йому тут вірять як богам. Справді в нього великий хист спостережливости й чудова пам'ять. Із деяких прикмет, яких ніхто інший не помічає; з кольору води, хмар, із пливу місяця, особливо перших двох весняних тижнів, він може напевне сказати, якої треба сподіватися, або боятися погоди протягом цілого року. Він був би неоціненна людина для вашого тата, якби захотів його слухатися. Він до всього здатний, і, якби я був на місці пана Кардонне, я б нічого не пошкодував, щоб зробити його приятелем собі, бо зробити з нього ретельного й дисциплінованого слугу нема чого й ду-

мати. Це—вдача дикуна, який у неволі гине. Жан Жапплу ніколи нічого путнього не зробить інакше як волею. Але завладайте його серцем,—а в нього найкраще, яке тільки створив бог, серце—тоді побачите, як у важливих випадках цей чоловік буває вищим за те, чим він здається. Нехай-но повідь, пожежа, або несподівана лиха година спіткає заклад пана Кардонне, тоді він нам скаже, чи можна скласти ціну голові й рукам Жана Жапплу.

Еміль не дослухав кінця похвали з тією цікавістю, яку виявив би у всяких інших обставинах, бо його слух і думка набрали іншого напрямку. Десь недалечко свіжий голос співав, певніше мугикав, одну з тих чарівних своїм сумом і наївністю пісень, що властиві тій країні, і графська дочка, ця дитина нежонатого, ім'я матері якої було загадкою для усієї околиці, вийшла з-за кущів шипшини прекрасна, як найкраща дика квітка цих чарівних пустель.

Білотіла, білява, років на вісімнадцять—дев'ятнадцять, Жільберта де-Шатобрен виявляла своїми рисами й вдачею суміш розуму не на свої роки з дитячою веселістю, яку небагато молодих дівчат заховали б на її місці. Вона не могла не знати свого убогства, майбутньої самотності й нестатків, що чекали на неї в наш вік розрахунку та егоїзму. Проте вона, здавалося, сумувала не більше за свого батька, до якого була подібна, як викапана, і морально і фізично, і найзворушливіша ясність панувала в її твердому та ласкавому погляді. Вона зашарілася, побачивши Еміля, але почервоніла скорше від несподіванки, ніж від збентеженості, бо підійшла й привіталася з ним серйозно, без отого вимушеного похнюпно-соромливого вигляду, що так вихваляють у молодих дівчат, не знаючи того, що він значить. Жільберті й на думку не спадало, що молодий гість поїдатиме її очима й що вона повинна набрати поважного вигляду, щоб приборкати відвагу його таємних бажань. Навпаки, вона сама на нього подивилася, щоб упевнитися, чи подобається він їй так, як її батькові, і з дуже швидкою проникливістю помітила, що він дуже гарний, ані трохи не чванливий, що за модою йде помірно, не манірний, не пихатий, не претензійний, що нарешті його обличчя повне чистоти, мужності й чутливості. Вдоволена оглядом, вона враз відчула, що їй так само легко, якби між нею й батьком не було нікого чужого.

— Це правда,—сказала вона, закінчуючи рекомендаційні слова пана Шатобрена,—мій тато гнівався на вас, що ви тоді поїхали, не захотівши поснідати в нас. Але я зрозуміла, що ви поспішались побачити маму, особливо підчас поведі, коли

кожне боялося за своїх. На щастя, пані Кардонне, кажуть, не дуже настрашилася, і ви не втратили жодного робітника.

— Хвалити бога, ніхто не загинув ні в нас, ні в селі,—відповів Еміль.

— Але в вас наробило чимало збитків.

— Це ще не так важливо, панно, бідні люди зазнали біди куди більше, як ми; на щастя, батько мав засоби й бажання чимало налагодити.

— Кажуть, особливо... кажуть також,—сказала дівчина, трохи зашарівшись за слово, що мимохить вихопилося в неї,—що ваша мама надто добра й добродійна. Я зараз розмовляла про неї з малим Шарасоном, якого вона приголубила.

— Мама в мене дуже добра,—відказав Еміль,—а в даному разі нема нічого дивного, що вона так обійшлася з бідним хлопцем, без якого я, мабуть, загинув би через свою необачність. Я б хотів якнайскоріше бачити його й подякувати.

— Ось він,—відказала панна Шатобрен, показуючи на Шарасона, що йшов за нею з кошиком і горщиком смоли.—Ми зробили понад п'ятдесят очкувань, серед них є очка, що Шарасон позбирав у вашому садку. Це ті бруньки, що їх викинув садівник, обрізуючи троянди. Вони нам іще дадуть прегарні квітки, якщо наше щеплення не погано зроблено. Ви ще подивіться на них, тату, бо я ще не дуже розуміюся на цьому.

— Годі бо! Ти своїми маленькими пучечками прищеплюєш краще за мене,—мовив пан Антуан, підносячи до своїх уст чудові пальчики дочки.—Це жіноча робота, що потребує більшої, вправності, як та, що ми, чоловіки, можемо мати. Тобі слід, небого, накласти рукавички, бо бридкі колючки не пожалують тебе.

— То що з того, тату!—мовила молода дівчина посміхаючись.—Я ж не царівна й дуже рада, що не царівна. Я вільніша й щасливіша.

Еміль не впустив жодного словечка з останнього зауваження, хоч його сказано півголосом для батька, і він одійшов на кілька кроків, щоб ласкаво привітатися з Шарасоном.

— О! я здоровий,—відповів шатобренський пахолок,—я лише боявся, щоб кобила не застудилася по таких купелі. Але, на щастя, вона чи не краще почуває себе. Я був дуже радий потрапити до вашого чудового замку, побачити ваші прекрасні кімнати, служників вашого татка, що ходять у червоних жилетках із золотими галунами на капелюхах.

— А, от що особливо запаморочило йому голову,—сказала Жільберта, щиро сміючись і показуючи два рядки зубів, білих

і чистих, як перла. Пан Сільвен, як бачте, сповнений шанобства. Він нехтує своєю новою блюзою й сірим капелюхом, побачивши льокаїв у галунах. Коли він ще побачить мисливця з півнячою китицею за наплічниками, то із глузду з'їде.

— Бідна дитина,—сказав Еміль,—якби він знав, оскільки його доля вільніша, почесніша й щасливіша за долю строка-тих столичних льокаїв.

— Він і не підозрює, що ліберія є щось зневажливе,—відказала молода дівчина,—і він найщасливіший на весь світ слуга...

— Я не скаржуся,—відповів Сільвен,—тут усі добрі до мене, навіть панна Жанілла, хоч вона трохи вимоглива, і я не хотів би покинути цю сторону, бо мої батьки в Кушйоні, поблизу, але мати кращі строї не шкодить.

— Тобто ти хотів одягтися краще від свого господаря?—мовила Жільберта.—Ну, подивіться на мого тата, який він простий, та він же був би найнещасливішою людиною, якби йому довелося щодня одягати чорного фрака й білі рукавички.

— Правду сказати, мені важкенько було б знову призвичаюватися до них,—сказав пан Антуан.—Але чуєте, діти, Жанілла? Ото, мабуть, галасує, щоб ми йшли снідати.

— «Діти»—це був звичайний вислів пана Антуана, з яким він звертався до Сільвена й Жанілли, коли були разом, і до селян своєї місцевости, тому Жільберта трохи здивовано зустріла бистрий і невільний погляд молодого Кардонне, що скинув оком на неї. Він здригнувся, і мішане почуття симпатії, боязкості й вдоволення забилося в його серці, коли дідич так по-батьківському звернувся разом до нього й чарівної Жільберти.

ІХ

ПАН АНТУАН

Цього разу сніданок був трохи розкішніший, ніж звичайно велося в Шатобрені. Жанілла мала часу приготуватися. Вона роздобула набілу, яєць, меду й навіть мужньо офірувала двоє курчат, які ще сюрчали, коли Еміль з'явився на доріжці, але, засмажені на духу, вийшли досить ніжні.

Молодий хлопець, набувши апетиту в садку, визнав сніданок за чудовий. Його похвали сніданкові дуже приємні були Жанілли, що своїм звичаєм сиділа проти господаря, порядкуючи з певною величністю.

Особливо зворушило її те, що гість похвалив її ожинове варення.

— Мамцю,—мовила їй Жільберта,—треба буде послати зразок твоєї вмілости й твій рецепт пані Кардонне, щоб вона дала нам натомісць розсади ананасних суниць.

— Е, що там ваші великі, садові суниці,—підхопила Жанілла.—Справжня вода на смак. Я більше кохаюсь у наших гірських дрібних суницях. От де червона та запашна. Проте я дам панові Емілеві для його мами великий слоїк нашого варення, якщо її ласка буде прийняти.

Матері шкода було б завдати вам збитків, кохана Жанілло,—відповів Еміль, особливо зворушений наївною щирістю Жільберти й порівнюючи думкою щирю доброзичливість цієї бідної родини з бундючністю своєї.

— Е,—відказала посміхаючись Жільберта,—наш збиток невеликий. У нас є, та й ще можемо зробити чималий запас цих ягід. Вони в нас не в дивовижу. Якби ми не вживали заходів, то кущі, на яких вони ростуть, пробили б наші стіни й влізли б у хату.

— А хто винен, як вони на нас посунуть? Хіба я не хотіла повирубувати всіх їх. І напевне впоралася б сама, якби мені дозволили.

— А я б оборонила ці бідні колючки від тебе, мамо. Вони утворюють такі чудові тірлянди коло наших руїн, що було б шкода знищити їх.

— Я згідна, що вони прикрашають загальний вигляд,—відказала Жанілла,—і що на десять льє навкруги не знайдеш таких гарних родючих кущів із такими великими ягідьми.

— Чуєте, Емілю,—мовив і собі пан Антуан.—Жанілла вся тут. Нема в світі нічого гарного, доброго, корисного й здорового, чого б не було в Шатобрені. Благодатна земля, та й годі.

— Далєбі, пане; а-ну, будь ласка, пожалійтеся на що?—підхопила Жанілла.

— Я ні на що не скаржуся,—відповів добрий шляхтич,—хай бог милує. За тобою та за дочкою—чого мені хотіти для щастя?

— Еге, ви завжди так говорите при людях. Але нехай що не по-вашому, або вкусить вас муха, ви зразу стаєте таким покірливим, що це вам, у вашому стані, зовсім не личить.

— Моє становище таке, як бог дасть,—відповів пан Антуан із трохи сумною лагідністю.—Коли моя дочка кориться йому, то ні ти, ні я не ремствуємо на долю.

— Я?—гукнула Жільберта.—Ну, скажіть, тату, як я можу

ремствувати? Я ж бо дарма б шукала того, чого мені не стає; та й чого мені бажати кращого на світі?

— Щодо мене, то й я такої ж думки,—сказав Еміль, зворушений простим і шляхетно щирим виразом її обличчя.—Я певен, панно, що ви щасливі, бо...

— Бо... Договорюйте, пане Кардонне,—весело підхопила Жільберта.—Ви намірилися сказати, та й чогось зупинилися..

— Я боявся сказати щось банальне,—відповів Еміль, зашарівшись не менше від дівчини.—Я хотів сказати, що коли маєш три речі—красу, молодість і добрість, то повинен бути щасливим, бо можеш бути певним, що тебе всі люблять.

— Бо я щасливіша, як ви гадаєте,—відказала Жільберта, кладучи одну руку на батькову, а другу на Жаніллину,—бо мене люблять, не питаючи за віщо; чи гарна я й добра, чи ні—не знаю, але певна, хоч би я була негарна й відлюдна, батько й мати любили б мене таку, яка я є. Отже моє щастя виходить від їхньої доброти й ніжності, а не від моїх заслуг.

— Не заважаємо вам думати,—сказав пан Антуан Емілеві, пригортаючи до серця доньку,—що є трошки й того й другого.

— Ой, пане Антуане, що ви наробили?—скрикнула Жанілла.—От що значить ваша неухважність, ви вимастили яйцем Жільберті рукава.

— Нічого,—відповів пан Антуан,—я сам замию.

— Ні, ні! ще гірше зіпсуєте: ви ще з доброго дива бухнете всю карафку й обіллете мені дочку. Ходи сюди, моя дитино, я змию цю пляму. Ну, чи ж не шкода зіпсувати такий гарний новісінький одяг?

Еміль уперше скинув оком на вбрання Жільбертине. Досі він звертав увагу лише на її стрункий стан та на красу. На ній було платтячко з нової сірої тканини, але досить цупкої, з білим, як сніг, комірчиком навкруги шиї. Жільберта помітила його оглядини і, ані трохи не засоромившись, сказала, що це вбрання їй подобається, бо воно тривке, в ньому не страшно колючків та терну; до того його вибирала сама Жанілла; отож нема матерії, яку вона носила б із такою насолодою.

— Справді чудове плаття,—зауважив Еміль,—у моєї мами є достоту таке.

Це була неправда. Еміль, дарма що був щирий, сказав цю маленьку брехню, сам того не помітивши.

Жільберта не повірила, але була вдячна йому за делікатність. Щодо Жанілли, то їй дуже сподобалося, що похвалили її

смак, бо вона шанувала цю властивість майже так, як красу Жільберти.

— Моя дочка—не чепуруха,—казала вона,—але я дбаю за неї. А щоб ви сказали, пане Антуане, якби ваша дочка не була чепурна й охайна, як то личить її становищу в світі?

— Нам нема ніякого діла до світу, кохана Жанілла,—відповів пан Антуан, і я ані трошки не ремствую. Не роби собі пустих ілюзій.

— А ви кажете це з сумом, пане Антуане. Я вам кажу, що звання ніколи не губиться, але ви завжди однаковий—услід за сокирою ви кидаєте й топорище.

— Зовсім нічого не кидаю,—відмовив дідич,—навпаки, я з усього вдоволений.

— А, то ви вдоволені!—підхопила Жанілла, що завжди потребувала з кимось сперечатися, щоб давати роботу своєму язикові й своїй живій міміці.—Далебі, який ви добрячий—удоволені з такої долі як ваша. Слухаючи вас, гадаєш, що вам для цього бракує чимало розуму й філософії. Облиште, ви просто невдячні.

— То що тобі, капустяна голово?—відказав пан Антуан.—Кажу тобі, що я з усього вдоволений.

— Вдоволений!—Змилуйтеся, чим же ви вдоволені, дозвольте спитати? Хіба ж ви не були завжди найщасливішою людиною?

— Ні, не завжди; моє життя мішалось з гіркотою, як життя усякої людини, то чого ж би мені було краще, як іншим, що варті мене.

— Ні, інші не варті вас, я кажу це так як і те, що вам завжди було краще, як будь-кому на світі. Ні, добродію, я доведу, що ви вродилися у сорочці.

— О, то ти дуже потішиш мене, як справді доведеш це,—відповів пан Антуан із посмішкою.

— Гаразд! Ловлю вас на слові й починаю. Пан Кардонне буде наш суддя і свідок.

— Даймо їй говорити, пане Емілю, тепер ми за десертом, і в цей час ніщо на світі не завадить Жанілли виговоритися. Вона, попереджаю вас, наговорить два мішки гречаної вовни, але говорить із запалом і не дурниці. Її не скучно послухати.

— Поперше,—мовила Жанілла, надаючи поважності по-статі, дбаючи виправдати цю хвалу,—пан уродився графом де-Шатобрен; а це не просте ім'я й не мала честь.

— Тепер ця честь не багато важить,—сказав граф Шатобрен,—а що до імени, яке дістав від предків, то неспроміжний піднести його блиск, я не можу й величатися ним.

— Стривайте, пане, стривайте!—вела далі Жанілла,—знаю до чого воно йдеться, але я сама дійду до цього. Пан з'явився на світ тут, у найкращій у світі стороні, і його годувала найздоровіша й найвродливіша в усій околиці селянка, моя давня подруга, хоч я й була молодша за неї кількома роками,—мати нашого бравого Жана Жапплу. Жан завжди буде вірний вам, як ступня нозі. Зараз йому прикро, але це все напевне минеться...

— Завдячуючи вам,—сказала Жільберта, позирнувши на Еміля, і цим поглядом—щирим та прихильним—вона віддячила йому за комплімент її красі й платтю.

— Як ти розведеш свої звичайні теревені,—зауважив пан Антуан,—ми ніколи не дочекаємося кінця...

— Гаразд,—відказала Жанілла,—скажу коротко, як привмляє кюзьєнський пан-отець, починаючи свої казання.—Пан був обдарований відмінною будовою тіла, і до того він був найвродливіша дитина, яку коли бачили. Доказ: коли пан дійшов літ і став одним із найкращих кавалерів провінції, то дами всіх станів дуже добре це помітили.

— Далі, далі, Жанілло,—мову перебив дідич, весело й з домішкою суму,—нема чого про це розводитися.

— Не турбуйтеся,—відказала лепетуха,—я не скажу нічого такого, що не личить говорити. Пан був вихований у цьому старому замку, тоді ще великому й багатому... та він і тепер іще хоч куди. Граючись із хлопчиськами свого віку й зі своїм молочним братом, маленьким Жаном Жапплу, ви чудово загартували своє здоров'я. Ну, пожалійтеся, графе, на своє здоров'я й скажіть, що знаєте когонебудь на п'ятдесят років, хто був би бадьоріший і дужчий за вас.

— Дуже добре, але ти не кажеш, що я, народився за революції й заколотів, через те мене виховували дуже недбайливо.

— Оце гарно, то ви б хотіли народитися на двадцять років раніше й мати тепер сімдесят років! От іще вигадали! Ви народилися у самий раз, бо хвалити бога, вам іще довго жити. А чим недостатнє ваше виховання? Ви були віддані до Бурзької колегії й вчилися там дуже гарно.

— Навпаки, дуже погано. Я не був призвичаєний до розумової праці й дрімав підчас лекцій. Пам'ять моя не була вправна, мені тяжче було навчитися початкових знань, як іншому закінчити навчання.

— Ну, то що з того, тим більші ваші заслуги, чим більше було старання. Опріч того, ви занадто вчені для шляхтича. Ви не готувалися на попа, або на вчителя. Навіщо вам було

знати по-латинському, або по-грецькому. Коли ви приїжджали сюди на вакації, ви були відмінним молодим хлопцем; не було спритнішого на всякі фізичні вправи; ви кидали свою опукку вище від великої башти і, як скликали собак, то ваш голос було чути в Кюзьені.

— Все це не докази за порядність вчення,—мовив пан Антуан, сміючись із такого панегірику.

— Коли ви вже були такого віку, що треба було покинути школу, якраз була війна з австріяками, прусаками й росіянами. Воювали ви, треба сказати, славно; доказ—ви дістали кілька ран.

— Не тяжких,—додав пан Антуан.

— І слава богів,—відказала Жанілла.—А що ж—ви хотіли б бути скаліченим і ходити на милицях? Ви заслужили лаврів і вернулися, заживши слави, без великих контузій.

— Ні, ні, Жанілло, слави було небагато, запевняю тебе. Я чинив що міг, і, що не кажи, спізнився на кілька років народитися: мої батьки занадто довго стримували моє бажання служити батьківщині під владою узурпатора, як вони називали його. Ледве я вступив до війська, як мені довелося плентатися додому, тягнувши крило й волочивши ногу, засмученому й зневіреному ватерлооським лихом.

— Я згоджуюсь, пане, що падіння імператора було для вас некорисне, і ви були такий добрий, що горювали за ним, хоч цей чоловік не дуже добре обійшовся з вами. З вашим ім'ям він мусів зараз же настановити вас генералом, а він не звернув ніякої уваги на вашу особу.

— Мабуть,—мовив сміючись граф Шатобрен,—він забув цей обов'язок через серйозніші й потрібніші справи. Але згодься, Жанілло, що моя військова кар'єра була розбита, а, завдячуючи своїй чудовій освіті, я не дуже був здатний найти собі іншу.

— Ви прекрасно могли б служити Бурбонам, але не захотіли.

— Я поділяв думки свого часу. Може й тепер учинив би так само, якби воно повторилося.

— Гаразд, пане, але хто вас гудить? Це було дуже почесно, як казали в нашій стороні, лише ваші рідні осудили вас.

— Мої батьки були горді й вперті в своїх думках. Ти пам'ятаєш, як вони залишили мене в біді, що загрожувала мені, і мало дбали про мій статок.

— Ви були ще гордовитіший від них і ніколи не хотіли просити їх.

— Так, безжурність це, чи достойність, тільки я не просив у них ніякої допомоги.

— І позбулися свого статку в великому процесі за спадщину свого батька, це всі знають. Але ви програли справу, бо сами так хотіли.

— І це найшляхетніше й почесніше, що зробив мій тато в своєму житті,—з запалом підхопила Жільберта.

— Діти, не можна казати, що я програв процес,—сказав пан Антуан,—я не дав розбирати його.

— Безперечно, безперечно,—мовила Жанілла,—бо якби його розбирали на суді, то ви виграли б його. Так в один голос казали всі.

— Але мій тато, визнаючи, що факт не є право, не захотів скористуватися зі свого становища,—живо сказала Жільберта, звертаючись до Еміля.—Треба вам знати цю історію, пане Кардонне, бо тато не схоче її розповідати, а ви ще так недавно живете тут, що не могли чути за неї. Мій дід за дитинства мого тата наробив боргів на слово честі; він умер, не встигши, чи не поклопотавшись заплатити їх. Вимоги кредиторів не мали належної сили за законом, але мій тато, ознайомившись докладніш зі своїми справами, знайшов доказ того в паперах мого діда. Він міг знищити цей документ, і ніхто б не знав про його існування. Але він його подав і продав увесь родовий маєток, щоб сплатити цей борг... Тато виховав мене на таких принципах, які не дозволяють мені думати, що він учинив тут щось інше, окрім того, що думає чесна людина; але чимало багатих людей міркувало інакше. Дехто називав його простаком і навіженим. Я дуже рада, що коли ви почуєте від будь-яких доробкевичів, що граф Антуан де-Шатобрен зубожів із своєї вини, а це в їхніх очах трохи чи не найбільша неслава,—то знатимете, що думати про безглуздя й безумство мого тата.

— Ах,—гукнув схвильовано Еміль,—ви щасливі, маючи такого батька, і я заздрю вашому шляхетному вбозству.

— Не робіть із мене героя, мій сину,—промовив пан Антуан, стискаючи Емілеві руку.—Завжди є трохи правди в основі людських міркувань, навіть коли вони бувають суворі й вельми несправедливі. Справді, я був трохи марнотратом, нічого не тямлю в хатній економії, у справах; менше за кого іншого виявив заслуги, жертвуючи своїм статком, бо не шкодував за ним.

Ця скромна апологія пройняла Еміля такою живою прихильністю до пана Антуана, що він нагнувся до руки, якою той тримав його руку, і підніс її до своїх уст із почуттям по-

божності, що почасти стосувалося, може, й до Жільберти. Це раптове виявлення серця молодого хлопця зворушило Жільберту більше, як вона сподівалася. Почувши сльозу в себе на віях, вона спустила очі, щоб сховати її, спробувала надати поважності постаті і, враз піддавшись велінню серця, мало також не простягла руки гостеві, але втрималася від свого пориву і наївно, щоб замаскувати його, встала взяти тарілку від Еміля й подати йому другу, зі всією чарівністю та простотою дочки патріярха, що підносить глека до вуст подорожнього.

Еміля спочатку вразив цей акт соромливої симпатії, такий відмінний від звичаїв світу, де він жив. Потім він зрозумів його, але так схвилювався, що йому не сила була подякувати графині Шатобрен, своїй чарівній прислужниці.

— За всім цим,—провадив далі пан Антуан,—не бачивши нічого в учинкові своєї доньки, крім вельми простого руху, Жанілла мусить згодитися, що в моєму житті було трохи недолі. Позов тривав уже кілька місяців, коли я в шуфляді однієї кинutoї меблі знайшов документ, що мій батько залишив борг. До того часу я не вірив у сумлінність кредиторів. Лихо, через яке вони ніби втратили свої документи, було неймовірне, тому я спав спокійно. Саме тоді народилася Жільберта, і я не гадав, що їй доведеться ділити зі мною мою зовсім незабезпечену долю. Існування цієї любої дитини зробило удар дошкульнішим, аніж він був би, попри мою природжену безжурність. Опинившись у безпорадному стані, без ніяких засобів, я вирішив жити з праці, і отут находили на мене досить важкі хвилини.

— Так, пане, правда,—мовила Жанілла,—але ви незабаром звикли до праці, і, признайтеся, ваш добрий гумор та невимушена веселість вернулися до вас.

— Завдячуючи тобі,—добра Жанілло,—бо ти не покинула мене. Ми оселилися в Гаржілесі з Жаном Жапплу, і він, достойник, знайшов мені роботу.

— Як,—скрикнув Еміль,—ви були робітником, графе?

— А так, мій молодий друже, я був учнем теслярського ремесла, челядником, за кілька років підмайстром, і ще два роки тому ви бачили б, як я в блюзі, з сокирою за плечима щодня ходив із Жаном Жапплу на поденну роботу.

— Так ось чому...—сказав Еміль, увесь зніжковівши.

Він зупинився, не зважаючи на те, що хотів говорити далі.

— Так, розумію,—відказав пан Антуан,—ось чому ви чули: «старий Антуан страшенно заплямував себе в своїх злиднях, жив із робітниками, гуляв і пиячив із ними по

корчмах». Ну, так, але тут бракує деяких спростовань; я не буду удавати з себе твердішого й чистішого, як то є справді. На думку багатих міщан провінції, я, звісно, краще вчинив би, якби був задуманим і величним, гордо терпів своє лихо, працював мовчки, крадькома зідхав, червонів, одержуючи платню; якби, мавши наймитів, не гуляв у неділю з робітниками, що дозволяли мені на тижні приставати до їхньої праці. Не знаю, чи було б воно так краще, але признаюся, що це було зовсім не в моїй вдачі. Я вже такий удався, що не можу довго сумувати й боятися, щоб там не було. Я зріс із Жапплу й іншими селянськими хлопчиками, моїми ровесниками, і поведився з ними, як із рівними в дитячих іграх. Та й згодом я не ставився до них, як ясновельможний пан. Вони з одвертими обіймами прийняли мене в моєму лихові, запропонували свої хати, свій хліб, свою пораду, своє приладдя й свою роботу. Як же мені було не любити їх? Як могло їхнє товариство здаватися мені негідним мене? Як же мені було не розділити з ними в неділю свого тижневого заробітку? Еге, навпаки, я несподівано знайшов у цьому втіху й радість, як винагороду за свою працю. Їхні співи, їхні зібрання по альтанках, оповитих виноградом, їхнє чесне панібратство зі мною й непорушна приязнь любого Жана, мого молочного брата, мого вчителя в теслярстві, мого порадника—дали мені нове життя, яке я мимохіть визнав за дуже приємне, особливо, коли я встиг стати таким вправним, що міг не бути їм тягарем.

— Правда, ви були вельми працьовитий,—мовила Жанілла,—і небавом стали дуже корисним бідолашному Жанові. Ой, пам'ятаю, як він сердився на вас спочатку, бо він сердешний ніколи не був терплячим, а ви, ви були такий незграбний. Ну, Емілю, попосміялись би ви, почувши, як Жан лаявся й гримав на графа, ніби на підручного хлопця. А потому вони мирилися та обіймалися так, що плакати хотілося. А що ми замість того, щоб сваритися, як я оце хотіла, заходилися просто розповідати вам нашу історію, то я докажу вам решту, бо, як здатися на пана Антуана, то він не дасть мені й слова мовити.

— Кажи, Жанілло, кажи,—гукнув пан Антуан,—вибач, що я так довго позбавляв тебе втіхи.

Х

ДОБРИЙ ВЧИНОК

— Наколи вірити панові Антуанові,—мовила Жанілла,— то ми зовсім не мали ніяких коштів; хоч воно й було так, але не довго тривало. За кілька років, коли шматками продали землю Шатобрену, сплатили борги,—зміну, що викликала була розлад, зліквідували; вийшло, що панові ще залишається невеличкий капітал, який, будучи добре приміщеним, міг би давати йому тисячу двісті франків доходу. Хе-хе-хе! Це не дурничка! Але через добрість і щедрість графа грошики могли б незабаром розвіятися. Оттут сердешна Жанілла, що це з вами базікає, збагнула, що треба до рук прибрати стерно влади. Вона взялася примістити капітал і впорядкувала справу не зле. Далі, що вона сказала панові? Не пам'ятаєте, добродію, що я вам тоді сказала?

— Дуже добре пам'ятаю, бо ти говорила розважливо. Повтори це сама.

— Я сказала вам: «Хе-хе-хе, пане Антуане, у вас є з чого жити, згорнувши руки. Але ж ви заскучаєте, ви вже розкоштували праці, ви ще молодий і здоровий, отже можете працювати ще кілька років. У вас є дочка, справжній скарб, яка обіцяє бути такою розумною, як і гарною. Слід подумати, як дати їй освіту. Відвеземо її до Парижу, віддамо до пансіону, а ви ще кілька років будете теслярю. Пан Антуан був дуже радий. О, щодо цього, то треба признати йому справедливість: він не скаржився на свої прикrostі, але він з цими добрими селянами, на мою думку, набрався трохи занадто селянських понять. Він казав, що як йому судилося бути сільським робітником, то, може, розсудливіше буде виховувати й дочку відповідно її станові, зробити з неї добру селянку, вивчити її читати, шити, прясти, вести господарство. Але я й слухати не хотіла. Хіба ж могла я попустити, щоб графиня Шатобрен втратила своє звання й не була вихована, як подобає шляхетній дівчині. Граф послушався, і наша Жільберта була вихована в Парижі так, що нічого не жалкували на її розум і хист. Вона, як янголя, скористувалася з цього, і, коли їй на вісімнадцятий рік переступило, я сказала графові: хе-хе, чи не хочете прогулятися зі мною до Шатобрену? Граф згодився, але, коли ми прийшли в середину руїн, сум його взяв.

— На що ти привела мене сюди, Жанілло? — мовив він, важко зідхнувши. Я знав, бачивши здаля, що моє бідне

родове кубло зруйноване. Але ніколи не хотів заходити всередину й дивитися зблизька на ці уламки. Я дорожив замком не з гордості, а любив його за те, що провів тут молоді літа, був тут щасливий, бачив смерть тата й мами. Якби хто купив його для житла, якби я бачив його міцним і цілим—я б наполовину втішився, бо речі любиш, як слід любити людей, не стільки за-для самого себе, скільки за-для них, як речей. Яку втіху находиш ти, показуючи мені, що баришники зробили з дому моїх предків?

— Графе, відповіла я, треба ж було піти подивитися на пошкодження, щоб знати, скільки доведеться витратити, щоб поладнати. Уявіть собі, що однієї ночі буря зруйнувала б увесь ваш замок; із вашою вдачею ви, замість того, щоб горювати, зараз би заходилися лагодити його.

— Але твоє порівняння не до речі, мовив пан Антуан. Мені нема за що лагодити замок, та коли б і було за що, то не було б легше, бо навіть цей кістяк не належить мені.

— Стривайте,—сказала я,—скільки з вас правили, коли ви пропонували викупити лише будинок і маленький шматочок землі, що до нього належав—сад, горб і невеличку луку в березі?

— Я не думав серйозно про це, Жанілло, а лише хотів знати, до якої низької ціни впав такий багатий замок. Мені відповіли, що рештки коштують десять тисяч франків, і я забрався, знаючи, що в моїй кешені нема десяти тисяч франків.

— Гаразд, добродію, відповіла я, тепер не про десять тисяч франків річ, а тільки про чотири. Продавці гадали, що ви не витримаєте й витратите капітал, що зістався в вас, щоб повернути уламки свого замку. Ось чому цінували на десять тисяч франків маєток, який не варт і половини і може здатися тільки вам, але, коли побачили, що ви відступилися, стали помірнішими. Я заходилась клопотатися стороною без вашого відома й під чужим ім'ям. Скажіть мені—так, то другого дня ви будете власником Шатобрену.

— А на щоб це мені здалося, моя кохана Жанілло?—сказав граф.—Що я робив би з цим камінням і трьома-чотирма стінами без вікон і дверей?

— Тоді я зауважила графові, що квадратний павільйон іще цілий, що склепіння іще міцне, середина кімнат цілком суха й що треба тільки вкрити його черепицею, полагодити теслярську роботу й простенько меблювати,—витрата становитиме тисячі з півтори франків. Граф гукнув:

— Не навівай мені оцих думок, ти зіпсуєш мені смак до теперішнього мого стану й вкинеш мене в вир ілюзій. У мене

нема ані десяти, ані п'яти, ані чотирьох тисяч франків і, щоб збитися на них, мені треба ще десять років нестатків. Нехай краще зостанеться, як раніше.

— А хто ж це, добродію, сказав вам,—відказала я,—що ви не маєте шости, навіть шости тисяч п'ятисот франків? Знаєте, що в вас тут є? Закладаюся, що ви нічого не знаєте.

Тут пан Антуан перебив мову Жаніллину.

— Справді, сказав він, я не знав досі й ніколи не знатиму, як при тисячі двохсот ліврах доходу, виплачуючи за виховання доньчине в Парижі й живучи в Гаржілесі, робітником звісно, але дуже чистенько, в хатині, якою Жанілла порядкувала сама... (треба додати; тримаючи в себе касу, вона дозволяла мені витратити в неділю з моїми приятелями два—три франки), ні, ні, ніколи не збагну, як я міг збитися на шість тисяч франків. Тим, що це річ неможлива, я мушу з'ясувати панові Емілеві Кардонне чудо, якщо він сам не догадався.

— Так, графе, я догадуюсь,—відповів Еміль.—Панна Жанілла збирала гроші на вашій службі, коли ви були багаті, або вона мала власні гроші, і вона...

— Ні, добродію,—жваво підхопила Жанілла,—не те, ви забуваєте, що граф тесляруючи заробляв собі на прожиток, і ви можете собі уявити, що пансіон, де вчилася панна, був не з найдорожчих у Парижі, хоч, можу сказати, добрий пансіон.

— Годі,—мовила Жільберта,—обіймаючи її, ти брешеш з апльомбом, мамо Жанілло, але не переконаєш мене з батьком у тім, що Шатобрен викуплено не на твої гроші, що по правді він належить тобі, і хоч ти й купувала його на наше ім'я, але ми тут у тебе.

— Зовсім ні, зовсім ні, панно—відповіла шляхетна Жанілла, ця химерна, невеличка жінка, що любила похвалитися всім і показати себе майстром на все, але яка, щоб зберегти за своїми панами достойність їхнього становища, за яке дбала більше від них, твердо відмовлялася від найкращого вчинку в своїм житті.—Зовсім ні; кажу ж вам, що я тут нічого не значила. Хіба я винна, що ваш тато не вмів порахувати до п'яти й що ви така ж безжурна, як і він. Е, що казати. Знаєте ви обоє рахунок своїх прибутків і витрат? Загадати б вам скласти його, то побачили б, як би ви впоралися. Кажуть вам, що ви тут у себе вдома, і якщо я можу похвалитися, то лише порядком і економією у ваших справах,—тим, що однієї гарної днини граф виявився багатшим, ніж він уважав себе.

— Розповідатиму далі,—додала Жанілла,—й закінчую істо-

рію для пана Еміля. Ми викупили замок. Жан Жапплу й пан Антуан сами полагодили всю теслярську роботу в павільйоні, і поки вони закінчували працю, що тривала ще півроку, я поїхала до Парижу по нашу доню, тішачись і пишаючись, що привезу її в замок її предків, де вона, бідненька, провела найперші роки свого дитинства. Відтоді ми живемо щасливо, і коли я чую, що пан Антуан скаржиться на щонебудь, мене мимоволі бере за серце, бо, скажіть, чи був хто на світі щасливіший від нього?

— Та я ніколи ні на що не скаржуся,—відповів пан Антуан,—твій докір несправедливий.

— Ого, ви іноді маєте такий вигляд, ніби хочете сказати, що ви тут не така важна особа, як колись, і помиляєтеся. Хіба ви були багатший, як мали тридцять тисяч ліврів доходу? Вас обкрадали, оббирали, а ви нічого не знали. Тепер у вас є потрібне, і ви не боїтеся злодіїв; усім відомо, що ви не ховаєте в матрац сувертків люїдорів. У вас було десять служників, один від одного ласіший, питущіший і ледащіший, одно слово — паризьких служників. Тепер у вас лише сам пан Сільвен Шарасон, ледар і ласун.

Казавши це, Жанілла підняла голос, щоб Сільвен чув їх із кухні.

Потім провадила далі тихіше.

— Його дурниці потішають вас, і коли він щось зламає, вам приємно, що є люди незграбніші за вас. У вас було десятеро коней, завжди погано харчованих і нездатних до праці через брак догляду. Тепер у вас є стара Лянтерна, найкраща тварина в світі, завжди чиста, бадьора й повздержлива, їсть сухе листя та гіллячки, як справжня коза. До речі, про кози. Де ви знайдете кози, кращі за наші? Дві справжні сарни, добрі на молоко, потішають вас, спритно стрибаючи, коли видираються на руїни для вашої вечірньої розваги. От хоч би льох. У вас був льох багатий, але ваші злодійкуваті льокаї розводили вино водою, як хотіли, а ви пили лише їхні недопивки. Тепер ви п'єте тутешній рідний клярет, що завжди подобався вам, здоровий та живлющий. Особливо, коли я поклопочуся біля нього, він прозорий, як вода з джерела і не пече в животі. Хіба ви не вдоволені з одягу? Колись у вас був гардероб, що його точив міль, а ваші жилети виходили з моди перед тим, як ви носили їх, бо ви ніколи не кохались у туалетах. Тепер же в вас тільки те, що потрібне для прохолоди влітку та для тепла зимою; тепер сільський кравець знімає з вас мірку без шахрайства й шиє так простірно, що вас не муляє під пахвами. Отже, добродію, згодьтеся, що все

вийшло на краще й що ви ніколи не мали менше клопоту та що ви найщасливіша людина, бо я ще не згадувала про перевагу мати чарівну доньку, яка щаслива з вами...

— І незрівнянну Жанілло, що тільки за щастя інших дбає,—гукнув пан Антуан розчулено й zarazом весело.—Ну, гаразд, маєш рацію, Жанілло, я раніше був цього певний. Хвалити бога! Ти ображаєш мене, сумніваючись у моїм привілі, бо я почуваю, що я ніби улюбленець долі, і якби не таємне горе, тобі відоме—і добре, що ти не говорила про нього,—то мені нічого не бракувало б. Ну, п'ю за твоє здоров'я, Жанілло! Ти говорила не згірш за книжку. І за ваше здоров'я також, пане Емілю. Ви багатий, молодий, освічений і розумний, отже вам нема чого заздрити іншим, але ж зичу вам такої самої спокійної старости й таких ніжних почуттів у серці. Однак, годі вже балакати за нас,—додав пан Антуан, ставлячи свою шклянку на стіл.—Не треба забувати за наших друзів. Побалакаймо но за кращого з усіх, після Жанілли, за мого старого Жана Жапплу й його справи.

— Так, побалакаймо,—гукнув дужий голос, що примусив усіх здригнутися.

Обернувшись пан Антуан побачив Жана Жапплу на порозі в дверях.

— Що це, Жане, серед білого дня?—скрикнув здивовано дідич.

— А так, приходжу серед білого дня та ще й великими дверима,—відповів тесля, витираючи піт із чола. Ху, от біг. Дайте, лишень, шклянку вина, мамо Жанілло; я задихаюсь від спеки.

— Бідний Жан,—гукнула Жільберта, кидаючись зачиняти двері.—То тебе знов переслідували. Треба хутчій тебе схвати. Може прийдуть сюди шукати тебе.

— Ні, ні,—мовив Жан,—ні, моя дитино; залишіть двері відчиненими—за мною не женуться. Я приніс вам добрі вісті, тим то я так поспішав. Я вільний, щасливий, урятований.

— Боже,—гукнула Жільберта, вхопивши своїми гарненькими рученятами запорошену голову старого селянина.—Моя молитва дійшла! Я так молилася за тебе цієї ночі!

— Райська душе, ти принесла мені щастя,—сказав Жан, не встигаючи відповідати на пестощі й запитання Антуанові та Жаніллині.

— Скажи ж нам, хто повернув тобі волю й спокій?—спитала Жільберта, коли тесля проковтнув велику шклянку вина.

— Го-го! Чоловік, що ви й не здумаете, поручився за мене й виплатив мої штрафи. Ану—вгадайте хто?

— Чи не кюзьєнський пан-отець?—мовила Жанілла.—Але він і сам небагатий.

— А ви, Жільберто,—спитав Жан,—як гадаєте, хто?

— Я гадаю на сестру доброго пан-отця, пані Розу, в неї добре серце, але вона не багатіша за брата...

— Ні, як це можна. А ви, пане Антуане, що скажете?

— Не збагну,—відповів граф.—Кажі скоріше, не муч нас!

— А я,—мовив Еміль,—закладаюся, що вгадав,—це мій батько, я балакав із ним і знаю, що він хотів...

— Вибачте, юначе,—відказав тесля, перебиваючи йому мову,—не знаю, чого хотів ваш батько, але знаю, чого б я не захотів. Це значило б бути чимсь зобов'язаним йому, прийняти послугу від людини, що намагалася завдати мене до в'язниці, щоб зневолити мене, згодитися на його уявні добродійства, на його суворі умови. Спасибі! Я вас поважаю... але вашого батька... облишімо балакати за нього... не згадуймо за нього, розмовляючи один з одним. Ну, отже всі не вгадали. А щоб ви сказали, якби мова мовилася про маркіза Буагібо?

— Це ім'я, що вже не вперше чув Еміль, бо при ньому вже говорили в Гаржілесі за маркіза, як за одного з найбагатших околичних дідичів, подіяло як електричний удар на шатобренських мешканців, Жільберта здригнулася, Антуан із Жаніллою зглянулися, неспроможні й слова вимовити.

— Це вас дивує?—запитав тесля.

— Мені здається це неймовірним,—відповіла Жанілла.—Ви жартуєте. Маркіз Буагібо, наш спільний ворог?

— Нащо так говорити,—сказав пан Антуан.—Маркіз нікому не ворог волею, він завжди чинив добро й ніколи не зробив зла.

— Я була певна,—мовила Жільберта,—що він здатний на добре діло. Пам'ятаєш, мамцю, я тобі казала: це нещасна людина, це видно з його обличчя, але...

— Але... але ви його не знаєте,—мовила Жанілла,—і не можете говорити за нього. Ну, Жане, з'ясуйте нам, яким чудом зійшлися ви з цим чоловіком—таким байдужим, гордим, черствим.

— Випадок, або, певніше, бог усе влаштував. Я йшов ліском, що тягнеться поруч із його парком і що в цьому місці відокремлений від парку лише тином та невеличким ровом. Я зирнув через кущі помилуватися, як там у парку все гарно й чисто, привітно й затишно, згадуючи трохи сумно, що колись бував у цім парку й у цьому замку, як у себе вдома, що працював там двадцять років і що навіть почував при-

язнь до самого маркіза, хоч він ніколи не був дуже люб'язний. Проте й на нього находила добра година в ті часи; однак, літ щось із двадцять моя нога не ступала до нього, і я не зважився б просити в нього захисту по тому, що між нами скоїлося.

— Іду собі та й гадаю, про це; враз чую рись пари коней і бачу двох жандармів, що ідуть просто на мене. Вони ще не бачили мене, але, якби я перейшов їм дорогу, неодмінно побачили б—вони вже добре знають мою постать. Годі вже було роздумувати. Кинувшись до живоплоту, я проскочив крізь нього, як, лис, і опинився у парку Буагібо, де спокійно приліг під плотом, поки жандарми їхали своєю дорогою, навіть не обертаючись у мій бік.

Коли вони від'їхали, я підвівся, збираючись вийти геть тією самою дорогою, що й увійшов; але раптом хтось ударив мене по плечі. Озирнувшись я опинився віч на віч із маркізом Буагібо, що з своїм сумним обличчям і похоронним голосом спитав мене:

— Що ти тут робиш?

— Ото ще! Сами бачите, маркзе, ховаюсь!

— Чого ж ти ховаєшся?

— Та того, що жандарми на два кроки звідци.

— То ти злочинство вчинив?

— Атож: зловив два трусики та забив одного зайця.

Потім побачивши, що він не розпитуватиме далі, я взявся скоренько, якнайстисліше розповідати йому про свої пригоди, бо ви знаєте—в цього чоловіка на думці завжди щось не те, що йому кажуть: не знати, чи він слухає тебе, бо в нього завжди такий вигляд, ніби він і в думці не має слухати. Багато років я вже не бачив його, бо він живе, забившись у своєму парку, як кріт у норі, і я не мав більше приступу до нього.

Він, здалося мені, дуже постарів, одряхнув, хоч іще рівний, як тополя, але такий худий, що аж світиться наскрізь, і борода побіліла як у старої кози; сум мене взяв, але ще більше брало мене за серце те, що, поки я розповідав йому, він ішов, виполюючи перед себе по алеї бур'ян лопаткою, яка завжди в нього в руці.

Я йшов за ним крок у крок, не зупиняючись говорити й розповідаючи йому про свою скруту,—не тому, щоб випрошувати в нього допомоги, про це я зовсім не думав, а щоб бачити, чи залишилося в ньому хоч трохи приязні до мене.

Нарешті він обернувся у мій бік і мовив, не дивлячись на мене:

— Чому ж ти не просив за поруки в будь-якої багатій особи в вашому селі?

— Отуди к бісу!—відповідаю йому.—Де ж той багатій узявся в Гаржілесі?

— А там є якийсь пан Кардонне, який нещодавно оселився.

— Так, але він мер і хоче мене заарештувати.

Хвилини зо три він стояв мовчки; я вже гадав, що він забув за мене, і хотів піти, як враз він каже:

— Чом ти не прийшов до мене?

— Ото маєте, кажу я, сами знаєте чому.

— Ні, не знаю.

— Як не знаєте? Хіба ви не пам'ятаєте, що, користувавшись довгий час із моєї праці й ні разу не зробивши мені жодної догани (здається, я й не заслуговував на неї), ви одного часу покликали мене до кабінету й сказали: «ось тобі платня за останні дні, забирайся геть!» Спитав вас, коли приходити; ви відповіли: ніколи. Не сподобалось мені таке поведження. і я спитав вас, чим я завинив вам; ви показали пальцем на двері, не вшанувавши навіть розтулити губи. Вже років щось із двадцять як це було, і не дивно, що ви забули. Але мене це завжди болить, мені здається, що ви вельми жорстоко обійшлися зі мною й скривдили вбогого робітника, що працював як міг найкраще й був незгірший від когось іншого. Спочатку я гадав собі, що це панські примхи і ви схаменетесь, але я чекав дарма; ви вже ніколи не прислали по мене, а я був такий гордий, що не пішов до вас просити роботи. У мене було роботи досить і в інших, і якби й тепер я не був змушений ховатися по лісах, то не потребував би замовлень; але над усе, вважайте, мене образило те, що мене прогнали, як собаку, ще гірше—як ледащо, або злодія, навіть не давши змоги виправдатись. Я гадав, що маю якогось ворога в вашім домі, який наклепав на мене. Але я не міг догадатися, хто він, бо, oprіч сільських та лісових сторожів, ворогів не мав. Я мовчав, не ремствував на вас, але шкодував, що ви такий легковірний, і тим, що я вас трохи любив, мені тяжко було бачити ваші хиби.

Пан Буагібо весь час дивився так, мов не слухав мене, але як я скінчив, він байдуже сказав:

— Великий на тебе штраф?

— Всього назбирається з тисячу франків, крім судових витрат.

— Гарзд! Забирайся й скажи мерові твого села... панові Кардонне—чи ж не так!—нехай він прише до мене вірника, щоб я міг поладнати твої справи з владою. Ти йому скажи.

що я хворий, що я не виходжу з двору, але прошу зробити мені таку ласку.

— Хіба ви згідні поручитися за мене?

— Ні, я плачу твій штраф. Можеш іти.

— Коли ж скажете прийти до вас працювати, щоб поквитатися з вами?

— Роботи в мене нема, не приходь.

— То ви хочете дати мені милостиню?

— Ні, а щоб зробити тобі невеличку послугу, яка мені нічого не варта. Ну, годі, залиши мене.

— А як я не захочу прийняти вашої послуги?

— Зле зробиш.

— І ви не хочете, щоб я подякував вам?

— Це буде даремна праця.

Потім він просто повернувся до мене спиною й пішов геть, а я пішов услід за ним і знаючи, що довгі компліменти йому не до смаку, сказав йому так: пане Буагібо, дайте мені, будь ласка, вашу руку.

— Як? Ти насмілився сказати йому це?—гукнула Жанілла.

— Ну, а чом би мені не зважитися. Хіба ж можна сказати щось почесніше?

— Що ж він відповідав? Що зробив?—зацікавилася Жільберта.

— Він не вагаючись схопив мою руку, міцно стиснувши її, хоч його рука була суха й холодна, як крига.

— А що він сказав?—спитав пан Антуан, який це оповідання слухав, трохи хвилюючись.

— Він сказав: «забирайся»,—відповів тесляр.—Видати, це його ласкаве слово, і він, щоб уникнути мене, подався мало не бігцем, оскільки дозволяли йому його бідні, довгі, худорляві ноги. Я побіг розказати все це вам.

— А я,—мовив Еміль,—поспішу до батька переказати йому намір пана Буагібо, щоб він зараз же вирядив когонебудь до нього на його прохання.

— Ну, це аж ні трошечки не заспокоїть мене,—підхопив тесля.—Ваш батько сердитий на мене. Він мусить визнати мене чистим від штрафу, але не захоче звільнити мене від в'язниці, бо за волоцюзтво можна мене покарати й хоч на кілька день засадити у в'язницю; а для мене це занадто багато.

— О, звичайно,—скрикнула Жільберта.—Жан ніяк не знесе тієї наруги, що його ведуть до тюрми жандарми: він знов допустить не обачности. Пане Емілю, зарадьте, щоб він не зазнав цього. Поговоріть із своїм татом, попросіть його, скажіть йому...

— О, будьте певні!—палко сказав Еміль.—Не поділяйте з Жаном поганої думки про мого тата, вона несправедлива. Я певен, що мій батько не сьогодні-завтра зробив би для нього теж саме, що й пан Буагібо. А щодо переслідування його за волоцюзство, то ручусь вам, що...

— Як ви ручитесь,—підхопив Жан,—то чому б вам зараз не поїхати до пана Буагібо? Це ж два кроки звідци. Коли ви порозумієтеся з ним, я заспокоюся, бо я на вас звірюся, а, признаюся, одна ніч, що я перебуду її в тюрмі, зведе мене з розуму. Божа дитина сказала вам це,—показуючи на Жільберту, додав він,—а вона знає мене.

— Зараз іду туди, — мовив Еміль, підводячись і кинувши на Жільберту очима, повними запалу й відданости.—Чи не хочете провести мене?

— Ходім,—мовив тесля.

— Так, так, ідіть!—гукнули в один голос Жільберта, її батько й Жанілла.

Еміль зрозумів, що Жільберта вдоволена з нього, і побіг по коня.

Але коли він ступою спускався стежкою із тесляром, граф Шатобрен наздогнав його й спинив, щоб сказати з трохи збентеженим виглядом:

— Любий приятелю, ви шляхетні й делікатні, на вас можна звіритися... я мушу попередити вас про одну справу... неважну може... але яку вам треба знати... Бачте, що... з тієї чи іншої причини... проте я у сварці з маркізом Буагібо, тому вам не треба згадувати йому про мене... Постарайтеся не промовити при ньому мого імени й не дайте йому помітити, що ви зараз від мене, це може викликати в нього поганий настрій і охолодити його добрі наміри щодо бідолашного Жана.

Еміль обіцяв мовчати і, віддавшись своїм думкам, більше захоплений чарівною Жільбертою, ніж своїм протеже й метою поїздки, їхав за проводирем дорогою до замку Буагібо.

I

ТІНЬ

Однак, наближаючись до замку де Буагібо, Еміль питав сам себе, з якою вищою чи чудернацькою людиною він матиме діло, тому мусів прислухатися до пояснень, які тесля, зі своїм селянським здоровим розумом, старався дати йому про цю загадкову особу. Зі всього, що Еміль міг вибрати в цих відомостях, трохи суперечних і повних здогадів, він дійшов висновку, що маркіз Буагібо був надзвичайно багатий, ні в якому разі не скупий, хоч дуже любив поміркованість, щедрий остільки, оскільки його дикість і байдужість до всього стороннього дозволяли йому бути добродійним, себто він помагав усім убогим, що вдавалися до нього, але сам ніколи не довідувався про їхні злидні й потреби і всіх приймав так похмуро й байдуже, що без доконченої потреби ніхто не мав охоти бачитися із ним. Проте він був ані жорстоким, ані нечулим і ніколи не відкидав прохання й не мав сумнівів щодо важливості милостині. Але він був такий неуважний і здавався таким байдужим до всього на світі, що серце стискалося й застигало при ньому. Він рідко лаявся й ніколи не карав. Жапплу був єдиний чоловік, із яким він обійшовся суворо, і по його манері винагородити тепер тесляр гадає, що якби він сам не був такий гордий і раніше з'явився до маркіза, то той і не згадав би за примху, через яку він прогнав його колись.

— А втім,—додав Жан,—є один чоловік, на якого пан Буагібо гнівається ще більше, як на мене, хоч той ніколи не заподіяв йому лиха. Але тут така сварка, що він ніколи не замириться, і тим, що пан Антуан сам згадав за неї, я можу вам, пане Емілью, сказати, що в цій справі пан Буагібо дав підставу всім думати, що в нього не всі вдома. Уявіть собі: років із двадцять будучи приятелем, радником, майже батьком свого сусіди пана Антуана Шатобрена, він враз повернувся до нього спиною, грюкнув йому перед носом дверима, тоді

як ніхто, навіть сам пан Антуан, не може сказати, за що пан Буагібо розсердився на нього. Принаймні, приключка така сміховинна, що як не визнати маркіза за божевільного, то ніяк не з'ясувати справи. Пан Антуан, бачте, ніби допустився злочину, полюючи самовільно на землі маркізовій. А вважайте, що відтоді, як пан Антуан з'явився на світ, він полював у пана Буагібо як у себе, бо вони товаришували й приютлювали. Пан Буагібо, з роду-віку не бравши рушниці в руки й жодної штуки дичини не забивши, ніколи не гнівався, як сусіди стріляли його дичину. Нарешті він зовсім не попереджав про заборону полювати на його землі. Річ у тому, що від того часу, себто вже років із двадцять, сусіди не бачилися один з одним, не мовили слова один з одним, і пан Буагібо не зносить, щоб при ньому називали ім'я пана Антуана Шатобрена. Пан Антуан і собі, хоч це його болить більше, ніж він признається, не хоче й пальцем поворухнути, щоб замиритися, здається, уникаючи пана Буагібо так само, як і той його. Тим, що саме об ту пору усунуто й мене з Буагібо, я гадаю, що й мені перепало з цього маркізового гніву, а може він знаючи, як ми близько зв'язані з паном Антуаном, боявся, що я зважуся заговорити про графа й гудити його примхи. У цім він не помилився, бо мені не заклало, і я неодмінно поговорив би з маркізом.

— А родина в нього є?—спитав Еміль.

— Ні, добродію. Він був одружений з одною дуже гарною дівчиною, надто молодого для нього, його родичкою й небагатою. З його боку цей шлюб скидався на шлюб із кохання, але зовсім щось інше виходило з його поведінки, бо оженившись він не повеселівався, не пом'якшав і не поласкавішав. Він ані трохи не змінив свого звичаю жити вовком, хай не за зле це має. Пан Антуан увесь час був майже єдиним гостем родини Буагібо, і маркіза так занудьгувала, що раптом виїхала жити до Парижу, а її чоловік і в гадці не мав податися слідом за нею, або вернути її додому. Там вона й померла молодого, не родивши йому дітей. Від того часу чи таємне горе завершило мозок йому, чи насолода бути самотнім тішила його, тільки він жив, цілком замкнувшись у своєму замкові, без ніякого товариства, не тримаючи при собі навіть собаки. Рід його майже перевівся, нащадків у нього нема, друзів теж—не вгадаєш, кого збагатить його смерть.

— Мабуть він маніяк—мовив Еміль.

— Як ви його назвали, добродію?—спитав тесляр.

— Я хочу сказати, що його розум пригнітила *idée fixe*, себто якась невідчепна ідея.

— Так, ви, я гадаю, маєте рацію,—відказав Жан.—Але що це за ідея? От чого ніхто не може сказати. У нього знають лише одну прихильність. Саме оцей парк, що ви бачите генген. Він сам накреслив його плян і сам насадив. Із нього він майже ніколи не виходить. Здається, він навіть спить тут, на ногах, гуляючи. Іноді бачили, що він о другій годині вночі ходить своїми алеями, як мертвяк, і це завдавало страху тим, що добувалися туди чи то нарвати фруктів, чи викрасти оберемок хмизу.

Тим часом підїхали під самий парк. Бачивши з високої стежки середину парку й оглянувши частину його, Еміль був захоплений красою цього принадного місця, розкішшю тіней, влучним розміщенням груп рослин, свіжістю моріжків і вишуканим абрисами різних майданчиків, що непомітно знижувалися до берега невеличкої річки, одного з бистрих допливів Гаржілеси. Він подумав, що будь-який ідіот не міг би витворити цю подобу земного раю й так влучно скористуватися з краси природи. Навпаки, йому здалося, що опорядженням усього тут орудувала душа поетична; але вигляд замку небавом заперечив ці здогади. Не можна було вигадати щось холодніше, неподобніше й неприємніше від замку Буагібо. Поправки, очевидно, зроблені пізніше, почасти зіпсували його старовинний характер, і добрий стан, у якому його утримували, робив непривітнішою його зовнішність. Жан зупинився на краю парку на стежці, а молодий його приятель, давши йому кілька штук своїх найкращих сигар, щоб йому не нудно було чекати, сам попрямував до замкових воріт дорогою, що доводила до розпачу своєю чистотою. Жоден кущ, жодна гілляка плюща не закривала від нього голизни мурів, викрашених під залізо, і єдина архітектурна річ, що вразила його, був великий щит над ґратами з гербом роду Буагібо, підчищеним і підновленим пізніше від решти, може підчас повороту Бурбонів. Принаймні була помітна вразлива різниця між цим гербом і його незграбною оправою. Еміль зробив із цього висновок, що маркіз дуже шанував свої титули й старовинні привілеї.

Він довго дзвонив біля широких ґрат, поки їх відчинили. Нарешті пружина, що її смикнули здаля, відчинила їх навстіж, але ніхто не з'явився. Коли молодий хлопець увійшов усередину, прив'язавши коня за двором, ґрати сами зачинились за ним майже беззвучно, ніби невидима рука замкнула його в пастці. Почуття суму, мало не жаху, обхопило його, коли він побачив себе ніби ув'язненим на великому подвір'ї, голому й піскуватому, оточеному одноманітними будівлями

й мовчазному, як монастирське кладовище. Кілька смерек гостроверхо підстрижених біля входу в головні ворота, завершували подібність. Нарешті жодної квітки, найменшого запаху будь-якої пахучої рослини, жодної виноградної гірлянди на вікнах, павутинки на шибках, жодної розбитої шибки, жодного людського звуку, навіть співу півня, або собачого гавкання, ні голуба, ні шматка моху на покрівлі; здається, що жодна муха не зважувалась літати, або дзижчати на подвір'ї замку Буагібо.

Еміль дивився навкруги себе, шукаючи, кого б зачепити словом, не бачивши, навіть сліду ноги на нещодавно заметеному піску. Як ураз почув кволий і надірваний голос, що гукав на нього досить непривітно.

— Чого вам треба, пане?

Оглянувшись кілька разів на всі боки, щоб побачити, звідки йде голос, Еміль нарешті помітив, у продусі підземельної кухні стару сиву голову сильно напудрену з прозорими й невидючими очима. Наближаючись до неї, він спробував дати їй зрозуміти, хто він. Але слух у старого служника був такий же немічний, як і його зір, і, відповідаючи зовсім не до ладу на запитання одвідувача, він сказав.

— Парк можна бачити лише неділями, потурбуйтеся завітати в неділю.

Еміль подав служникові візитну картку, і старий, повагом добувши з кешені окуляри, не кидаючи своєї підземної продукції, довго розбирав картку, потім зник і, з'явившись у дверях, що були над його продукцією, мовив:

— Дуже добре, добродію. Пан маркіз наказав мені прийняти особу, що з'явиться від пана Кардонне—від пана Кардонне з Гаржілесу, чи ж не так?

Еміль відповів, потакнувши головою.

— Гарзд, добродію,—казав далі старий служник, привітно вклоняючись і, очевидно, дуже радий okazії видатися ввічливим і привітним, не порушуючи панського наказу.

— Пан маркіз не сподівався, що ви завітаєте так хутко, він чекав вас не раніш, як узавтра. Він у цьому парку, зараз побіжу доповісти про вас. Але раніше маю за честь провести вас до вітальні.

Кажучи, що побіжить, старий скорше хвалився, бо мав ходу й спритність столітнього діда. Він підвів Еміля до низенького й вузького ходу башти, де були сходи, і поволі вибравши одного ключа зі своєї в'язки, провів його до других дверей, цвяхованих грубими цвяхами й замкнених на колодку, як і перші; потім удався до другого ключа, а, перей-

шовши довгий коридор, до третього, яким одімкнув покої. Еміль ішов за старим через кілька кімнат, де сутінок замінив йому яскравіше світло сонця, і гадав, що він у п'їтми. Нарешті він увійшов у простору вітальню, і служник подав йому крісло, сказавши:

— Чи не скажете підняти жалюзі?

Еміль знаками показав, що не треба, і старий залишив його самого.

Коли його очі звикли до сірого й похмурого світла цих покоїв, його вразив величний характер мебльовання. Усі меблі були часів Людовика XIII, і ніби якийсь аматор пильно доглядав за вибором найменших подробиць. Стиль був цілком витриманий: від дзеркалевих рям до останнього цвяха не було щонайменшого ухилу від нього. І все було справжнє, напівстерте, ще чисте, хоч вилиняле, одночасно пишне й просте. Еміль дивувався з смаку й знання пана Буагібо. Згодом він довідався, що відсутність руху й страх зміни, які здавалися спадковими рисами цього роду, допомогли чудово зберегти це багатство, що його за теперішньою модою стараються збирати за великі гроші по крамницях старого мотлоху, тепер найрозкішніших і найцікавіших крамницях у світі.

Але після приємного почуття від вигляду цих рідких речей, молодого хлопця обняв холод і надзвичайний сум. Опріч крижаної атмосфери житла, завжди закритого від живлющого сонячного проміння, крім зовнішньої німої тиші, було щось похоронне в правильності цієї внутрішньої обстанови, якої ніколи ніхто не порушував, у цій розкоші магната й артиста, якою ніхто не тішився. Двері, міцно зачинені, ключі від яких переховувалися у служника; охайність, якої не порушувала найменша порошинка; важкі спущені занавіси—свідчили, що господар замку ніколи не входив у вітальню й що єдиними ретельними відвідувачами її були щітка та мітелька. Еміль із жахом подумав, як покійна молода й гарна маркіза Буагібо мусіла вік звікувати в цьому домі, нерухомому й німому протягом століть, і від щирого серця простив її бажання хоч перед смертю дихнути іншим повітрям. Хто знає, гадав він, може вона дістала в цій могилі одну з тих повільних і тяжких хороб, від яких нема порятунку, коли опізнишся вдатися до ліків.

Юнак упевнився у цій думці, коли двері поволі відчинилися, і він побачив перед собою самого господаря. Опріч одягу, це була статуя командора, що зійшла зі свого п'єдесталу—та сама рівна хода, та сама блідість, та сама відсутність погляду, той самий урочистий скам'янілий вигляд.

Маркіз Буагібо був чоловік років на сімдесят, але мав одну з тих організацій, для яких уже не існував і не існує зріст. Він був непогано збудований і досить вродливий; риси його обличчя були досить правильні, постава ще рівна й хода тверда, коли він не поспішався. Але худорлявість згладила всі ознаки форм, і здавалося, що його одяг начеплений на дерев'яну статую. Його обличчя не відштовхувало своєю бундючністю й не викликало почуття огиди, але тим, що воно нічогосінько не виявляло, і тим, що ви дарма шукали б із першого погляду спостерегти на ньому будь-яку думку, або будь-яке почуття, властиве людям,—воно лякало, і Еміль мимоволі згадав одну німецьку байку, де одна вельми пристойна особа з'являється у воротах замку й просить вибачити, що не може ввійти як стоїть, боячись зробити прикрість товариству.

— Ви мені здаєтеся вельми пристойним із вигляду,—каже йому гостинний господар.—Заходьте, будь ласка.

— Ні, ні,—відповідає захожий,—не можу, ви будете незадоволені з мене. Будьте ласкаві вислухати мене тут на порозі свого замку. Я приніс вам вість із того світу.

— Що таке? Заходьте, дощ іде, заводиться на грозу.

— Подивіться на мене добре,—відказав таємний одвідувач,—і згодьтеся, що я не можу сидіти за вашим столом, не ламаючи законів чемности. Хіба ви не бачите, що я мертвий?

Господар дивиться на нього й помічає, що це справді мертвяк. Він грюкає перед ним дверима й вертається в залю бенкету, де падає непритомний.

Еміль не зомлів, побачивши перед собою пана Буагібо, що вітав його, але, якби замість «даруйте, що змушені були чекати, був у парку», той сказав йому: «я збирався бути похованим», він не дуже б здивувався.

Через своє стародавнє убрання маркіз ще більше був подібний до вихідця з того світу. Він одягнувся за модою лише раз на віку—в день свого шлюбу. Відтоді він ані трошки не подумав змінити свій одяг, даючи кравцеві зношений одяг під прикличкою, що звик до нього й боявся невігоди нового крою. Отже він був одягнений дженджиком часів імперії; це становило чудернацький контраст із його сумним і збляклим обличчям. Закоротка зелена зверхня одежина, китайові штани, дуже відстовбурчене жабо, чоботи з китицями і, задля повної вірности звичкам, маленький білявий парик кольору його колишнього волосся, зібраний пучечком на середині лоба. Вельми високі крохмальні комірчики, що піднімали до скронь довгі, білі бурці, надавали його продовгуватому обличчю форми трикутника. Він був педантично охайний, проте кілька

стеблинок моху на одягові свідчили, що він не навмисне прибрався для гостя, а що він звик гуляти на самоті в своїм парку в цьому незмінному суворому вбранні.

Він мовчки вклонився, мовчки сів і мовчки дивився на Еміля. Спочатку ця мовчанка бентежила молодого хлопця, і той гадав, що це пояснюється гоноровитістю господаря. Але бачивши, що маркіз незграбно крутить у руках гіллячку каприфолі, щоб заховати свою збентеженість, Еміль зрозумів, що старий був несміливий, як дитина,—чи з природи, чи від довгої відлюдности, в якій систематично замикався.

Нарешті Еміль наважився стати до розмови і, бажаючи догодити господареві, щоб затримати в ньому добрий намір, щодо теслі, величав його маркізом за кожним словом, іронізуючи може про себе з бундючності старого.

Але до цієї глузливої догідливості маркіз, здавалося, був так само байдужий, як і до візиту Еміля. Він відповідав односкладовими словами, дякуючи йому за спішність і стверджуючи, що він бере на себе виплату штрафів винуватця.

— Ви чините прекрасне й добре діло, маркізе,—мовив Еміль.—Цей чоловік, узятий під вашу охорону, який цікавить мене від щирого серця, цілком вартий ласки, за яку він щиро вдячний. Мабуть, ви знаєте, що останнього разу підчас поводі він кинувся у річку, щоб урятувати дитину, і врятував її, наражаючись сам на велику небезпеку.

— Він урятував дитину... свою?—спитав пан Буагібо, що, здавалося, не слухав його,—такий він був байдужий і самозаглиблений.

— Ні, чужу, першу-ліпшу; я теж питав і дізнався, що батьки дитини майже незнайомі йому.

— І він її врятував,—відмовив маркіз по хвилинній павзі, підчас якої здавалося, що його розум вітав в іншому світі. Це дуже щасливо!

Голос і вимова маркізові ще більше охолоджували, ніж його обличчя й постава. Вимова його була повільна, здавалося, що слова виходили з його вуст із надзвичайним зусиллям, голос зовсім не мінявся.

— «Достоту так, він не виходить із дому й нікому не показується, бо знає, що він мертвяк»,—подумав Еміль, якому в пам'ятку була німецька легенда.

— Тепер, маркізе, дозвольте вас спитати, навіщо ви хотіли, щоб мій батько прислав до вас посланця? Я з'явився до ваших послуг.

— Для того, щоб...—відповів пан Буагібо, трохи збентежений потребою дати просту відповідь і стараючись зібрати

свої думки;—для того, щоб... уважайте, чоловік, про якого ви говорите, не хоче потрапити до в'язниці, і треба було б не допустити до цього. Попросіть свого батька не допустити до цього.

— Це зовсім не батькова справа, маркізе. Напевне він не викликатиме суворости правосуддя на бідолашного Жана, але він не може стати на заваді правосуддю йти своїм шляхом.

— Вибачте мені,—відповів маркіз,—він може побалакати сам, або послати когось побалакати з місцевою владою. Він має вплив, він повинен його мати...

— Але чому б вам не вжити належних заходів, маркізе? Ви старіший житель тутешнього краю, ніж мій батько, і коли ви визнаєте можливість впливу, то повинні ставити свої привілеї вище від наших.

— Привілеї народження тепер не в моді,—відповів пан Буагібо, не виявляючи ні досади, ні жалю.—Ваш батько, як промисловець, повинен тепер бути в більшій пошані, ніж я. До того мене ніхто не знає—я надто старий, я навіть не знаю, до кого звернутися, я все забув... Нехай лише пан Кардонне візьме на себе цей клопіт—і винуватця не переслідуватимуть за волоцюжество.

Сказавши цю довгу промову, пан Буагібо важко зідхнув, ніби втомившись. Але Еміль уже зауважив його чудну звичку зідхати, що, власне, не було ні задишкою від астми, ні ознакою морального суму. Це був щось ніби нервовий тик, що не міняв безстрастності його обличчя, але повторення якого болюче впливало на Емілеві нерви.

— Мені здається, маркізе,—мовив Еміль,—що ви були б поганої думки про те суспільство, де будь-який привілей, чи багатство, був би єдиним захистом для бідного й кволого проти занадто суворих законів. Я волів би думати, що моральна сила й вплив належать тому, хто найкраще вміє застосувати закони великодушності й людяності.

— Коли так, то чиніть замість мене,—відповів маркіз.

У цій лаконічній відповіді була покора й похвала, а може й іронія.

«Або я знаю,—гадав Еміль,—може старий мізантроп жорстокий сатирик. Гаразд, буду боронитися».

— Я ладен зробити все, що від мене залежить, на користь вашому піклуванцеві,—відповів він,—але коли не встигну, то хіба через брак умілости, а не через брак діяльності й доброї волі.

Чи від того, що маркіз не зрозумів закиду, але його вразило лише одно слово, що його Еміль ужив удруге, і він повторив його в якійсь тупій задумі:

— Піклуванець,—мовив він, зідхаючи своїм звичаєм.

— Або, точніше, вашого боржника,—відмовив Еміль, який уже каявся за свій запал і боявся пошкодити теслярів.—Яким би ім'ям не подобалося вам назвати його, маркізе, але цей чоловік дуже вдячний за вашу добрість і якби зважився, то з'явився б зі мною подякувати вам іще раз.

Легкий рум'янець миттю спалахнув на щоках пана Буагібо, і він відповів твердішим як раніше голосом:

— Сподіваюся, що він надалі дасть мені спокій.

Еміль образився з такої вихватки й не втримався, щоб не сказати неприємного.

— Якби я був на його місці,—мовив він трохи хвилюючись,—мене б обтяжувало добродійство, за яке я не міг би відплатити своєю вдячністю, своєю працею. Ви були б іще великодушніший, маркізе, якби ви дозволили бідолашному Жанові Жапплу явитися до вас із подякою й віддати себе до ваших послуг.

— Пане,—мовив маркіз, піднімаючи шпильку й припинаючи її до рукава, чи для того, щоб не виявити збентежености, що опанувала його, чи за своєю закоренілою звичкою до порядку й пристойности,—признаюся вам, що я запальний, вельми запальний...

Голос його був такий рівний, а мова така повільна, коли він говорив це, що Еміль мало не приснув від сміху.

— «На цей раз,—подумав він,—ми трохи «вражені», як каже Жан».

— Коли я мав нещастя недогодити вам, пане маркізе,—сказав він, підводячись,—то я піду собі, щоб не збільшити своїх помилок, бо боюся зажадати від вас точного пояснення, в чому ви сами будете винні.

— Як це так?—мовив маркіз, крутячи свою гіллячку з хвилюванням, яке, здавалося, проте не виходило за кінці його пучок.

— Ми буваємо вимогливі до тих, кого шануємо, я навіть, сказав би, перед ким ми схиляємося, якби не боявся образити вашу скромність.

— Так ви ідете,—сказав маркіз по хвилині загадкової мовчанки й ще загадковішим тоном.

— Так, маркізе; щасливо залишайтеся.

— Чом би вам не пообідати зі мною?

— Не можу,—відповів Еміль, спантеличений і наляканий таким запрошенням.

— Ви боїтеся трохи понудитись,—відказав маркіз, зідхаючи так, що цього разу це зідхання дійшло до серця Емілеві.

— Пане маркізе,—відповів він щиро,—я приїду до вас пообідати, як ваша воля.

— Завтра,—сказав пан Буагібо втомленим тоном, що ніби навмисне суперечив щирості запрошення.

— Гаразд, завтра,—відповів молодий хлопець.

— Ой, ні, не завтра,—відказав маркіз;—завтра понеділок, важкий для мене день. От у вівторок. Згода?

Еміль дуже люб'язно прийняв запрошення, але в глибині душі вже почував страх при думці перебути кілька годин вічна-віч із цим мертвяком і вже жалкував за цей порив співчутливості, від якого проте не міг утриматися. Пан Буагібо прочумався від своєї заціпілості, надумався йти проводити свого гостя до ґратів, де той прив'язав свого коня.

— Славний кінь,—мовив маркіз, розглядаючи Воронька з виглядом знавця.—Це «бренну»—добра порода, міцна й витривала. Ви добрий їздець?

— У мене більше навички й відваги, як вправности,—відповідав Еміль.—Я ще не встиг навчитися їздити верхи за правилами, але маю намір узятись до цього при першій нагоді.

— Шляхетна й здорова вправа,—відказав маркіз.—Якщо ви іноді відвідуватимете мене, то пропоную свої невеликі відомості до ваших послуг.

Еміль чемно прийняв маркізову пропозицію, але мимоволі скинув оком на кволу істоту, що пропонувала себе йому за вчителя.

— Добре об'їджений ваш кінь?—спитав маркіз, ласкаво плескаючи Воронька по шиї.

— Він слухняний, але такий же невчений, як і його хазяїн.

— Я не дуже охочий до тварин,—мовив маркіз,—але іноді займаюся кіньми й можу показати вам досить добрих вихованців. Дозвольте спробувати здібності вашого коня?

Еміль послужливо підставив старому маркізові бік свого бігуна, але, побоюючись пригоди й бачивши, з якою повільністю та труднощами старий підіймався на стремено, поспішив попередити його, важачи сказати щось образливе, що Воронько трохи гарячий і лоскітливий.

Маркіз вислухав його зауваження без пихи, але обстоював свій замір із досить комічною повагою. Еміль тремтів за свого старого господаря, і Воронько здригався від гніву та жаху під чужою рукою. Він навіть спробував обуритись, і, дивлячись на цю поблажливість маркіза до цього обурення, можна було подумати, що він сам був не дуже спокійний.

— Ша, ша, мій голубе,—казав він йому, гладячи його рукою,—не гарячись, не гарячись!

Але це був лише наслідок його правил, що забороняли йому, як злочин проти вмілости, суворо поводитися з кіньми. Потрохи він приборкав коня, не бивши, й пустив його всім широким двором, голим та піскуватим, як манеж; спробував усі його алюри й з надзвичайною легкістю примусив його виконати всі рухи та зміну ноги, як цього міг би жадати від ученого коня. Воронько, видимо, корився без зусилля. Але, коли маркіз повертав його Емілеві, його розпалені ніздрі й лиснюча від поту спина виказувала таємне примушення, на яке наразила його ця тверда рука та ці довгі ноги, що ніби й не згиналися.

— Я не уявляв його таким ученим,—мовив Еміль задля похвали маркізові.

— Він дуже розумний,—скромно відповів той. Коли Еміль сів на сідло, Воронько почав басувати й іржати з такою люттю, наче хотів помститися на менш досвідченому їздцеві за скучну лекцію йому.

— Та й химерний же мертвяк,—подумав Еміль, проїжджаючи швидко дорогу, що вела до Жана Жапплу, міркуючи про цього астматичного маркіза, що ніяковів перед дитиною й приборкував буйного коня. Чи вже ж таки цей задушливий голос, це мертве обличчя належать залізній вдачі?

Він знайшов тесляра в нетерплячці й занепокоєного, і коли переказав свою розмову з маркізом, Жан відповів:

— Добре, дякую вам і роручаю свої справи. Але треба й самому зарадити собі. Поки ви писатимете до влади, я особисто завітаю до нього. Ваша писанина забере часу, а я не засну спокійно, поки не обйму своїх гаржілеських друзів серед дня, на виході з вечірні на паперті нашої церкви. Іду до міста!

— А як вас арештують дорогою?

— Не арештують на тій дорозі, яку я знаю й якої не знають жандарми. Я прийду вночі, прошуюся на кухню королівського прокурора... Його наймика—небога мені. Я ж маю язика, я поясню, наведу свої причини і завтра ще до вечора вернуся із піднятою головою до себе в село.

Не чекаючи на Емілеву відповідь, тесляр пустився як стріла й зник за кущами.

II

ПРОМИСЛОВСЬКА ДИПЛОМАТІЯ

Коли Еміль сказав батькові, що тесляр знайшов собі визвольника, і коли розповів йому, як він використав день, пан Кардонне задумався й кілька хвилин мовчав так само загад-

ково, як були загадкові павзи та зідхання маркіза Буагібо. Але зовнішня байдужість не означала жодної схожості характерів цих двох людей. У маркіза вона виходила з інстинкту, звички й безсилля, тоді як промисловець набув її сильною волею. У першого вона залежала від повільності й труднощів думання, у другого, навпаки, була завісою й уздою для діяльності надто бистрих думок. Одно слово, у пана Кардонне вона була удавана; це була позичена гідність, роля набута, щоб навівати іншим пошану, і поки удавав стриманого, він тривожно обрахував наслідки й способи гніву, готового вибухнути. Отже коли гнітюча нерішучість пана Буагібо закінчувалась кількома таємничими односкладовими словами, то обманний спокій пана Кардонне захоував грозу, вибух якої він саме відкладав, але яка рано, чи пізно вибухала точними й значними словами. Можна сказати, що життя одного живилося своїми могутніми проявами, у той час як другого виснажувалося, затамовуючи почуття.

Пан Кардонне добре знав, що переконати сина було не легко, а налякати його твердістю й загрозами—неможливо. Він надто часто нахоплювався на цей енергійний характер, надто випробував силу його опору, хоч досі це бувало лише в дрібних дитячих пустощах, і тому знав, що передусім треба викликати в сина міцну до себе пошану. Він не допускався помилок при синові, бо дуже уважно за собою стежив.

— Ну, тату, хіба ви гніваєтеся за те, що бідолашному Жанові поталанило, і хіба ви докорятимете мені за те, що я пішов назустріч добрим намірам його визвольника? Я ручивсь за вашу допомогу, і нехай недовірливий тесляр навчиться знати вас, шанувати й навіть любити.

— Все це самі слова,—відповів пан Кардонне.—Треба зараз же написати про нього. Моему секретареві нема часу, але я певен, що ти не відмовишся іноді заступати його, в делікатних випадках.

— О, від щирого серця!—гукнув Еміль.

— Пиши, я диктуватиму.

Пан Кардонне продиктував кілька листів, повних піклування, співчуття до провинця й складених із великою пристойністю та гідністю. Він навіть пропонував свою поруку за Жана Жапплу на той випадок, (що між іншим неможливий, казав він), коли пан Буагібо, який попередив його намір, не додержить свого слова. Коли листи були підписані, запечатані, він звелів Емілеві послати їх через посланця, додавши:

— Тепер я вволив твою волю—я перервав свою працю, щоб із справою твого протеже не було щонайменшої загайки.

Я піду працювати. За годину ми сядемо обідати, а потім ти побудеш із матір'ю, яку цілий день залишав саму. А вже ввечері, коли робітники скінчать роботу, я сподіваюся, що ти належатимеш мені, і я побалакаю з тобою про серйозні речі.

— Тату, сами ви знаєте, що я належу вам не лише сьогоднішнього вечора, а все своє життя,—відказав Еміль, обіймаючи його.

Пан Кардонне був задоволений із себе, що не піддався першому нападкові досади, бо цим він повернув собі владу над Емілем. Увечері, коли завод замкнули і робітники порозходились, він пішов у ту частину садка, куди не дійшла повідь, і довго прогулювався сам, міркуючи над тим, що сказати цій дитині, якою так важко керувати, й не бажаючи кликати Еміля, поки сам не відчує, що опанував себе.

Гарячкова втома, як наслідок дня, проведеного в турботах і розпорядженнях, вигляд спустошення, що уявлялося перед його очима, можливо також стан атмосфери—все це не дуже допомагало втихомирити нервово роздратовання, звичайне для пана Кардонне. В температурі сталася така раптова й надзвичайна зміна, що вона не могла не втомити. Теплувате повітря пересичене було густою парою, як у листопаді, хоч стояло літо. Але це був не свіжий і прозорий туман осені, а скорше якийсь задушливий чад, що підіймався з землі. Алея, де великими кроками проходжувався промисловець, була облямована з одного боку трояндами, а з другого—розкішними рослинами. На другому боці її були лише уламки, нанесені й безладно накопичені, величезне каміння, накочене хвилями. Починаючи від тієї межі, де зупинилася повідь, до самого річища, кілька десятин садка, вкритих чорним мулом і вимережаних червонуватими пісковими смужками, являли собою вигляд якогось американського лісу, спустошеного й напівзнесеного повіддю Огайо чи Міссурі. Молоді дерева, перевернені як попало, перепліталися стовбурами й гілляками в калюжах води, що не могла прослизнути крізь ці випадкові греблі. Прегарні рослини, понівечені й забруднені, дарма силкувалися підвестися й лежали в болоті, тим часом як інші, насичені вогкістю, вже розпукували на півзламаних вітах своїх розкішні й пишні квіти. Їхня солодка запашність боролася із солонуватим духом мулкої землі, і коли легкий вітрець розвіював туман, ця запашність і сморід чудно змінювалися. Тисячі жаб, які ніби впали з дощем, жахливо скреготали в комиші, і шум заводу, якого ще не можна було зупинити й якого колеса дарма крутилися, викликав у Кардонне гарячкову нетерплячку. Тим часом соловейко щебетав у тих ку-

щак, що лишились цілі, й вітав повного місяця з безжурністю коханця, або артиста. Скрізь була суміш щастя із сумом, брідоти з красою, неначе могутня природа сміялася зі збитків, тяжких для людей і нікчемних для неї, якій потрібен був лише ясний день та свіжа ніч, щоб відновити їх.

Дарма що Кардонне силкувався зосередити свої думки на родинних справах, його щохвилини турбував клопіт про грошові інтереси. «Клятий ручай,»—думав він, мимоволі втуплюючи очі в потік, що гордо й глузливо котився під його ногами,—«коли ж ти відмовишся від марної боротьби? Я зумію закувати й приборкати тебе. Ще трохи каміння, трохи заліза—і ти потечеш в'язнем у межах, намічених тобі моєю рукою. О, я зумію вбрати в шори твою нерозумну силу, передбачати твої примхи, підохотити твою повільність і розбити твою лють. Геній людини мусить залишитися тут переможцем над сліпим бунтом природи. Ще двадцять робітників—і ти відчуєш узду. Гроші! Все гроші! Потрібна зовсім невеличка купка золота, щоб затримати гори води. Все питання—в часі й терміні. Треба, щоб мої вироби поспіли на визначений день, і тоді витрати винагородяться. Один місяць недіяльності й сумування може все загубити. Кредит—це безодня, яку слід копати невтомно, бо на дні її скарби зиску. Нумо копати. Завжди будем копати! Дурень і боягуз той, хто зупиняється на шляху й дозволяє даремно пропадати своєму почині й своїм здібностям. Ні, ні, зрадливий поточе, жіночі жахи, облудні пророкування заздрісників, ви не залякаєте мене, не змусите мене відступитися від мого діла, коли я вже стільки пожертвував, коли піт стількох людей пролився дарма, коли мій розум витратив стільки зусиль і моя підприємливість утворила стільки див. Ця вода або умчить мій труп, або слухняно понесе скарби моєї промисловости.

І в болізнаму напруженні волі пан Кардонне тупав ногою об берег у якомусь скаженому ентузіязмі.

Тим часом йому спало на думку, що з його власної утроби повстала перешкода, страшніша для його майбутнього, ніж потоки й бурі. Його син міг стати на заваді всьому, або принаймні однієї днини все зруйнувати. Хоч яка була б велика жорстокість та самолюбство людини, проте вона ніколи не може вдовольнитися, працюючи лише для самої себе, і нема капіталіста, який би не жив для прийдешнього, задля своєї родини. Кардонне почував у серці дику любов до свого сина. Ех, якби він міг переробити цю непокірну душу, утотожнити Еміля зі своїм власним еством—якою гордістю, якою певністю тішився б він! Але син, обдарований чудовими здібно-

стями до всього, що не становило мети для батька, здавалося, виплекав у собі систематичну погорду до багатства, і треба було знайти якийсь суглоб, уразливе місце, щоб впорскувати туди цю страшну пристрасть. Кардонне знав, які струни треба примусити вібрувати, але чи міг він так суперечити, так змінити природу власного розуму й власного таланту, щоб не утворити дисонансу? Знаряддя було ніжне й разом з тим потужне. Щонайменший брак гармонії в системі, яку він мав викладати, знайшов би суддю уважного й прозорливого.

Одно слово, треба було, щоб Кардонне, людина шаленої вдачі й разом гнучкий, у якому звичка панування брала гору над звичками хитрощів,—вступив у боротьбу з самим собою, затамував би в собі всяке поривчасте почуття й заговорив би мовою переконання, якого цілком не поділяв. Нарешті, почувачи себе спокійнішим і вважаючи себе за досить підготовленого, він звелів покликати Еміля й вернувся чекати його на те саме місце, де він перед тим віддався довгій і тяжкій роздумі.

— Отже, тату,—сказав молодий хлопець, дуже схвильований, ніжно взявши його за руку, бо він почував наближення моменту, коли мусить дізнатися, що візьме гору в його серці; чи синівська любов, чи страх і ганьба.—Я цілком готовий почтиво вислухати ті дружні думки, які ви обіцяли. Мені вже двадцять один рік, і я почуваю, що стаю чоловіком. Ви довго барилися визволити мене від німотности й сліпої довірливости; серце моє корилося, як могло, але розум мій починає говорити дуже голосно, і я чекаю на ваш батьківський голос, щоб погодити їх. Я певен, що ви хочете зробити це тепер і відчинити мені ворота життя, бо досі я чекав, мріяв і шукав. Я плавав у чудних сумнівах і вже чимало страждав, не наслідуючись сказати про це вам. Тепер ви мене вилікуєте, дасте мені ключа від лябіринту, в якому я блукаю, ви покажете цими словами, повними сердешної теплоти;—ти звик там у і гордий, коли зможу йти поруч із вами.

— Сину мій,—відповів пан Кардонне, трохи збентежений цими словами, повними сердешної теплоти;—ти звик там у себе, в школі, до пишномовности, яка мені чужа. Це поганий спосіб розмовляти, бо розум втрачає скоро ясність у надмірних висловах чулості. Я знаю, що ти любиш і віриш мені, і ти знаєш, що я люблю тебе більше за все, і твоє прийдешнє моя єдина мета, єдина думка. Побалакаймо ж розсудливо, холодно, коли це можливо. Огляньмо спочатку твоє коротке й щасливе життя. Ти народився в розкошах, а що

я працював ретельно, то багатство розстелялося під твоїми ногами так швидко й так природно, що ти його й не помітив. Із кожним роком зростав розмах твоєї майбутньої кар'єри, і ледве ти вийшов із дитинства, як я вже думав про твою старість і майбутнє твоїх дітей. Ти виявив щасливі нахили, але все ще до нікчемних пустих мистецтв, до речей розваги, до малювання, до музики, до поезії. Я мусів боротися й поборював розвиток у тобі інстинктів артиста, що вони загрожують перевищити потрібніші й серйозніші здібності.

Утворюючи тобі статок, я накладав на тебе обов'язки. Вишукані мистецтва,—це розкіш і багатство вбогого, а справжнє багатство потребує сил загартованіших, щоб нести тягар обов'язків, які воно накладає. Розглядаючи самого себе, я бачив, чого бракувало моєму вихованню, і гадав, що ми мусимо взаємно доповнювати один одного, бо за законом крові ми відповідаємо за наше підприємство. Я знав промислові теорії, яким присвятив себе, але, не набувши з молодих літ практичного досвіду, не вивчивши спеціально свого покликання, йдучи лише за інстинктом і ніби вгадуючи, коли розв'язував питання із геометрії та механіки, я допускався помилок і йшов фалшивими шляхами, куди мене заводили то свої, то чужі мрії, нарешті я губив, oprіч грошей, дні, тижні, роки, одно слово, час, найдорожчий з усіх капіталів. Тим то я хотів, щоб ти навчився цих наук, виступаючи з колеґії, і, дарма що ти молодий, присилував себе до морочливої праці. Невдовзі твій розум пішов таким напрямком, що віддаляв тебе від моєї мети.

Вивчення точних наук зацікавило тебе, проти мого й твого бажання, природничими науками, і, ставши на перший-ліпший шлях, ти думав лише за астрономію, мріючи про світи, куди ми не можемо добутися. Після боротьби, в якій я не був дужчий, я примусив тебе облишити ці науки, бо не міг повернути тебе до здорового й корисного їх застосування. Відмовившись від думки зробити з тебе механіка, я вишукував, у чім би ти був мені корисним. Коли я кажу: «мені корисним», то гадаю, ти не помиляєшся щодо значення моїх слів. Мій статок був твоїм, я мусів приготувати тебе для корисного тобі ж таки діла яке, мабуть, незабаром виснажить моє життя. Це—природна річ: я щасливий тим, що виконую свій обов'язок, і виконуватиму його наперекір тобі, коли вже так судилося. Але розсудок і батьківська любов хіба не повинні були спонукати мене зробити тебе здібним, якщо не збільшити, то принаймні зберегти й захистити цей статок. Моя неознаність із законодавством сто разів віддавала мене до рук несві-

домих, або зрадливих радників. Я був здобиччю цих паразитів крутійства, які, не мавши ні справжнього знання, ні здорового розуміння справ, вимагають сліпої покори від клієнтів і шкодять їхнім найважливішим інтересам із дурного розуму, впертості, упередженості, самопевненості, фалшивої тактики, пустих тонкощів, тощо. Я гадав, що ясным та бистрим розумом, як твій, ти зможеш за кілька років вивчити право й скласти собі доволі добре уявлення про деталі судочинства, щоб ніколи не потребувати жодного керівника, жодного радника, перед усім жодного довіреного, опріч самого себе. Я зовсім не хотів зробити з тебе ритора, адвоката, комедіянта судових установ, але я тобі звелів записатися до курсів і скласти іспити. Все це ти обіцяв мені.

— А що ж тату, хіба я заперечував? Хіба я не додержав слова?—сказав Еміль, дивуючись, що пан Кардонне говорить із погордливою зневагою, навіть нахабною, за професію, якої почесність і блиск усяко вихваляв, коли треба було вмовити сина вивчити її.

— Емілю,—відповів промисловець,—я не хочу докоряти тобі, але твій страждальний і байдужий спосіб поступатися у сто разів гірший від опору. Якби я міг передбачати, що ти змарнуєш час, я негайно вигадав би щось інше, бо, кажу тобі, час є капітал капіталів. А ось минуло два роки твого життя, і ти нічого не зробив задля розвитку своїх засобів, себто для свого прийдешнього.

— Проте я тішуся протилежним,—мовив Еміль, посміхаючись напівлагідно й напівгордо,—і можу запевнити вас, тату, що я чимало працював, багато читав, багато думав... не наслідуюсь сказати, що багато набув, перебуваючи в Пуатьє.

— О, я дуже добре знаю, що саме ти читав і чого навчився; це я врешті помітив би з твоїх листів, якби не знав через свого кореспондента. Кажу тобі, що вся ця прекрасна філософічно-політично-економічна наука, на мою думку, є найпустіша, наймарніша, найхімерніша й найкумедніша, щоб не сказати—найнебезпечніша річ для молоді. Ось приклад: твої останні листи примусили б мене, як суддю, помирати з сміху, коли б я, батько,—я не почував смертельної прикрости. Остаточно впевнившись, що ти сів на нового коника й знов збираєшся витати в безповітряних просторах, я вирішив покликати тебе сюди чи то на якийсь час, чи й назавжди, коли не встигну напоумити.

— І ваше глузування, і ваша погорда, тату, дуже жорстокі й більш засмучують моє серце, ніж ображають моє самолюбство. Можливо, що я не згоджуюсь із вами, проте я ладен

послухати ваші спростування усіх моїх вірувань; але коли я вперше на своїм віку відчув потребу й наважився вилити вам широко всі свої думки, всі почуття, ви відштовхнете мене з іронією... це дуже гірко й робить мені прикрість більшу, як ви гадаєте.

— У твоїй хлоп'ячій скорботі більше гордості. Хіба я не батько, не найкращий друг тобі? Хіба я не мушу казати тобі правду, коли ти помиляєшся? і не вивести тебе на дорогу, коли блукаєш? Годі! облишмо гонор—він не до речі між нами. Я шаную твій розум більше за тебе, тому не хочу, щоб він псувався від поганої поживи. Послухай мене, Емілю. Добре знаю, що в теперішніх молодих людей мода вважати себе за законодавців, філософувати про все, реформувати установи, що переживуть їх, винаходити релігії, суспільства, нову мораль. Уяві дуже подобаються ці химери, і вони дуже невинні, як недовго тривають. Але треба покидати їх на шкільних лавах і, перше ніж руйнувати суспільство, треба пізнати його теоретично й практично: тоді скоро помітиш, що воно проте краще за нас і що розсудливіше коритися йому. Ти надто дорослий хлопець, щоб марнувати свої бажання й роздуми на пусті речі. Я хочу, навернути тебе до справжнього, позитивного життя і щоб, замість виснажуватися в критиці законів, що нами керують, ти вивчив розумність їх та навчився застосовувати. Коли ж, навпаки, це вивчення призводить тебе до ворожості проти істини, треба його облишити й постаратися знайти якусь корисну працю, до якої ти відчуваєш себе здатним. Ось ми зійшлися, щоб порозумітися й кінчити справу. Геть пусті деклямації, геть поетичні дитирамби небові й людям! Бідні недовгочасні створіння, ми не можемо марнувати життя, щоб дізнаватися, що було до нас на землі й що буде потім. Нам ніколи не відгадати цієї загадки. Наш релігійний обов'язок—працювати тут без відпочинку й піти звідціль не ремствуєючи. Ми зобов'язані звітом про свою працю перед поколінням, що йде поперед нас і створює нас, так само, як і перед тим, що йде за нами й яке ми створюємо. Ось чому родинні зв'язки святі й становлять невідчужений спадок, всупереч вашим прекрасним комуністичним теоріям, на яких я ніколи не розумівся, бо вони ще не стиглі, і людському родові потрібні ще віки, щоб їх прийняти. Відповідай мені, що ти маєш на думці робити.

— Зовсім не знаю,—відповів Еміль, знесилений обмеженістю й холодністю цих загальників, викладених із такою зрозумілою легковажністю та суворістю.—Ви так відважно розрубаете питання, які мені треба може все своє життя роз-

в'язувати, і я неспроможний іти за вами слідом у вашому палкому прагненні невідомої мети. Я, очевидно, надто немічний, надто обмежений, щоб знаходити в своїй власній діяльності винагороду чи мотив до таких зусиль. Я зовсім не маю смаку до цього. Я кохаюсь у розумовій праці й кохався б у фізичній, якби одна допомагала б другій, щоб здобути сердешне задоволення, а набувати для того, щоб зберігати й набувати, аж поки смерть покладе край цій сліпій жадобі, це не має для мене ані глузду, ані принадности. У мене нема жодного хисту, з якого б ви могли скористуватися для такого вжитку. Я не вродився грачем, і пристрасна гра на підвищення й зниження курсу фортуни не викликає у мене щонайменшої емоції. Якщо мої пориви й надхненність є не що інше як химери, негідні серйозної людини, якщо нема відвічної істини, розумної причини речей, нема ідеалу, який можна й слід носити в душі, щоб підтримати себе й керуватися ним поміж теперішніх зла та кривди, то я більше не існую, ні в що не вірю; я ладен умерти для вас, тату, а жити й боротися, як ви й з вами, в мене нема ні почувань, ні сил, ні розуму для такої праці.

Пан Кардонне затремтів від гніву, але стримав себе. Він не без наміру викликав так незручно обурення й опір сина. Він хотів примусити його висловити всі свої думки й хотів, так би мовити, помацати пальцями його ентузіязм. Коли Кардонне із гіркого тону й безнадійного виразу молодого парубка побачив, що справа якраз така серйозна, як він того побоювався, то вирішив обійти перешкоду й маневрувати так, щоб повернути попередній вплив на сина.

III

БОРОТЬБА

— Емілю,—мовив промисловець із добре уданим спокоєм,— бачу, що ми балакаємо вже кілька хвилин, не розуміючи один одного, і коли ми далі розмовлятимемо таким тоном, то ти почнеш сваритися й поводитися зі мною так, ніби ти молодий мученик, а я старий кат. Ну чого ти гарячишся? На початку розмови я мав рацію застерегти тебе проти ентузіязму. Увесь вогонь твоєї голови—лише кипіння молодощів, і коли ти дійдеш мого віку, коли набудеш трохи досвіду й навички до обов'язку, ти сам не розумітимеш для чого, щоб бути чесним, треба бити себе в груди й так гучно дзвонити про свої переконання. Стережися надпоривности, що є тільки вияв задоволеного гонору. Ну, дитино моя, невже ти гадаєш, приміром,

що чесність, мораль, сумлінність у зобов'язаннях, почуття людяности, співчуття до нещасних, відданість батьківщині, пошана до чужих прав, родинні добродійства й любов до ближнього,—що все це добродійства дуже рідкі й може неможливі в наші часи?

— Так, батьку, я твердо певний цього.

— А я думаю інакше. В п'ятдесят років я не такий мізантроп, як ти в двадцять. Я не такої поганої думки про подібних до мене, мабуть тому, що в мене нема твоєї освіти й певности твого погляду.

— Згляньтеся, не глузуйте з мене, тату, ви краєте мені серце!

— Гарзд. Будемо далі балакати серйозно. Я ладен згодитися із тобою, що ці високі прикмети становлять вірування й правило невеликої кількості людей. Принаймні, чи вшануєш ти мене, згодившись, що вони не цілком сторонні твоєму батькові?

— Тату, більшість ваших вчинків доводили мені, що робити добро—це ваше єдине шанобство. Чому ж ви своїми словами ніби стараєтеся довести мені, що в вас не така шляхетна мета?

— Саме до цього я хотів прийти. Ти припускаєш у мене бездоганну поведінку й проте ображаєшся, коли я посилаюсь на спокійний розум та здорову логіку. Скажи, що б ти подумав за свого батька, чуючи, як він щохвилини гримає на тих, хто не йде за його прикладом? Якби він, ставивши себе за взірць, повний самозакоханости й самодивування, докучав би тобі похвалами собі й анатемами решті людства? Ти мовчав би, стараючись не дивитись на його сміховинне дивацтво, але мимоволі думав би, що твій батько гідний жалю й що гонор шкодить його гідності.

— Звісно, тату, що мені більше подобається ваша обачність і добрий тон вашої скромности. Але коли ми на самоті, і в рідкому врочистому випадкові, як сьогодні, ви вшанували мене, відкривши своє серце, то чим не був би я щасливіший, чувши, як ви вихваляєте великі ідеї й вливаєте в мене святе захоплення, замість того, щоб бачити, як ви гудите й з погордою відкидаєте мої пориви?

— Я гордюю не великими ідеями й не з твоїх добрих прагнень глузую; я відкидаю й хочу винищити в тобі пишномовність та хвастощі нових гуманітарних шкіл. Не можу зносити, щоб виставляли за істину, буцім досі невідому, принципи старі як світ. Я хочу, щоб ти любив обов'язок із непохитним спокоєм і виконував його з стоїчним мовчанням справжнього пе-

реконання. Вір мені, не з учорашнього дня ми знаємо добро й зло, і, щоб полюбити правду, тобі не варто було всмоктувати небесну манну, попихкуючи цигаркою на вулицях Пуатьє.

— Може, батьку, все це й справедливо взагалі,—відказав Еміль, роздратований упертою іронією пана Кардонне.— Є старі громадяни, як ви, що додержуються добродеті без хвастощів, і може знайдуться недосвідчені школярі, що проповідують її, не люблячи її й не знаючи. Але останньої риси я не можу прийняти ні на свій карб, ні на карб моїх молодих друзів. Я не вважаю себе за щось інше, як дитину, і не хвалюся досвідченістю. Навпаки, з пошаною, з довірливістю, сповнений лише добрими пориваннями й добрими намірами, я приходжу до вас просити істини, поради, прикладу, помічі й засобів. Я маю за собою лише молоді бажання й приношу їх до вас як дар. Обурюваний жахливими противенствами, що їх знають і санкціонують громадські закони, я благаю вас розтлумачити мені, як ви можете коритися їм і залишатися чесною людиною? Визнаю себе за немічного й несвідомого, бо не збагну, як це можливе. Розтлумачте, бо мені кінець-кінцем, замість того, щоб обсіпати мене холодними сарказмами. Хіба я винен, що вимагаю світла? Хіба я такий незвичайний чи божевільний через те, що хочу знати закони свого сумління й мету свого життя? Так, ви гідної вдачі, поведінка ваша мудра й поміркована, серце ваше добре й рука щедра; так, ви помагаєте вбогому й винагороджуєте. Але куди прямуєте таким правним шляхом? Мені здається, що іноді ви нехтуєте поблажливістю, і ваша суворість часто лякала мене. Я завжди казав собі, що в вас зір ясніший і розум передбачливіший, як у людей м'якої й боязкої вдачі, що тимчасове зло, яке ви спричиняєте, має на оці тривке благо й певний талант. Отже, не зважаючи на огиду до праці, що ви пропонували мені, не зважаючи на нахили, пожертвувані вашим прихованим сподіванкам, на бажання, часто затамовані й придушені при самому народженні, я твердо вирішив іти за вами й коритись у всім. Але настала пора, коли ви мусите розплющити мені очі, як хочете, щоб я зробив це надлюдське зусилля. Вивчання права не вдовольняє мого сумління. Я не розумію, як я можу будь-коли виступити в судочинній боротьбі, ще менше, як я себе примушу видушувати з людей працю на користь собі, коли я не побачу ясно, куди я йду й яку жертву, корисну людськості, принесу ціною свого щастя?

— Тобто твоє щастя було б у тім, щоб нічого не робити й жити, згорнувши руки, дивитися на небо, коли всяка праця

або втомлює, або дратує тебе, навіть право, якого молоді люди вчаться граючи?

— Батьку! Ви сами добре знаєте, що якраз навпаки. Ви бачили, що я захоплювався абстрактними науками, і спиняли мене, неначе я прямував до свого загибуну. Вам, однак, добре відомо, яка була моя мета, коли ви зневолювали мене шукати конкретного застосування наук, які мені подобалися. Ви не хотіли, щоб я був артистом, чи поетом; можливо, ви мали рацію. Але я міг би бути природником, принаймні вченим землеробом, а ви ставали мені на заваді в цьому, хоч це було б якраз дійсним і практичним застосуванням науки. Любов до природи вабила мене до сільського життя. Безмежне задоволення, яке я мав, досліджуючи її закони й таємниці, природно нахиляло мене до того, щоб відгадувати її таємні сили й бажати керувати ними, запліднюючи їх розумною працею. Повірте, це було моє покликання. Рільництво ще дуже недосконале: селянин виснажується важкою працею, яку провадить за рутинною; безмірні земельні простори зостаються необробленими. Наука подесятерила б земельні багатства й полегшила б працю людині. Мої думки про загальні були в згоді з цією мрією про майбутнє. Я просив вас послати мене вчитися на будь-яку зразкову ферму. Я був би щасливий зробитися селянином, працювати розумом і тілом, бути в безнастанному зв'язку з людьми й природою. Я вчився б із запалом і, мабуть, раніше від інших зробив би корисні відкриття, а згодом, може, в якомунебудь голому степу, перетвореному моєю працею, я заснував би колонію вільних людей, що жили б як брати й любили б мене як брата. В цьому полягала моя честолюбність, уся моя жадоба багатства й слави. Хіба ж це було безумно? І навіщо ви напосілися, щоб я поїхав вивчати французький кодекс, який ніколи не буде моїм?

— Оце саме й є,—мовив пан Кардонне, знизнувши плечима,—утопія брата Еміля, Гернгутера, квакера, ново-християнина, неоплатоніка й казна чого. Вона прегарна, але безглузда.

— Гаразд; скажіть же тату, чому безглузда, бо ви завжди виголошуєте присуд і не наводите мотивів.

— Тому що, змішавши утопії соціяліста з пустими спекуляціями вченого, ти сіяв би скарби на камінь, не здобувши ні хліба на неродючому ґрунті, ні людей, здатних жити як брати на спільній землі. Ти безумно витрачав би однією рукою те, що я збирав би другою, і в сорок років, виснажений мріями, зневірений, роздратований дурістю, або розпустою своїх учнів, може божевільний, бо так закінчують чутливі

й романтичні душі, коли хочуть здійснити свої мрії,—ти вернувся б до мене, але був би немічний, розлючений проти людности й застарий, щоб обрати інший, кращий шлях. Замість цього, коли ти послухаєш мене, ми підемо разом рівним і певним шляхом і менше як за десять років ми складемо капітал, суму, яку боюся назвати тобі... ти не повіриш.

— Припустімо, батьку, що це не така вже мрія, і досі це мені байдуже; але що ми робитимемо зі своїм багатством?

— Все, що хочеш, усе добро, про яке ти мрієш, бо я не побоюся за твій розум і розсудливість, якщо ти дочекаєшся життєвого досвіду й даси спокійно досягати своєму розумові.

— О, то ми робитимемо добро! Так, ось як треба розмовляти зі мною, тату, і я весь—слух. Яким же щастям наділимо ми тоді людей?

— Ти ще питаєш? Якої ж виспренньої таємниці шукаєш ти поза людськими речами? Ми дамо цілій провінції благо промисловости. І хіба ми вже не на шляху? Хіба праця не є джерело й пожиток для праці. Хіба ж ми не даємо праці більшої кількості людей в один день, ніж його давали в один місяць рільництво й дрібна варварська промисловість, які я намагаюся задушити тепер? Хіба їхня платня не збільшилася? Хіба вони не мають тепер способів навчитися поважати лад, стати передбачливими, тверезими, одно слово, набути всіх чеснот, яких у них не було? Де ж заховані ці чесноти, єдине щастя бідного? У втомній праці, в цілющій утомі, у відповідній платні. Добрий робітник має почуття родинности, пошану до власности, покору законам, навичку до ощадности й вигоди її. Губить його ледарство й погане розумування, які воно сплоджує. Зацікавь його, завали роботою, він здоровий і буде ще міцніший, він перестане мріяти про повалення суспільства. Він стане пристойним у своїй поведінці, охайним удома, знає добробуту й спокою. Коли ж він ізстариться та знесилиться, скільки б не мали ви доброї волі допомогти йому, це не буде потрібне. Він сам уже подбав про своє майбутнє; він не потребуватиме милостині й протекції, як твій приятель волоцюга Жапплу, він буде справді вільною людиною. Повір, Емілю, що нема іншого способу врятувати народ. На жаль, скажу тобі, що це здійсниться повільніше, ніж утворюється утопія. Але коли заповзяття, велике й зтяжне, гідне такого філософа, як ти, то я вважаю його не за вище від сил працівника, подібного до мене.

— Як, і в цьому весь ідеал промисловости?—спитав Еміль, пригнічений таким висновком.—Для народу немає іншого

прийдешнього, опріч безнастанної праці на користь однієї кляси, яка ніколи не працюватиме?

— Моя думка не така,—відказав пан Кардонне.—Я ненавиджу й гидуюсь ледарів, тому не люблю поетів і метафізиків. Я хочу, щоб усі працювали за своїми здібностями, і мій ідеал, як тобі подобається це слово, наближається до ідеалу сен-сімоністів: «кожному за його здібністю». Винагорода пропорційна його заслугі. Але в наш час промисловість іще не так розвинулася, щоб можна було думати про моральну систему розподілу. Треба брати речі, які вони є, і домагатися лише можливого. Вся сила нашого століття—у промисловості. Хай же промисловість царствує й тріюмфує, хай усі люди працюють—хто руками, хто головою; той, у кого більше смальцю в голові, хай керує іншими; він має право й обов'язок багатіти. Його багатство священне, бо воно мусить зростати, щоб збільшувати працю й вартість праці. Нехай же громада всіма засобами намагається стверджувати могутність здібної людини. Його здібність—загальне добро, і нехай він сам безнастанно старається підсилити свою діяльність. Це його персональна повинність, його релігія, його філософія. Загалом, треба бути багатим і багатіти, як ти сам сказав, Емілю, не розуміючи того, що кажеш найкращу істину з істин.

— Отже, тату, ви даєте людині лише стільки, скільки вона виробить. Але хіба ви вважаєте за ніщо людину, яка не може працювати?

— У багатстві я знаходжу засоби й можливість допомогти немічному й ідіотові.

— А ледачому?

— Я стараюся виправити його, коли ж не встигаю, віддаю його виправним законам, щоб він, зазнавши їхньої суворости, не встиг зробитися шкідливим.

— У досконалій громаді, може, це було б справедливо, бо ледар становив би потворний виняток, але при такому суворому урядуванні, як ваше, коли ви вимагаєте від трудящого всіх його сил, усього часу, всієї думки, всього життя,—то чи ж можна виганяти й покидати ледачих?

— Промисловість так би збільшила добробут бідних кляс за недовгий час, що не важко було б запровадити майже дармові школи, де їхні діти навчилися б кохатися у праці.

— Гадаю, тату, що ви помиляєтеся, але коли справді багаті дбатимуть за виховання бідного, то любов до праці без відпочинку, не мавши іншої винагороди, опріч невеличкої забезпечености на старість, так суперечить природі, що ніколи не навіє цієї любови дітворі. Кілька виняткових натур, що актив-

ність чи шанобство жере їх, по жертвують своїми молодощами, але всякий простодушний, лагідний, схильний до мрійности, невинних і дозволенних утіх, потребуючи любови й спокою, що надають щастя життю людського роду,—тікатиме від цієї тюрми в праці, куди ви хочете його завдати, і волітиме непевности, злиднів, аніж забезпечености в неволі. Ех, батьку! Через свою міцну організацію, через свою невтомну силу, через свою стоїчну повздержливість і звичку до безупинної праці—ви людина виняткова, ви розумієте суспільство на свій взірць, ви не зауважуєте, що в ньому є місце, вигідне лише самим винятковим людям. І, дозвольте вам сказати, що ваша утопія жахливіша за мої.

— От було б добре, Емілю, якби ти міг мати таку утопію!—мовив палко пан Кардонне.—Вона—джерело сили й коштовна спонука для тієї громади мрійників, ледарів та недбайливих, що мене доводить до сказу. Будь подібний до мене. Якщо ми тепер найдемо в Франції сотню таких як ми, то ручу тобі, що за сто років вони не будуть винятками. Активність заразлива, захоплює, чудодійна. Через неї Наполеон панував над Європою. Він володів би нею, якби був не вояк, а промисловець. Ну, вже коли ти ентузіяст, то будь ним на мій штиб. Струсни з себе кволість, наберись мого завзяття. Хоч ми не захопимо людности, проте ми відкриємо широкі шляхи, якими наші нащадки підуть уперед із святим пориванням.

— Ні, тату, ні, ніколи!—гукнув Еміль, наляканий страшною енергією пана Кардонне.—Не такий шлях людства. Тут нема ні любови, ні жалощів, ні ніжности. Людина живе не лише для того, щоб знати саме страждання й опановувати лише речовину. Здобутки розуму в царині ідей, насолоди й втіхи серця, яким ви лишаєте другорядне місце в житті трудящого, завжди будуть найшляхетнішою й наприємнішою потребою добре організованої людини. Хіба ж ви не бачите, що ви нищите цілу царину добродітства природи й не даєте рабові праці відпочити та пізнати себе, що виховання, скероване тільки на прибуток, створить лише брутальні машини, а не довершених людей? Ви кажете, що осягаєте ідеал, здійснений за століття, що настане час, коли кожне буде винагороджене відповідно своїм здібностям. Ні, ця формула неправдива, бо вона неповна, якщо до неї не додати формули: «кожному за його потребою»; інакше буде несправедливо: право сильнішого розумом і волею—та сама аристократія й привілеї в інших формах. Ех, батьку, замість того, щоб озброюватися сильним проти кволів, рушмо з безсилим проти сильних! Спробуймо! Але в такому разі не дбаймо про багатство,

облишмо набувати капітали задля власної користи. Згодьтеся бо я вже згоджуюсь—я, для кого ви працюєте тепер. Поста-раймося ототожнитися один з одним отаким способом і відмовмося від особистого зиску, взявшись до праці. А що ми не можемо сами створити суспільства, де всі так відповідали б один за одного, то будьмо, як робітники майбутнього, віддані безсилим і нездібним членам сучасного! Якби геній Наполеона був вихований у цьому напрямку, може б він навернув світ на шлях істини. Знайдімо сто душ подібних до нас, і нехай наша жадоба набуття буде святим пориванням, нехай нас жере вогонь любови! З'єднаймо всіх своїх робітників і всі свої зиски—нехай наше велике майно не буде вашою власністю, або моєю спадщиною, а добром усякого, хто допомагав нам відповідно своїм здібностям і силам заснувати його; нехай робітник, що поклав каменя, зазнає стільки матеріяльних утіх, скільки й ви, що віддали свій геній; нехай і він живе в гарній хаті, дихає чистим повітрям, живиться доброю їжею, відпочиває після праці й дає виховання своїм дітям; нехай наша винагорода буде не просто розкіш, якою ми, ви та я, можемо оточити себе, а радість—робити людей щасливими; я збагну таке шанолубство й запалюся ним. Тоді, тату, мій любий тату, ваша праця буде благословенна. Оті лінощі й байдужість, які дратують вас і які є не що інше, як наслідок боротьби, де одні тріумфують на шкоду великій громаді решти, що коряться їм і занепадають духом,—зникнуть сами собою. Тоді ви знайдете стільки ретельности й любови навколо себе, що не будете змушені виснажувати лише себе, щоб спонукати інших. А тепер хіба може бути інакше? І на що ви скаржитесь? Під впливом егоїзму кожне жертвує свої сили й волю відповідно тому, скільки він дістає за це. Що за диво, що ви один, який збирає все, будете ретельні й заповзятливі, тим часом як наймит, що дістає в вас милостиню, трохи щедрішу, як в інших, служитиме вам із трохи більшою ретельністю. Ви збільшусте платню. Безперечно,—це добре; і ви чините краще, як більшість ваших конкурентів, що хотіли б її зменшити; але ж ви можете подесятерити, в сто разів збільшити ретельність, мов чудом запалити вогонь відданости, сердешне розуміння в цих нечутливих і занепалих душах. Невже ви не захочете цього? І чому, тату? Ви ж любите не насолоду розкошів, бо ви нічим не тішитесь; тому це лише сп'яніння від своїх проектів та здобутків. Гаразд! Відкиньте особисті бариші: вам нема куди подіти їх, а я залюбки відмовляюся від них. Будьмо депонентами й жирантами загального здобутку. Можливе багатство, суму якого ви не зважуєтесь назвати,

остільки перевищить ваші передбачення й надії, що незабаром ви матимете засоби дати своїм робітникам втіхи моральні, розумові й фізичні, які зроблять їх новими, довершеними, нарешті, справжніми людьми. Досі я ще не бачу таких людей. Усяку рівновагу втрачено: є лише пройдисвіти й дурні; тирани й раби, могутні й ненажерливі орли, дурні й боязкі горобці, засуджені бути їм за поживу. Ми живемо за сліпим законом дикої природи; закон дикого інстинкту, що керує звіром, іще й досі є душа нашої уявної культури, а ми сміємо говорити, що промисловість урятує світ, не сходячи з цієї дороги. Ні, ні, тату; брехня й облуда—ось що вся балаканина сучасної політичної економії. Коли ви примусите мене бути багатим і сильним, як ви мені не раз казали, і коли, силою брутального грошового впливу, прихильники грошей пошлють мене за представника своїх інтересів, у раді народів я висловлю все, що в мене на серці; я говоритиму, безперечно лише один раз, бо мені звелять мовчати, або виведуть із залі засідань; але те, що я скажу, згадуватимуть, і ті, хто обрав мене, вони каятимуться в своєму виборі.

Суперечка точилася далеко за північ, і Еміль, звичайно, не переконав батька. Пан Кардонне не був ні лихим, ні нечестивим, ні вмисним злочинцем проти бога, чи людей. Справді, він мав певні практичні чесноти й спеціальну обдарованість. Його залізна вдача була виявом душі, цілком позбавленої ідеалу. Любивши сина, він не міг зрозуміти його. Він дбав за свою дружину й піклувався за її спокій, але він завжди старався придушити в ній усяку ініціативу, раз вона могла змінити його щоденний лад. Він хотів переробити по-своєму й Еміля. Але побачивши, що це неможливе, він так засмутився, що аж палючі сльози змочили йому вії. Він щиро думав, що на його боці логіка й єдино можлива істина. Він сам питав себе, завіщо доля дала йому сина такого мрійника й утопіста, і не раз він здіймав до неба свої могутні руки, запитуючи з невиразною тугою, чим він завинив, що його побито таким лихом.

Еміль, виснажений втомою й тугою, нарешті, зглянувся на цю вражену душу, на цю невигойну сліпоту.

— Не говорімо, тату, ніколи про це,—сказав він, витираючи сльози, джерело яких було глибше, в самому серці.— Ми ніколи не згодимося один з одним. Я лише можу й далі виявляти покору та синівську любов, не дбаючи за себе й за щастя, яким жертвую для вас. Що звелите мені? Чи вернутися до Пуатьє й кінчати там курс, поки не складе іспиту? А чи зоставатися тут і служити вам за секретаря, управителя?

Я заплющу очі й буду працювати, як машина, поки вистачить сил. Я вважатиму себе за вашого наймита, на службі в вас...

— І не вважатимеш мене за батька,—відказав пан Кардонне.—Ні, Емілю, залишайся біля мене, будь вільний. Я даю тобі три місяці, протягом яких, живучи в родині, далеко від мудрувань безбородих філософів, що погубили тебе, ти сам схаменешся. Ти обдарований сильним характером, і тяжка праця думки може занадто розгарячила твій мозок. Я вважаю тебе за хвору дитину й беру на село, щобвилікувати. Гуляй, полюй, їздь верхи, одно слово, розважайся, щоб відновити собі рівновагу, яка, здається мені порушеною більше за суспільну. Сподіваюся, що ти перестанеш бути таким нетерплячим, бо твоє внутрішнє ество не є вогнище лиходійства й розпусти. Через деякий час, може, ти сам скажеш, що пусті мрії тобі надокучили й що ти відчуваєш потребу допомагати мені волею.

Еміль схилив голову не відказуючи й покинув батька, обійнявши його з почуттям глибокої скорботи.

Пан Кардонне, бачивши, що йому більше нічого не залишається, як ждати, довго перевертався на ліжку з одного боку на другий, нарешті заснув, мовивши до себе, проти свого звичаю, що треба іноді покладатися на долю більше, як на себе.

IV

ПЕРШЕ КОХАННЯ

Енергійний Кардонне, цілком захоплений своєю щоденною працею, або пануючи над собою так, що не виявляв найменшої ознаки внутрішнього страждання, на другий день уже був такий холодно-поважний, як завжди. Еміль, пригнічений страхом і сумом, силкувався посміхатися матері, яку тривожив його засмучений вигляд та стурбоване обличчя. Від боязкості ця жінка навіть втратила проникливість, властиву її статі. Всі її здібності наче зблякли, і в сорок літ морально вона вже була вісімдесятилітньою бабою. А втім вона ще кохала чоловіка, в наслідок потреби кохати, яка ніколи не була задоволена. У неї не було ясного докору проти нього, бо він ніколи явно не ображав і не неволив її, але всякий порив її серця чи уяви завжди зустрічав від нього іронію та якийсь погордливий жаль, і вона звикла не мати ні думки, ні волі поза колом, накресленим навкруги неї суворою рукою.

Доглядати всіх дрібниць у господарстві стало для неї не просто наслідком розсудливості, не вільною працею; їй ста-

вилось це за такий серйозний і святий закон, що хіба римська матрона могла зрівнятися з нею в дитячій урочистості хатньої праці. Через це вона являла своєю особою якийсь чудний анахронізм сучасної жінки, здібної думати й почувати, яка проте зробила надзвичайне зусилля, щоб відстати на кілька тисячоліть, щоб бути подібною до тих жінок давньої давнини, які вважали за честь собі підлеглість своєї статі.

Потворним і сумним було тут те, що вона діяла не з переконання, а щоб (казала вона потихеньку) мати спокій. Проте вона не мала цього спокою. Що більше вона приносила себе в жертву, то більше нудьгувався її чоловік. Ніщо так швидко не позбавляє особистості й не руйнує розуму, як сліпа покора. Пані Кардонне була за приклад цього. Її мозок знітився у рабстві, а чоловік, не розуміючи, що це був наслідок його панування, потай став гордувати нею.

Кілька років тому Кардонне був страшенно ревнивий, і жінка його (хоч виснажена й зів'яла, ще тремтіла на одну думку, що чоловік міг підозрювати її в легковажності. Вона звикла не слухати й не дивитися, щоб, коли при ній заговорять про будь-якого чоловіка, мати право з певністю сказати: «я не дивилася на нього; я не знаю, що він казав; я не звернула на нього уваги». Це вже занадто було, що вона насмілювалася дивитись на сина й розпитувати його, бо щодо чоловіка, то коли її непокоїло збільшення блідости його обличчя, або суворости в його погляді, він зараз же примушував її спустити очі кажучи: «Що там у мене незвичайного? Що ви розглядаєте мене, ніби ніколи не бачили?». Іноді вечорами він помічав, що вона плакала, і робився ніжним, як на його думку: «Ну, що там таке? Бідна жіночка чогось нудьгує. Захотілося кашемірової шалі? Може прокататися в кареті? Ні? То померзли камелії? Випишемо з Парижу нових, кращих, вони будуть такі гарні, що ви не жалкуватимете за старими». І справді, він не проминав нагоди за всяку ціну догодити невинному смакові своєї дружини. Він навіть вимагав, щоб вона прибиралася пишніше, як сама бажала. Він гадав, що жінки—то діти, яких слід за слухняність винагороджувати цяцьками й дрібничками. «Безперечно,—казала тоді до себе пані Кардонне,—чоловік вельми кохає мене й дуже уважний до мене. На що мені скаржитися й чого журитися».

Бачивши Еміля похмурого й пригнобленого, вона не вміла дізнатися від нього тайни його журби. Вона нудно питала його про здоров'я й порадила йому раніше лягати спати. А справді вона передчувала щось серйозніше, ніж наслідки

безсоння, але міркувала, що краще дати журбі розвіятися, ніж виявляючи підтримувати її.

Увечері, гуляючи в околиці, Еміль зустрів Жана Жапплу, що, повернувшись за кілька годин до цього, весело святкував своє прибуття на порозі однієї хати в товаристві кількох приятелів.

— Ну, що?—спитав молодий парубок, подаючи йому руку.—Налагодилися ваші справи?

— З правосуддям—так, пане, а з злиднями ще ні. Я признався в провині й як міг порозумівся з королівським прокурором; він терпеливо вислухав мене, наторочивши мені дурниць на взір повчання, але він не лихий чолов'яга й хотів уже відпустити мене, обіцяючи зробити все залежне від нього, щоб визволити мене від переслідування, коли якраз принесли вашого листа. Він прочитав його, нічого не кажучи, що за лист, але взяв його до уваги, бо сказав: «Гаразд, живи спокійно, притулись десь, далі не крадь дичини, працуй—і все налагодиться». І тепер я ось. Приятелі, як бачте, ласкаво прийняли мене, я покищо оселився в цій хаті. Треба подбати за потрібніше, себто заробити на одежину, і ще до ночі я обійду село та пошукаю роботи в добрих людей.

— Чуєте, Жане,—мовив Еміль, ідучи з ним.—Я не орудую великими коштами; мій батько давав мені пенсію, і не знаю, чи даватиме тепер далі, як житиму при ньому. У мене проте зісталось кілька сот франків, яких я не потребую й які прошу вас прийняти на одяг та перші потреби. Ви вчините мені велику прикрість, коли відмовитеся. За кілька день ваша безпідставна злість на мого батька минеться, і ви з'явитеся до нього по роботу, або, краще, дозвольте мені попросити її для вас. Він заплатить вам краще за кого іншого і так змінить, я певний того, суворість своїх передніших умов.

— Ні, пане Емілю,—мову перебив тесляр.—Нічого не треба: ні ваших грошей, ні роботи в вашого батька. Не знаю, як пан Кардонне поводитьсь з вами й як він утримує вас, але знаю, що парубок, подібний до вас, буває часами в скруті, не маючи в кешені золотої, або срібної монети. Ви зробили мені велику послугу, я вдячний вам, і коли трапиться нагода, ви побачите, що я вмю віддячити. А служити вашому татові тим чи іншим способом—ніколи. Я мало не зробив цієї дурниці, але бог не попустив. Я дарую йому те, що він звелів Кайю арештувати мене; це був ганебний вчинок. Отже через те, що він мабуть не знав, що сердега мій хрещеник, і що він писав за мене щось добре прокуророві, щоб мене простили,—я не повинен пам'ятати лиха. До того, задля вас, я ладен забути

всяку кривду. Але—помагати будувати ваші заводи? Ні! ви обійдетесь без моїх рук. Ви знайдете досить інших, і вам відомі мої мотиви. Те, що ви будете там, є лихий вчинок і зубожить чимало людей, якщо не зубожить одного дня всіх. Уже ваші греблі й гатки змілили річку невеликим млинам там, на низу. Вже ваші купи каменю й землі зіпсували околичні луки, коли вода знесла все до сусідів. Завжди, як бачте, багатий шкодить убогому. Я не хочу, щоб казали, ніби Жан Жаплу допомагав убожити своє місто. Не кажіть більше мені про це. Тепер я знову візьмуся до своєї дрібної роботи, а вона завжди буде в мене. Тепер, коли ваші великі роботи займають усіх моїх товаришів, ніхто не може знайти робітників на селі. Мені припадуть у спадщину чужі замовлення, які я поверну їм знов, як вони позбудуться праці в вас. Бо, кажу вам, ваш батько підмащує свої колеса, «дорого оплачуючи робітничий піт», але він недовго встоїть на ногах; інакше витрати перевищать прибутки. Прийде час... час може вже недалекий, коли він почне збавляти ціну, і тоді лихо тим, що проміняли свою долю на принадні обіцянки. Вони змушені будуть танцювати під дудку вашого батька, але це все боком вилізе йому. Ви не вірите? Тим ліпше для вас. Це доводить лише, що ви не будете причетні до того лиха, яке готується. Ви нічому не завадите. Прощайте, добра душе. Не згадуйте про мене вашому татові, бо інакше я змушу вас брехати. Бог визволив мене від лиха, і тепер я хочу годити йому всім і робити лише те, що дозволяє мені сумління. Сам злидар, я буду корисніший убогим, як ваш батько з усім його багатством. Я будуватиму своїй рівні, і мені вигідніше діставати від них мало, ніж від вас багато. Ви сами побачите, пане Емілю, і всі скажуть, що я мав рацію, але вже буде пізно каятися, що наставили голову в хомут.

Еміль не встиг подолати тесляріву впертість і вернувся до дому ще сумніший. Віщування цього робітника наганяло на нього якогось невиразного жаху.

Входивши на заводську територію, він здибав секретаря свого батька, пана Галюше, опасистого молодого парубка, вельми здібного провадити рахунки й дуже обмеженого в інших справах. Настав час відпочинку; Галюше користувався з нього, ловлячи пічкурів. Це була його улюблена праця, і коли в його кошику набиралося чимало пічкурів, він лічив їх, додаючи до своїх попередніх здобутків і, радісно витягаючи вудку, казав: «Ось сімсот вісімдесят другий пічкур, що я зловив цією вудкою протягом двох місяців. Дуже шкода, що я не рахував минулого року».

Еміль прихилився до дерева, дивлячись, як вудить Галюше. Флегматична увага й хлоп'яче терпіння цього юнака обурювали його. Він не спроможний був збагнути, як той міг уважати себе за цілком щасливого лише тому, що діставав платню, яка забезпечувала його від злиднів. Він спробував стати до розмови з ним, гадаючи, що може відкриє під цією товстою оболонкою будь-яку іскру полум'я, чи привід до симпатії, які б утворил із товариства цього молодого парубка моральну відряду в його тузі. Але пан Кардонне вибирав своїх виконавців влучним оком і певною рукою. Констан Галюше був просто кретин, нічого не розуміючи й не знаючи поза арифметикою та веденням книжок. Просидівши за рахунками дванадцять годин на добу, йому ледве вистачало розуміння, щоб ловити пічкурів.

Проте Еміль несподівано видобув із нього кілька слів, які кинули зловісне світло в його розум. Ця людська машина була здатна рахувати прибутки й збитки та виводити баланси на аркуші паперу. Виявивши найцілковитіше незнання плянів і проєктів пана Кардонне, Констан зауважив, що платня робітникам була надзвичайна; якщо вона за два місяці не зменшиться на половину, то не вистачить капіталу, вкладеного в підприємство.

— Але вашому батькові нема чого турбуватися,—додав він,—платню робітникам дається, як коняці обрік, відповідно тій праці, якої від них вимагається. Коли треба подвоїти роботу, то подвоюють і платню, як подвоюють порцію вівса. Потім, коли робота не спішна, то відповідно зменшують і платню.

— Мій батько не зробить так,—зауважив Еміль,—із кіньми може й так, але з людьми ні.

— Не кажіть цього, пане,—мовив Галюше,—ваш батько хитрий на голову й не зробить дурниці, не журіться.

І він поніс свої пічкури, задоволений, що заспокоїв сина, якому здавалося, ніби його батько нерозважний.

— О, як це правда!—думав Еміль, ходячи в тривозі по березі річки.—А що коли в цій тимчасовій щедрості є нелюдський розрахунок? А що, коли Жан мав рацію? А що, коли мій батько, ідучи за сліпими доктринами суспільства, не добріший і не освіченіший за інших спекулянтів і з своїм самолюбством спричиниться до згубних наслідків? Але ні. Це неможливо! Мій батько добрий і любить ближніх....

Проте Еміля жерла смертельна туга; вся ця діяльність, усе життя, витрачуване задля його майбутнього, змушували його здрігатися від огиди й жаху. Він питав себе, як усі ці робіт-

ники, що працюють над його багагством не зненавиділи його, і він був ладен зненавидіти сам себе, щоб звести правосуддя.

Глибокий сум обняв його ще вранці, і він радо зустрів наближення дня, який мав присвятити панові Буагібо, бо зважився, не кажучи нікому нічого, провести ранок у Шатобрені. У ту мить, як він сідав на коня, до нього підійшов пан Кардонне, щоб поглузувати з нього.

— Раненько ти зібрався до пана Буагібо. Здається, розмова з люб'язним маркізом дуже подобається тобі. Я ніколи не підозрював цього й не знаю, яким секретом ти володієш, щоб не засинати після кожного його речення.

— Батьку, коли ви хочете цим натякнути, що моя подорож не подобається вам,—відкавав Еміль, роблячи невдоволений рух злізти з коня,—то я готовий відмовитися від неї, хоч я обіцяв бути сьогодні.

— Мені?—сказав промисловець.—Та мені байдужісінько, де ти будеш нудьгувати. Тим, що тобі в батьківській хаті найнудніше, бажаю, щоб ці шляхетні особи, яких ти відвідуєш, розважили тебе трошки.

У всяких інших обставинах Еміль відклав би свою подорож, щоб показати, або принаймні дати на розум, що докір був незаслужений, але він почав розуміти, що батько взяв за тактику кепкувати з нього, коли хотів викликати його на розмову. А що Еміль почував непереможний потяг завітати до Шатобрену, то вирішив не податися. Хоч нічого в світі не було для нього дошкульнішого, як кпини людей, яких він любив, однак присилював себе вважати їх на цей раз за жарг.

— Справді, я сподіваюся стільки втіхи в маркіза Буагібо,—мовив він,—що я поїду до нього найдальшою дорогою й зроблю, мабуть, п'ять, шість льє з гаком, якщо я вам непотрібен, батьку. Бо йнакше я радо пожертвую прогулянкою на сонці по крутих дорогах.

Але пана Кардонне він не обдурив цим стратегічним ходом, і той відповів із ясним проникливим поглядом:

— Іди, куди пориває тебе молодість. Я не журюся цим, і не без причини.

— Менше з тим,—подумав Еміль, погнавши коня чвалом,—коли ви не журитеся, то й я не журюся вашими погрозами.

І, мимохіть відчуваючи в грудях огонь кипучого гніву, він поскакав скільки було духу, щоб заспокоїтися.

— Боже мій,—думав він по кількох хвилинах,—даруй мені ці пориви досади, яких я не можу стримати. Тобі відомо, що моє серце повне любови й більше за все бажає шанувати та

любити батька, який намагається затамувати всі пориви й заморозити всю ніжність мого серця.

Від нерішучости, чи з розсудливости, він досить далеко проїхався, перше ніж попростував до Шатобрену, і, побачивши з вершка горба, як далеко він заїхав від руїн, що малювалися на обрії, відчув такий живий жаль за втраченим часом, що стиснув коня острогами, щоб скоріше доїхати.

Справді, навпростець менше як за півгодини він підїхав до замку з боку Крези, наражаючи сотні разів своє життя на небезпеку, коли перелітав через яри, або мчав краями безодень. Сильне бажання, в якому він не міг здати собі справи, додавало йому крил: «Я не кохаю її,—казав він,—я ледве знаю її, я не можу кохати її, в кожному разі кохати дарма. Не так вона вабить мене, як її чудовий батько, його романтичний замок, їхнє життя, повне спокою, щастя й безжурности; мені треба бачити щасливих людей, щоб забувати, що я сам нещасливий і ніколи не буду щасливим».

Він здибав Сільвена Шарасона, що наставляв вершу в Крезі. Хлопчик кинувся до нього з радісним і послужливим виглядом.

— Пана Антуана нема вдома,—мовив Сільвен,—він пішов на ярмарок продати шестеро баранів, удома лише панна Жанілла й панна Жільберта.

— Я не потурбую їх?

— О ні, пане Емілю, вони раді будуть бачити вас, бо вони часто говорять про вас із паном Антуаном за обідом. Вони кажуть, що дуже шанують вас.

— Візьми коня,—мовив Еміль,—пішки я дійду скоріше.

— А вжеж скоріше,—потакнув хлопчик,—ген туди, за стару терасу; дійдете до пролomu, тоді сплигнете й опинитеся в дворі. Це Жанова дорога.

Еміль зіскочив на траву, що заглушала шум кроків, і підійшов до квадратного павільйону, не злякавши дві кози, які ніби знали його. Мосьє Сакріпан, що був не пишніший за свого папа й не гребував, коли треба виконувати обов'язки чабанського собаки, хоч належав до шляхетнішої породи мисливських псів,—пішов проводити баранів на ярмарок.

Біля самого входу Еміль помітив, що серце йому сильно б'ється. Пояснивши це хвилювання швидкою ходою схилом гори, він трохи зупинився, щоб причепуритися й увійти в пристойному вигляді. Він чув із середини шум прядки, і ніяка музика ніколи не брєніла приємніше для його слуху. Потім глухе гудіння маленького робочого приладу замовкло, і він упізнав голос Жільберти, що казала:

— Так, правда твоя, Жанілло, мені не весело в ті дні, як нема тата вдома. Якби ще тебе не було зі мною, я б зовсім занудьгувала.

— Працюй, доню, працюй,—відповіла Жанілла.—Робота—певний засіб не нудитися.

— Адже ж я працюю, проте мені сумно. Добре знаю, що мені нема чого радіти, але, як батько вдома, мені завжди весело, і я ладна стрибати, сміятися. Еге ж правда, матінко, що якби нам довелось жити довго в розлуці з ним, ми позбавилися б своєї веселости й свого щастя? О, жити без тата неможливо. Краще вмерти зараз.

— Ну, що це за думки!—відказала Жанілла.—Ну, на біса такі думки в маленькій голівці! Батько твій іще не старий і здоровий, хвалити бога. Чого це тобі спадають на розум такі дурниці ось уже два чи три дні.

— Як два чи три дні?

— А так, днів навіть із чотири. Ти вже кілька разів бідкалася, що з нами буде, коли, боже борони, ми втратимо твого тата.

— Коли втратимо!—гукнула Жільберта.—Ой, не кажи таких слів... від них страшно, та я ніколи й не думала такого. Ой ні, я й здумати не могла б про це.

— Маєш! От уже й сльози. Фе, панно. Чи не хочете ви, щоб ваша мама Жанілла теж розплакалася? Тобто пан Антуан зрадів, якби, повернувшись додому, побачив ваші очі заплакані. Він, сердешний, мабуть теж заплакав би. Годі, дитино, ти сьогодні мало гуляла. Згорни но своє прядиво, та ходім годувати кури. Повеселішаєш, побачивши гарненькі курчатка, що їх висиділа твоя Блянка.

Еміль чув, як материн поцілунок Жанілли закінчив ці слова, що обидві жінки йшли до дверей, він оступився й кахикнув, щоб подати голос про себе.

— Ах,—вигукнула Жільберта,—хтось є на подвір'ї. Я певна, що це батько.

Вона стрімголов кинулась назустріч Емілеві так швидко, що, опинившись на порозі, мало не потрапила йому в обійми. Та хоч яка велика була її збентеженість, коли вона побачила свою помилку, проте Жільберта розгубилася менше за Еміля, бо невинна серцем дівчина відбулася від неї сміхом, тим часом, як молодий парубок остаточно розгубився при думці про обійми, що призначалися не для нього, але в які він ледве не потрапив. Жільберта з очима, ще вогкими від сліз, і з дитячим дзвінким сміхом була така гарна, що Еміль стояв наче засліплений, і вже не питав себе, кого саме поспішав він побачити—ласкавого Антуана, чи руїни, чи чарівну Жільберту.

— От і добре,—сказала Жанілла,—ви мало не налякали нас; просимо до господи, пане Емілю, як каже наш хазяїн. Пан Антуан не дуже забариться. Поки ви відпочинете, я піду по вино до льоху.

Еміль спротивився цьому і, притримуючи її за рукав, сказав:

— Якщо ви підете в льох, то я теж піду з вами, не з тим, щоб пити вино, а подивитися склепи, які, з ваших слів, такі цікаві, глибокі та темні.

— Не ходіть зараз,—відповіла Жанілла,—там дуже холодно, а ви розігрілися... Далєбі розігрілися—ви ж червоні, як полуниця. Ви відпочиньте крапельку, а потім, чекаючи пана Антуана, ми покажемо вам рови, склепи й увесь замок, якого ви ще добре не обслідували, хоч варто подивитися. Люди навіть іздалека приїжджають оглянути його. Це трохи докучає нам, і дочка йде до своєї кімнати читати, поки вони бувають тут. Але граф Антуан каже, що не можна забороняти входити, особливо мандрівникам, які здалека їхали, і що хто є власник цікавого місця, той не має права не давати іншим тішитися ним.

Жанілла почасти приписувала своєму панові міркування, яке сама вклала йому в голову й уста. Річ у тім, що вона збирала з огляду руїн невеличкі кошти, що їх, як і все їй належне, вона вживала, щоб потай збільшувати добробут родини.

Змушений ужити чогось прохолодного, Еміль згодився випити шклянку води, а що Жанілли спало на думку самій піти з квартою до джерела, то він зостався на самоті з панною Шатобрен.

V

СХОДИ

Розпусник може радіти з несподіваного випадку, що дозволяє йому залишитися на самоті з предметом свого залицяння, а чистий, щиро закоханий молодий парубок скорше збентежується й майже лякається, коли така нагода трапляється йому вперше. Так було й з Емілем Кардонне. Панна Шатобрен так подобалася йому, що він не зважився б цю хвилину звести на неї очі й чимнебудь виявити себе негідним віри, якої йому давали. Жільберта, ще наївніша, не почувала того замішання. В її шляхетному чеснотливому розумі не знаходила місця думка, що Еміль міг хоч від одного легковажного її слова скористуватися з її самотности й недосвідче-

ности, і її дитяча несвідомість застерегала її від такої підозри. Вона перша перервала мовчанку, і голос її, мов чарами, повернув спокій у схвильовані груди молодого гостя. Є такі симпатичні й проникливі голоси, що досить почути кілька слів, щоб закохатися, навіть не бачивши людини, характер якої вони виявляють. Жільбертин голос належав до таких. Чуючи, як вона говорила, сміялася, або співала, ви зараз би помітили, що в її душі ніколи не бувало поганої, або просто прикрої думки. Нас зворушує й чарує в співах птахів не стільки мелодія, чужа нашим музичним поняттям, або надзвичайна сила гнучкості звуку, скільки певний відгук первісної невинності, якої ніщо не може віддати в людській мові. Слухаючи Жільберту, ми могли б застосувати до неї це порівняння, і щонайпустіші речі, проходячи через її вуста, набирали б значення, вищого від того, яке вони сами собою виявляли.

— Ми бачили нашого приятеля Жана сьогодні вранці,— сказала вона,—він прийшов удосвіта й забрав увесь струмент батьків, щоб почати перший день своєї праці. Він бо вже знайшов собі роботу, і ми сподіваємося, що матиме її досить. Ще вчора ввечері він розповідав нам про все, що ви зробили й хотіли зробити для нього, і запевняю, дарма що він так гордо й гостро відмовлявся, він дуже вдячний.

— Я так мало зробив для нього, що мені соромно слухати, коли говорять про це,—мовив Еміль.—Особливо мені неприємно, що впертість позбавляє його певного прибутку, бо мені здається, що його становище поки досить скрутне. Починати без нічого в шістдесят років трудове життя, не мавши ні хатини, ні одягу, навіть потрібних приладів—жахливо. Чи ж не так, панно?

— Атож, проте я не боюся за нього,—відповідала Жільберта.—Зрісши в непевному стані й живучи, так би мовити, від дня до дня, я, може, сама звикла до цієї щасливої безтурботності бідних. Чи то моя така вдача, чи безжурність Жанова мене заспокоює, але цілком правдиве те, що, бачившись сьогодні вранці, ніхто з нас не почував найменшого неспокою. Так небагато треба, щоб задовольнити Жана. Він повздержливий і здоровий, як дикун, і він ніколи не почував себе міцніше, як у ті два місяці, коли він жив у лісах, перебуваючи цілий день на ногах і ночуючи просто неба. Він запевняє, що зір його прояснішав, що до нього вернулась молодість, і, якби завжди було літо, йому не треба було б жити в селі. Але в глибині душі він заховає непереможну прихильність до рідного краю, і до того бездіяльність не

може йому довго подобатися. Ми умовляли його сьогодні оселитися з нами й жити як ми, не турбуючись про завтрашній день. «Місця тут багато й матеріялу досить,—казав йому мій тато,—ти можеш збудувати собі тут хату. Я дам тобі доволі каменю й старого дерева на будівлю. Допомогатиму тобі звести хату, як ти допомагав мені». Але Жан і слухати не хотів. «Гаразд,—каже він,—а що ж робитиму з часом, коли ви зробите мене паном? Прибутків у мене нема, а я не хочу бути тягаром для вас яких років із тридцять, що мені залишається жити. Коли б ваші статки дозволяли це, то я вмер би з нудьги. Добре вам, пане Антуане, ви вже так виховані, щоб нічого не робити. Ви не дармоїд, бо ви вже довели це, але вам нічого не варто звикнути знов жити паном; інша справа зі мною, який уже не мусить ані бігати, ані полювати. Та я б із глузду з'їхав першого ж таки тижня».

— Отже,—мовив Еміль, якому пригадалася батькова теорія безнастанної праці й старість без відпочинку,—невже Жан ніколи не почуватиме потреби бути вільним, хоч стільки приносить жертв для бажаної волі?

— Пробачте,—відказала Жільберта трохи здивована,—хіба воля й ледарство—це те саме? Не думаю. Жан пристрасно кохається в праці, і вся його воля в тім, щоб вибрати працю, яка йому до вподоби. Коли він працює, щоб задовольнити свій смак і природну винахідливість, то працює з найбільшим завзяттям.

— Так, ваша правда, панно,—мовив Еміль, несподівано засмутившись,—тим то й ба. Людина родилася, щоб завжди працювати, але відповідно своїм здібностям та втісі, яку знаходить у праці. Ех, чом я не вправний тесляр! Із якою радістю я пішов би працювати з Жаном Жапплу й на користь такій мудрій та безкорисливій людині.

— Гаразд, пане,—мовила Жанілла, яка поверталася, несучи важно на голові глиняний посуд, щоб надати собі вигляду сили—ви це кажете достоту, як пан Антуан. Чи ж не збирався він сьогодні вранці йти з Жаном до Гаржілесу, щоб працювати з ним поденно, як колись. Любий бідолаха! Там таке вже добре серце! «Ти довго помагав мені підтримувати моє життя,—казав він.—Тепер я хочу допомогти тобі. Ти не хочеш ділити мого хліба-соли й житла, то бери принаймні платню за мою працю. І пан Антуан зробив би, як казав. Із його роками й його званням він пішов би довбати здоровенні колоди.

— Навіщо ж ти стала йому на перешкоді, мамо Жанілло?—спитала з піднесенням Жільберта.—Навіщо Жан уперто від-

мовлявся? Мій тато не захворів би від цього, і це було б у згоді з усіма шляхетними принципами його життя. Ах, чому я теж не орудую сокирою й не можу піти челядником до людини, що так довго годувала мого тата, тим часом як, не розуміючи свого становища, я навчилася лише співів та малювання, щоб догодити вам. Справді, жінки ні до чого нездатні на цім світі.

— Як, як? Жінки ні до чого нездатні?—гукнула Жанілла.—Гаразд, ходім, разом дертися по дахах, тесати колодки й заганяти клинки. Далєбі я ще впораюся краще за вас, дарма, що стара й мала, а тим часом ваш татуньо, який так спритно орудує руками, як жаба хвостом, прястиме наші кужелі, а Жан прасуватиме нам білизну.

— Маєш рацію мамо,—відповіла Жільберта,—моя прядка намотана, а я нічого не зробила сьогодні. Якщо ми поспішимо, то буде з чого пошити Жанові сукняний одяг до зими. Візьмусь но я до праці, щоб надолужити згаяний час. А проте ніхто як ти справжня аристократка, бо ти не хочеш, щоб тато знову став робітником, коли йому це подобається.

— То знайте ж правду,—мовила Жанілла з виглядом дружньої довіри.—Пан Антуан ніколи не був порядним робітником. У його було більше відваги як уміння, і якщо я дозволяла йому працювати, то лише для того, щоб він не нудився й не занепадав духом. Спитайте Жана, чи не вдвоє треба було праці, щоб поправляти панові помилки, аніж зробити самому. Зате пан мав вигляд трудящої людини, це було до вподоби замовникам, і вони добре платили. А я таки ніколи не була спокійна того часу й не шкодую, що воно минулося. Я завжди боялася, щоб пан Антуан не відрубав собі руки, або ноги, думаючи, що він цюкає по колоді, або щоб не впав із драбини, коли з неувважності розкладеться на ній, як у себе в хаті.

— Ти лякаєш мене, Жанілло,—мовила Жільберта.—О, в такому разі ти добре зробила, що своїми насмішками відвернула його від думки працювати. І тут, як і в усьому, ти наше провидіння.

Панна Шатобрен висловилаь справедливіше, ніж вона думала. Жанілла була добрим янголом, приставленим доглядати життя Антуана де Шатобрена. Без її розсудливости, без її матернього піклування й без влучности її міркувань—цей добрий чоловік не пройшов би крізь злидні, не занепавши морально. Принаймні, він не заховав би своєї зверхньої гідности так само добре, як і чистоту своїх шляхетних інстинктів. Він часто грішив би через надмірну покору й нехтування

самим собою. Із нахилом до ширости й щедрости, він став би неповздержливим, перейняв би хиби селян разом з їхніми добрими властивостями і, може, заслужив би погорди, з якою дурні й бундючливі вихватні вважали за своє право ставитись до нього. Але, завдячуючи Жанілли, яка, не опираючись йому явно, завжди підтримувала рівновагу й відновляла поміркованість, він витерпів іспит із честю й не перестав бути вартим прихильности та пошани розумних людей.

Шум Жільбертиної прядки перервав розмову, принаймні зробив її менш послідовною. Вона не хотіла покидати роботу, не скінчивши свого завдання. Проте поспішала більше, як того вимагала відома причина її праці. Вона просила Еміля не нудитися, слухаючи це монотонне гудіння, й піти з Жаніллою розглядувати руїни. А що Жаніла також хотіла закінчити свою роботу, то Жільберта, не здаючи собі справи, поспішала ще більше, щоб закінчити разом із нею й іти з усіма на прогулянку.

— Мені соромно своєї бездіяльности,—мовив Еміль, що не насмілювався задивлятись на гарненькі рученятка й граціозні рухи молодої дівчини, боячись зустрітись з маленькими проникливими очима Жанілли,—чи нема в вас і для мене якої роботи?

— А що ви вмієте робити?—спитала посміхаючись Жільберта.

— Все, можу похвалитися, що вміє робити Сільвен Шарасон,—відповів він.

— Послала б вас поливати латук,—сказала Жанілла засміявшись,—але це позбавило б нас вашого товариства. Чи не хочете накрутити годинника, він чогось став?

— Та він уже три дні, як стоїть,—зауважила Жільберта,—і я не могла пустити його. Здається, в ньому щось зламалося.

— О, це моя справа,—гукнув Еміль,—я вчився мимоволі, правду кажучи, трошки механіки і не гадаю, щоб механізм цієї зозулі був надто складний.

— А як ви зламаєте мені мого годинника?—затурбувалася Жанілла.

— Пусте, нехай ламає, як його це тішить,—сказала Жільберта з виглядом добрости, в якій виявилася щедра безтурботність її батька.

— То ж прошу дозволу зламати його, як уже така його доля,—відказав Еміль,—аби мені дозволили замінити його на іншого.

— О, щєб пак! Ні, коли це трапиться,—мовила Жанілла,—

то я хочу мати такого самого, ні кращого, ні більшого; він дуже вигідний, бо б'є дзвінко, але не дратує вуха.

Еміль узявся до роботи, зняв німецьку зозулю, і, розглянувши її, побачив, що треба трохи вичистити від порошу всередині. Нахилившись над столом біля Жільберти, він вичистив і старанно склав сільську машину, перекидаючись словами з обома жінками, яких жартовливість призвела до деякої фамільярности. Кажуть, що люди стають щирими й прихиляються одне до одного, вкупі ївши, але, працюючи разом, іще більше відчувають і дозволяють дружню інтимність. Усі троє відчули це; скінчивши свою спільну працю, вони були майже членами однієї родини.

— Справді це ваша справа,—мовила Жанілла, бачивши, що годинник пішов.—Ви майже справжній майстер. От що, ходім тепер пройтися: я зараз запалю ліхтаря, щоб провести вас по склепах.

— Пане Кардонне!— мовила Жільберта, як Жанілла пішла.—Ви шойно казали, що збираєтесь обідати в маркіза Буагібо, чи не можу я спитати вас, яке враження справила на вас ця людина?

— Важко сказати,—відповів Еміль,—сумішка огиди й симпатії така чудна, що мені треба бачити його ще раз і придивитися та ще по тому думати, щоб усвідомити цей дивний характер. Чи не знаєте ви його, панно, і чи не допоможете зрозуміти його?

— Я зовсім не знаю, бачивши його один чи два рази на віку, хоч ми живемо зовсім близенько; після того, що я чула про нього, я мала велику охоту подивитися на нього; він їздив верхи однією дорогою з нами; здалік помітивши нас—тата й мене, він пускав зараз коня навзаводи і, не дивлячись на нас, вітався, навіть, здається не знаючи, хто ми, та швидко зникав, неначе хотів заховатися в поросі, що здіймав його кінь.

— Хоч пан Шатобрен такий близький сусіда, він зовсім не має стосунків із маркізом?

— Так, це дуже чудно,—мовила Жільберта, знизивши голос, із виглядом наївної довірливости,—але з вами я можу говорити, пане Емілю, бо мені здається, що ви повинні висвітлити бодай трохи цю таємницю. Батько за молодощів був інтимно зв'язаний із Буагібо. Я це знаю, хоч він ніколи не казав про це і Жанілла уникає відповідати, коли я питаюся в неї; Жан, який не більше за мене знає причини їхнього розбрату, часто казав, що бачив їх нерозлучними. Це завжди змушувало мене думати, що маркіз Буагібо зовсім не такий

гордий і холодний, як здається, бо жартовливість і жвавість мого батька не помирилися б із пихатою вдачею й черствим серцем. Мушу вам признатися, що підслухала кілька думок, висловлених у розмові батька з Жаніллою в ті хвили, коли вони думали, що я не чую. Мій батько казав, що одним непоправним нещастям його життя була втрата приятни з маркізом Буагібо, що він ніколи не заспокоїться від цього й що, якби він міг віддати око, руку, або ногу, щоб повернути цю приятнь, він не вагався б ані хвилини. Жанілла називала його скарги дурницями й радила йому не робити найменшої спроби, бо вона добре знає, що це за чоловік, який ніколи не забуде причини їхньої сварки. Гаразд,—казав мій тато,—для мене краще була б сварка, докори, нарешті, двобій тоді ще, як ми були майже рівної сили, щоб помірятися, ніж ця невблаганна мовчанка й ця крижана впертість, що крають мені серце. Ні, ні, Жанілло, щодо цього, то я ніколи не заспокоюся і, коли я вмиратиму, не стиснувши йому руки, то я вмру не вдоволений із життя. Жанілла намагалася розважити його й встигала, бо мій батько—людина нестала й надто сердешна, щоб обтяжувати інших своєю журбою. Але, ви, пане Емілю, люблячи так своїх батьків, зрозумієте, що таємне горе мого тата завжди лежить мені на душі з того дня, коли я довідалася про нього. Я також не знаю, що зробила б, тільки визволити його від цього смутку. Уже рік безнастанно думаю про це, і разів із двадцять мені снилося, ніби я прийшла до Буагібо, кинулася в ноги цьому суворому чоловікові, кажучи: «мій батько—найкращий із людей і найвірніший із ваших друзів. Його добродієства зробили його щасливим, дарма що він зубожів; у нього одно тільки горе, глибоке горе, і ви одним словом можете зняти його». Але він сердито відштовхував мене й проганяв. Я прокидаюся з жахом, і однієї ночі, коли я скрикнула, виголошуючи його ім'я, Жанілла схопилася і, пригортаючи мене, сказала: «Навіщо ти думаєш за цього поганого чоловіка? Ніякої не має він влади над тобою й не зважиться скривдити твого тата». Звідціль я зрозуміла, що Жанілла ненавидить його, а коли їй трапляється сказати проти нього слово, батько палко заступається. Щож такого між ними? Може справжня дрібниця? Дитяча образливість, суперечка з приводу полювання, як гадає Жан Жапплу? Якщо так, то чи не можна було б помирити їх? Батькові також сниться маркіз Буагібо, і іноді, засинаючи на своєму стільці по вечері, він із глибоким сумом промовляє його ім'я. Пане Емілю, я покладаюсь на вашу великодушність і розсудливість: дізнайтеся в Буагібо про все, коли це можливо. Я зав-

жди мала замір скористуватися з першої нагоди, щоб зблизити двох людей, які були такими приятелями, і якби Жанові довелося здобути попередню ласку в маркіза, я багато сподівалась би від його відваги, й природного розуму. Але він також жертва дивацтва цієї особи, і я не бачу нікого, окрім вас, до кого я могла б удатися по допомогу.

— Будьте певні, що відтепер це для мене доколючий сбов'язок!—палко гукнув Еміль.

Почувши, що повертається Жанілла, стукаючи своїми маленькими дерев'яними черевиками об плити, він скочив на стілець, ніби примощуючи годинника, а справді бажаючи заховати солодке хвилювання у наслідок довірливості Жільберти.

Жільберта також була схвилювана. Вона зробила велике зусилля наважитися відкрити своє серце молодому парубкові, якого ледве знала, Вона не була ані такою дитиною, ані такою селянкою, щоб не розуміти межі пристойности. Шляхетна дівчина трохи вже мучилася, що мала маленьку таємницю від Жанілли, але заспокоювала себе думкою про чистоту своїх намірів і не могла вважати Еміля за здатного до зловживання. Перший раз на віку відчула вона інстинкт жіночих хитрощів, побачивши, що йде її люба вихователька. Почуваючи, що її обличчя палало, вона нахилилася, ніби шукаючи трубку, яку навмисне впустила.

Таким чином двоє дітей, нездатних на інші хитрощі, піддурили Жаніллину прозорливість, і всі весело рушили оглядати підземелля.

Підземелля, що було безпосередньо під квадратним павільйоном, сполучалося з поверхнею крутими сходами, які спускалися на страшенну глибину в скелю.

Жанілла поволі йшла вперед і в неї помітна була навичка, якої вона набула, як чичероне біля мандрівників. Еміль ішов за нею, прочищаючи дорогу Жільберті, що не була ані боязка, ані незграбна, але за яку Жанілла безнастанно «ремтіла».

— Стережися, любко,—гукала вона на неї щохвилини.— Пане Емілю, тримайте її, щоб не впала. Панна така неуважна, як і її батько; це вже в роду в них. Такі діти, що повбивалися б уже сто разів, якби я не пильнувала їх, як ока в лобі.

Еміль був радий узяти на себе бодай трохи Жаніллину роль. Він розкидав ногою каміння, а що сходи ставали крутими й більше вибиті, він уважав, що має підставу подати свою руку, від якої спочатку відмовилися і нарешті взяли, як досить потрібну.

Хто опише запал і захват першого кохання в енергійній душі? Еміль так сильно затремтів, узявши Жільбертину руку в свою, що не міг уже ні розмовляти, ні жартувати з Жаніллою, ні відповідати Жільберті, що жартувала далі, але по трохи остаточно збентежилася й не могла вимовити ані слова.

Так вони зійшли східок на дванадцять. Протягом цієї хвилини час не існував для Еміля, і коли він провів наступну ніч, пригадуючи цю хвилину, йому здалося, що він прожив ціле століття. Відтоді все попереднє життя видавалося йому якимось сном, і його особистість ніби перетворилася. Чи дні дитинства він згадував, чи шкільні роки, чи нудоту й радість учення—він уже не був більше страждальним і закутим створінням, яким почував себе досі; то був Жільбертин коханець, що пережив це життя, віднині променисте, що сяє новим світлом. Він бачив себе дитиною, жвавим школяром, потім мрійним і старанним студентом. І ці особи, що видавалися йому різними, як фази його життя, ставали в його очах єдиною істотою, істотою привілейованою, яка врочисто йшла до того дня, коли Жільбертина рука мусіла потрапити до нього.

Підземні сходи вели до низу стрімчастого горба, на якому стояв замок. Тобув хід для вилазок на випадок облоги, і Жанілла не втомлювалася хвалити цю трудну та мудру будову. Дарма що вона жила в цілковитій рівності зі своїми панами, від якої ні за яку ціну не відмовилася б, цілком свідома своїх прав, проте невеличка жінка мала свої химерні февдальні поняття і, утотожнюючи їх із руїнами Шатобрену, дивувалася на все в цьому минулому, яке, правду казавши, уявляла собі вельми смутно. Може вона ще думала, що повинна збити уявне міщанське пишання Еміля багатством, вихваляючи перед ним давню могутність Жільбертиних предків.

— Дивіться, добродію,—казала вона, водячи його від в'язниці до в'язниці,—ось куди завдавали людей, щоб приборкати. Можете ще бачити тут залізні кільця, до яких прив'язували закованих в'язнів. Ось підземелля, де, переказують, величезний змії їзжер трьох бунтівників. Колишні пани мали їх до своїх послуг. Зараз ми покажемо вам потайні в'язниці. О, тут було не до жартів! О, якби ви побували тут до революції, то мабуть скоріше христилися б, аніж сміялися.

— На щастя, тепер тут можна сміятися,—мовила Жільберта,—і думати про щось інше, окрім цих жахливих легенд. Дякую богові, що я народилася в такий час, коли ледве віриш їм, і я люблю наше старе гніздо, як воно є—нешкідливе й назавжди зруйноване. Ти ж добре знаєш, Жанілло, що мій батько завжди каже кюзьєнським пожилцям, коли

вони приходять до нас просити каменю, щоб будувати хати: «беріть, діти, беріть; це вперше вони підуть на щось путнє».

— Не важно,—відказала Жанілла,—проте щось то воно та значить—бути першими в країні й панами над усіма.

— Так,—відповіла молода дівчина,—тим більше почуввається радість бути з усіма рівними, не лякати нікого.

— О, такій славі й такому щастю я заздрю!—гукнув Еміль.

VI

ТАЛІСМАН

Коли б тиждень тому Жільберті сказали, що настане день, коли спокій її серця буде порушений чудними хвилюваннями, день, у який коло її прихильностей не тільки пошириться, щоб впустити до себе чужу людину, опріч її батька, Жанілли й теслі, а несподівано розірветься, щоб серед любих імен дати місце новому імені,—то вона не повірила б у таке чудо й злякалася б його. Проте вона невиразно почувала, що тепер образ молодого хлопця з чорними кучерями, променистими очима, струнким станом ходив скрізь слідом за нею, не розлучаючись навіть уві сні. Вона проганяла це, але не могла визволитися. Її лагідна й чиста душа не кидалася назустріч захватові, що завітав до неї, але вона мусіла зазнати його і вже зазнала відтоді, як Емілева рука тремтіла, торкаючись її. Безмірна, таємна сила потягу, якого ніщо не може подолати й який опановує молодь раніше, ніж вона може пізнати себе й приготуватися до наступу та оборони!

Трохи стурбована першими поривами цього таємного полум'я, Жільберта спочатку прийняла їх жартуючи. Її ясність не затьмарилася від них, і тим часом, як Еміль був змушений силкуватися, щоб захвати своє хвилювання, вона не посміхалася й розмовляла, невимушено очікуючи поки жаль, що він віддалився, й нетерплячка, щоб повернувся, не дадуть їй на розум, що його присутність обертається для неї на неминучу потребу. Жанілла вже не кидала їх більше, але непомітна, їхня розмова перейшла до речей, на яких Жанілла, дарма що була прозорлива, мало розумілася. Жільберта була ґрунтовно освічена, як вихована в паризькому пансіоні дівчина. Правду казавши, за останні двадцять років жіноча освіта чимало пішла вперед у більшості цих навчальних закладів. Освіта, здоровий розум і поведження жінок, що керують ними, також поліпшилися, і заслужені люди не вважали для себе за зневагу викладати курс з історії, літератури

та елементарні основи науки цієї тямучій і прозорливій половині людського роду.

Жільберта набула деякого розуміння того, що звать приємними мистецтвами, але, скоряючись у цьому батьковій волі, вона більше звертала уваги на розвиток серйозних здібностей. Вона рано відчула, що мистецтва будуть немічною підпорою в убогому й самотньому житті, що хатні роботи заберуть їй чимало часу, що, засуджена на ручну працю, вона мусить освітити свій розум, щоб не страждати від порожнечі думок і безладности уяви. Одна наглядка, гідна жінка, яку вона зробила своєю приятелькою й повіреною своєї вбогої долі, так само скерувала розвиток її здібностей, і молода дівчина, прийнявши мудрість її порад, охоче підкорилася їм. Тим часом охота до науки й розумової праці спричинили бідоласі деякі страждання відтоді, як вона стала жити без книжок серед руїн Шатобрену. Пан Антуан ладен був би на всі жертви, щоб постачати їй книжок, якби він міг здати собі справу про її бажання, але Жільберта, бачивши їхні засоби й передусім бажаючи, щоб батьків добробут не погіршав, боялася навіть згадувати про це. Жанілла раз назавжди сказала собі, що її дочка досить вчена, і судячи про неї по собі—сама бо була ще чепуруха, вживала невеличкі рештки своїх заощаджень на те, щоб час від часу робити їй ситцеве плаття, або купувати мережки. Жільберта удавала, що вона з надзвичайною радістю приймає ці маленькі подарунки, щоб аж ніяк не зменшити тієї втіхи, яку це давало Жаніллі. Але потайки вона зідхала, думаючи, що за ту невеличку ціну, якої коштувало це вбрання, можна було купити їй гарну книжку з історії, або поезії. Вона використовувала своє дозвілля на безнастанне перечитування небагатьох книжок, які вона привезла з пансіону, і знала їх майже на пам'ять. Раз чи два, не кажучи про свій замір, вона переконала Жаніллу, яка керувала їхньою спільною касою, віддати їй гроші, призначені на нове вбрання. Але тоді траплялося, що Жанові потрібні були черевики, або люди з сусіднього села потребували білизни для дітей, Жільберта витрачала свої кошти на те, що вважала за потрібніше, відкладаючи до кращих для всіх днів купівлю книжок. Кюзьєнський піп позичив їй скорочені твори деяких отців церкви та життя святих, що довгий час були для неї відрадою, бо коли нема з чого вибирати, то розум буває змушений вдовольнитися серйозними речами, всупереч молодості, що тягне його до не так поважної праці. Для доброго розуму така скрута іноді буває цілюща, і коли Жільберта наївно скаржилася Емілеві на своє нещасття, він, навпаки, диву-

вався, що вона так знається на деяких основних речах, про які він міркує з чужих слів, не заглиблюючись у них сам.

Закоханість і захват сприяли тому, що Еміль скоро визнав Жільберту за диво довершеності, за найрозумнішу й найкращу з людських істот, і, відносно, це була правда. Найповажнішим і найкращим буває для нас той, хто найбільше симпатизує нам, хто найкраще розуміє нас, хто найкраще вміє розвинути й живити те, що ми маємо найкращого в своїй душі. Одно слово, той, хто міг би зробити наще існування любішим і повнішим, коли б наше життя злилося в одно, коли б було можливо злити його життя з нашим. «О, я добре зробив, зберігши досі серце й життя чистим,—гадав Еміль,—і дякую тобі, боже, що ти допоміг мені, бо ось справді та, що суджена мені й без якої я лише нидів би й страждав».

У спільній розмові Жільберта висловила жаль з приводу браку книжок, і Еміль зразу вгадав, що цей жаль був глибший, аніж вона казала про це Жанілли. З прикрістю він подумав, що oprіч трактатів про торгівлю й спеціальну промисловість у домі його батька не було жодної книжки і що, гадаючи повернутись до Пуатьє, він залишив там небагато літературних творів, що мав у себе. Жільберта натякнула, що в Буагібо була велика бібліотека; Жан колись працював в одній просторій кімнаті, повній книжок, і як шкода, що вони не бачаться, бо можна було б скористуватися з такого сусідства.

Тут Жанілла, що плела ходячи, підвела голову.

— Мабуть, це купа старих, дуже сумних книжок,—мовила вона.—Щодо мене, то я й носа не поткнула б у них боячися, щоб не зробитися маніяком як і той, що читає їх.

— Отже пан Буагібо багато читає?—спитала Жільберта,—то безперечно, що він дуже вчена людина.

— А яка з цього користь, що він багато читає й зробився вченим? Він ніколи не ділився ні з ким і сам ні полагіднішав, ні поласкавішав від того.

Щоб не балакати за людину, яку вона ненавиділа, не наводячи причин цього, Жанілла відійшла лукою на кілька кроків до своїх кіз, ніби щоб не дати їм об'їдати виноград, що поплівся біля входу до квадратного павільйону. Еміль скористувався з цієї хвили сказати Жільберті, що коли справді в Буагібо так багато книжок, то незабаром вона матиме їх досить, бодай би він мусів добувати їх крадькома.

Жільберта подякувала йому лише посмішкою, не насмілюючись проводити її поглядом. Вона почувала себе трохи невільною в розмові з ним, коли між ними не було Жанілли.

— Але ж бо,—мовила, наближаючись, Жаніла,—пан Антуан не квапиться додому. Я вже його знаю, він забалакався з кимсь. Надибавши давніх приятелів, частує їх під ялинкою, забуваючи за час і витрачаючи гроші. А там, дивись, якийсь жебрак попросить позичити в нього десять, або п'ятнадцять франків, щоб купити погану козу, або кілька пар худих гусей,—і він згодиться. Він ладен був би віддати все, що на ньому, якби не боявся, що його лятимуть удома. От хоч би й тепер: погнав шестеро баранів і як принесе в своєму гаманці за п'ять, як це часто трапляється—ну вже добре. Далі він уже не піде без мене на ярмарок. Уже продзвонило чотири години (дякуючи панові Емілеві, що направив годинника), а я певна, що твій тато саме оце тепер у дорозі.

— Чотири години!—гукнув Еміль.—Якраз час, коли пан Буагібо сідає до столу. Я не можу гаяти ані хвилини.

— То їдьте скоріше,—мовила Жільберта,—не треба його обурювати проти нас іще більше.

— Ото, яке лихо, що він гнівається, на нас,—мовила Жанілла.—То ви хочете їхати, не побачившись із паном Антуаном?

— На жаль, мушу.

— Куди подівся розбишака Шарасон?—загукала Жанілла.—Певне спить десь у кутку й гадки не має подати вам коня. О, вже як нема пана вдома, то Сільвен десь повівся. Гей, ледащо! Де ти подівся?

— Чи не могли ви дати мені будь-який талісман?—мовив Еміль Жільберті, поки Жанілла шукала Сільвена, гукаючи його голосніше, ніж справді сердито.—Я збираюся, неначе мандрівний лицар, добутися в печеру старого чародійника, щоб спробувати викрасти в нього його таємницю й слова, що мусять покласти край вашим стражданням.

— Візьміть,—сказала Жільберта, сміючись і відколовши квітку від свого пояса;—ось найкраща троянда з мого садка; може в її пахощах є благодійна сила, що приспить обачність і пом'якшить жорстокість нашого ворога. Покладіть її йому на стіл і постарайтеся, щоб він замилювався нею й понюхав її. Він кохається в садівництві й може не має в своєму великому квітнику такого гарного куща, який є наслідок мого щеплення минулого року. Якби я була володаркою замку в ті старі часи, за якими шкодує Жанілла, я б знала, може, яке-небудь заклинання, щоб надати цій квітці чарівної сили. А тепер, бідна дівчина, я вмю лише молитися богові й прошу його пролити лагідність у це жорстоке серце, як поливав він росю цей рожевий пуп'янок, щоб розкрити його.

— Невже я справді мушу залишити йому свій талісман?— спитав Еміль, ховаючи троянду в себе на грудях.— Чи ж не повинен я ховати її в себе, щоб він прислужився ще вдруге?

Тон, яким він спитав, і хвилювання, що розлилося на його обличчі, на хвилину здивували Жільберту. Вона ніяково подивилася на нього, ще не розуміючи, якої ціни надав він квітці, знятій із її грудей.

Спочатку вона посміхнулася на його слова, як на жарт, а потім почервоніла, але повернулася Жанілла, і вона нічого не відповіла.

Захоплений коханням Еміль із відважною прудкістю по-скакав горбом небезпечною стежкою. Бувши вже внизу, він насмілився оглянутись і побачив, що Жільберта з своєї тераси, засадженої трояндами, проводила його очима, хоч, здавалося, була зайнята підрізуванням своїх улюблених рослин. Одягнена вона була й цього дня не краще, як інших. Плаття її було чисте, як і все, що перейшло через ретельні руки Жаніллині. Але воно так часто було пране та прасоване, що з синюватого зробилось якогось невиразного кольору, подібного до того, якого набирають гортензії, коли в'януть. Її розкішне біляве волосся, обурюючись проти бинд, що зв'язували його, виривалося з цієї неволі, утворюючи ніби золотий вінок навколо її голівки. Біленький комірчик, щільно прилягаючи, облямовував її чудову шию й дозволяв догадуватися про вишуканий контур її плечей. Емілеві здавалося, що вона сяє в простопаднім соняшнім промені, від якого й не думала захищатися. Засмаглість не сміла торкнутися такого розкішного тіла, і вона видавалася ще свіжішою від свого блілого й злинялого одягу. А втім уява закоханого двадцятилітнього юнака така багата, що не журиться кращим чи гіршим убранням. Злиняле вбрання набрало в Емілевих очах кольору, чарівнішого від усіх тканин Сходу, і він питав себе, чому художники епохи Відродження не вміли так хороше одягати своїх радісних мадонн і переможних святих.

Ніби прикований до місця, стояв він кілька хвилин, не маючи сили рушитися; якби кінь не басував і не гриз удила, б'ючи копитом у землю, він зовсім забув би, що маркізові доведеться чекати на нього ще годину. Треба було зробити кілька об'їздок, щоб дістатися до підгір'я, а проте вертикальна віддалень була не така велика, щоб двоє молодих людей не могли ясно бачити одне одного. Жільберта, зрозумівши нерішучість їздця, який не зважувався спустити її з очей, пішла в трояндові кущі, щоб сховатися, але ще довгий час дивилася на нього крізь віти. Жанілла стояла на протилеж-

ній стежці, щоб зустріти свого хазяїна. Лише почувши батьків голос, Жільберта отямилася від зачарування, що охопило її. Уперше вона дозволила Жанілі випередити себе зустріти батька й узяти його торбу та цівка.

Наближаючись до замку маркіза Буагібо, Еміль складав і сто разів перероблював свій плян атаки фортеці, де замкнулася ця незбагнена істота. Захоплений своїм романтичним настроєм, він гадав, що Жільбертину долю, а тому й його власну, накреслено містичними літерами в якомусь захищеному покою цього старого замку, якого високі сірі мури поступово підіймалися перед ним. Велика, похмура, сумна й замкнута, як і її старий господар, ця самотня резиденція викликала відважну цікавість. Але Еміль і поза тим був підохочуваний пристрасним бажанням. Повірений і уповноважений Жільберти, він притискав до своїх уст уже зів'ялу троянду й казав собі, що йому вистачить відваги та вправности, щоб подолати всі перешкоди.

Він застав маркіза Буагібо на ганку без діла й безстрасного, як звичайно. Еміль поспішив попросити вибачення, що забарився й примусив старого шляхтича чекати з обідом; він послався на те, що зблудив із дороги й, не знаючи місцевости, змарнував зо дві години, поки знайшов її. Пан Буагібо не розпитував його за дорогу, якою він їхав, ніби він боявся почути ім'я Шатобрена. З витонченої чемности він запевняв, що не помітив часу й зовсім не нудився. Проте Буагібо почував якесь хвилювання, що небавом зауважив Еміль із деяких плутаних слів, і молодому парубкові здалося, що, серед глибокої нудьги самоти, старого маркіза глибоко вразило те, що Еміль не додержав слова.

Обід був чудовий, і за ним із суворою пунктуальністю прислуговував старий служник. Це був єдиний видимий служник замку. Решта, забившись на кухню в підземеллі, не з'являлися. Здавалося, що про це був окремий наказ, і стараний служлик один мав щастя не вражати очей господаря. Цей дід був хирий, але такий звиклий до своєї служби, що маркіз майже нічого йому не наказував, і коли, випадком, той не вгадував його бажання, то досить було знаку, щоб старий зрозумів його. Його глухота, здавалося, відповідала лаконізові маркіза Буагібо, і може маркіз також був не від того, щоб держати біля себе людину, яка б, не добачаючи, нічого не могла читати на його обличчі. Цей дід був скорше машина, ніж служник, і, позбавлений через старість спромоги обмінюватися думками з подібними до себе, він втратив усяке бажання й потребу в цім. Не важко зрозуміти, що двоє цих

старих здатні були жити вкупі, не нудьгуючи один одним,— так мало помітно було в них видимого життя.

Страви подавалося не швидко, але за рядом. Бесідники зіставалися за обідом дві години. Еміль зауважив, що хазяїн ледве їв, лише для того, щоб підохотити гостя споживати всі страви, вишукані й численні. Вина були добірні, і старий Мартен подавав без найменшого струсу пляшки, які вкривала давня й чимала цвіль. Маркіз ледве вмочав губи й робив знаки старому служникові наливати шклянку Емілеві, який, звикши до великої повздержливості, пильнував себе, щоб не загубити розуму від численних спроб різних зразків панського льоху.

— Це в вас звичайний обід, маркізе?—спитав Еміль, дивуючись із пишноти такого обіду для двох осіб.

— Я... я далєбі не знаю,—відповів маркіз.—Я в це не втручаюся. Мартен порядкує господарством. У мене ніколи нема апетиту, і я не помічаю, що їм. Хіба ви вважаєте, що обід добрий?

— Чудовий, і якби я мав честь бувати за вашим столом, то я просив би Мартена частувати мене не так розкішно, бо боюся зробитися ласуном.

— Чому б пак ні. Це така втіха, як і інші. Щасливий той, хто ще її має.

— Але є втіхи шляхетніші й не такі втратні,—відказав Еміль,—стільки людей на світі не мають потрібного, що мені було б соромно обернути в потребу розкіш.

— Ваша правда,—мовив пан Буагібо зі своїм звичайним зідханням.—Гаразд, я скажу Мартенові, щоб другого разу він готував для вас простіше. Він гадав, що люди вашого віку мають великий апетит; але, здається, ви їсте, як людина, що вже вийшла з дітей. Скільки вам років?

— Двадцять один.

— Я вважав вас за старішого.

— З мого обличчя?

— Ні, за вашими думками.

— Хотів би я, щоб мій батько чув вашу думку, маркізе, і щоб він пройнявся нею,—відповів сміючись Еміль,—бо він досі поводить ся зі мною, як із дитиною.

— Що за людина ваш батько?—спитав Буагібо з просто-душною неухважністю, яка позбавляла це запитання всього, що могло здаватися нечемним на перший погляд.

— Мій батько,—відповів Еміль,—є для мене приятель, якого пошани я бажаю, а ганьби боюся. От що я можу сказати кращого, щоб змалювати його енергійний, суворий та справедливий характер.

— Я чув, що він дуже здібний, дуже багатий і надто любить впливати на справи. Це не погано, коли він користується цим впливом на добре.

— А який же на вашу думку, маркізе, найкращий ужиток можна робити з впливу на справи?

— Е, про це багато говорити,—відповів зідхаючи маркіз,—ви повинні знати це краще за мене.

Підохочений на мить Емілевою щирістю, яку той виявив перед ним, щоб викликати його на відвертість, маркіз знову поринув у свою заціпність, неначе боявся зробити зусилля отямитися від нього.

«Треба конче розбити цю одвічну кригу,—подумав Еміль,—може воно не так важко, як гадають. Може я буду перший, хто зробить таку спробу».

Замовчуючи, як і слід, побоювання, які навювало йому шанолубство батька, і болісну боротьбу їхніх думок, він із захопленням та запалом завів мову про свої вірування, симпатії й навіть про свої мрії, щодо майбутнього людської сім'ї. Він гадав, що маркіз уважатиме його за вар'ята, і намагався викликати заперечення, які нарешті дозволили б йому прозирнути в цю таємну душу.

«Чи не можна довести його до вихватки погорди, або обурення?—думав він,—тоді я побачив би міцний і слабкий бік цього чоловіка».

І сам того не підозрюючи, він ужив до маркіза тієї ж самої тактики, якою користувався перед тим його батько, розмовляючи з ним. Він заходився гудити й розбивати все, що треба гадати, було більш-менш святим в очах старого легітиміста: шляхетство нарівні з багатством, велику власність, могутність окремих осіб, поневолення мас езуїтське католицтво, уявне божественне право, нерівність прав і достатків, основу конституційних громад, панування чоловіка над жінкою, яку трактують, як товар, у шлюбних договорах і власність в ученнях публичної моралі, одно слово, всі ті поганські закони, яких евангелія не встигла ще знищити в вихованні й які освятила політика церкви.

Пан Буагібо слухав уважніше, як звичайно, його великі сині очі заокруглилися, дарма що він не пив вина. Несподіванка такої деклярації прав людини його пригнобила, він остовпів. Еміль поглядав на свою шклянку, налиту столітнім токайським вином, збираючись удатися до нього, щоб набратися піднесення, коли природного запалу його молодого ентузіазму буде не досить, щоб розтопити сніговину, яка готова була впасти на нього.

Але йому не треба було цього засобу, бо чи то сніг був затвердий, щоб одірватися від льодовика, чи, удаючи уважного слухача, маркіз Буагібо нічого не чув, однак, запальної проповіді сина віку цього він не перервав, і вона закінчилась у глибокому мовчанні.

— Що ж, пане маркізе,—спитав Еміль, дивуючись із його апатичної терпимости,—згоджуєтеся ви з моїми думками, чи вважаєте їх за неварті спростовання?

Пан Буагібо не відповідав; легенька усмішка блукала йому на вустах, що ворохнулися були для відповіді, але випустили лише загадкове зідхання. Він поклав свою руку на руку Емілеву, і парубкові здалося, що холодна вогкість надавала цього разу цій камінній руді якоїсь ознаки життя.

Нарешті він підвівся, мовивши:

— Ходім у парк пити каву.

Після павзи він додав, ніби закінчуючи вголос фразу, почату про себе.

— Бо я цілком вашої думки.

— Справді?—гукнув Еміль, сміливо взявши під руку старого маркіза.

— А чом би й ні?—відказав той спокійно.

— Бо до цього всього ви, так би мовити, байдужий.

— О, якби то?—відповів маркіз Буагібо, зідхаючи виразніше, як перед цим.

VII

ВІДЛИГА

Еміль милувався парком Буагібо лише через огорожу та ґрати. Його вразила краса цього втішного місця, могутність рослин і вдалий розпорядок їх. Багато зробила природа, але вміння допомогло їй із великим розумінням. Похила місцевість являла силу мальовничих краєвидів: буйний струмок, що, видираючись із середини скель, крутився на всі боки, підтримуючи прохолоду під чудовими затінками. Його долина й протилежний схил яру, що також належали маркізові, вкривала густа рослинність, яка ховала частину мурів і огорожних кущів, так що зі всіх височин, залишених, щоб милуватися величезними й розкішними краєвидами, здавалося, ніби парк сягає обрію.

— Яке чарівне місце;—мовив Еміль,—досить бачити його, щоб упевнитися, що ви великий поет.

— Таких поетів, як я, є багато в світі, тобто людей, що відчують поезію, не мігши проявити її.

— Хіба лише промовлене, або написане слово є єдиний засіб вияву?—відмовив Еміль.—Хіба художник, що велично відображує природу, не є також поет? І якщо це безперечно, то й артист, що творить у самій природі, або змінює природу, щоб розкрити її красу, хіба не дає великого поетичного вияву?

— Ви подаєте це в кращому вигляді,—мовив маркіз Буагібо тоном лінивої поблажливості, не без прихильності.

Але Еміль волів би заперечення, ніж цієї недбалості згоди зі всякою думкою, і він побоювався, що головна його атака буде невдала. «Щоб іще вигадати, як розворушити його й примусити вилізти з шкури?—міркував він.—Жодна славетна в історії облога не зрівняється з цією перемогою».

Каву подали в сирні, якої охайність і чистота на хвилю зачарували Емілія. Але відсутність людей і свійських тварин у цьому далекому кутку помічалася так скоро, що не можна було піддатися найменшій ілюзії. Однак, нічого не забуто; і горб, покритий мохом та порослий ялинами; і струмок кришталевої води, що падав біля дверей у кам'яну колоду, з якої вибігав із тихим дзюрчанням; і сирня, вся збудована з смолистих дерев, чепурно прикрашена балюстрадами й приперта до гранітної скелі; і дах із великими краями та середина, мебльована по-німецькому, навіть із синім глиняним посудом,—усе таке нове, чисте, блискуче, німе й пустельне, скорше скидалося на фрайбурзьку цяцьку, ніж на сільську хату. Навіть невиразні й холодні обличчя маркіза та його старого маршалка нагадували розмальовані дерев'яні постаті, поставлені сюди, щоб довершити схожість.

— Ви були в Швейцарії, маркізе,—спитав Еміль,—і ця сирня вам любий спогад?

— Я мало мандрував,—відповів пан Буагібо,—хоч одного разу вирудився з наміром об'їхати весь світ. На дорозі трапилася Швейцарія, мені сподобалася ця країна, і я не поїхав далі, поміркувавши, що я дарма завдав би собі багато труднощів і не знайшов би кращого.

— Я бачу, що ви даєте перевагу тутешній стороні над іншими й повернулися сюди назавжди.

— Назавжди, звісно.

— Це—Швейцарія в мініатюрі, і хоч тут уяву не так сильно збуджують величні краєвиди, але втома й небезпека прогулянок тут менші.

— У мене були інші причини, щоб осісти на своїй власності.

— Смію спитати вас про них?

— Хіба ви справді такі цікаві?—мовив маркіз із двозначною посмішкою...

— Цікавий?—Ні, я цікавлюся не в банальному й сміховинному розумінні цього слова, але в мої роки доля інших, як і своя власна, буває загадкою, і завжди думаєш, що в досвіді й мудрості деяких людей найдеш корисну науку.

— Навіщо ви кажете «деяких людей», хіба я не подібний до всіх?

— О, зовсім ні, маркізе.

— Ви дуже дивуєте мене,—мовив маркіз Буагібо, достоту таким самим тоном, яким промовив за кілька хвилин: «я цілком однієї з вами думки».

І він додав:

— Сипте ж цукор собі в каву.

— Ще більше дивуюся,—мовив Еміль, механічно сиплючи цукор.—Як ви не помічали, що ваша самота, ваша серйозність і, смію сказати, ваша меланхолія разючі й незвичайні для такої дитини, як я?

— Хіба я лякаю вас?—мовив пан Буагібо з глибоким зідханням.

— Дуже лякаєте, маркізе, признаюся вам щиро, але не прийміть цю наївність у поганій бік, бо також певно, що непереможна симпатія тягне мене подолати це почування протилежними.

— Дивно,—сказав маркіз,—дуже дивно, розкажіть, будь ласка!

— Дуже просто. Тим, що в мої роки шукають розгадки свого прийдешнього в теперішньому людей ділових і минулому людей літніх, то страшно буває бачити на поважних обличчях непереможну меланхолію й мов би німу та глибоку огиду до життя.

— Так, ось чому моя зверхність відштовхує вас! Кажіть, не бійтеся. Ви не перший, і я чекав цього.

— Відштовхує... не можна сказати, бо наперекір якомусь магнетичному заціпенінню, яке ви в мені спричинюєте, я почувую до вас якийсь дивний потяг.

— Дивний? Так, дуже дивний, і ексцентрична людина з нас двох—ви. З першого погляду, коли я вас побачив, мене вразила ваша несхожість із молодими людьми, яких я знав за молоду.

— І ваше вражіння, маркізе, було несприятливе?

— Навпаки,—відповів пан Буагібо тим самим рівним голосом, який ніколи не давав збагнути значення його відповідей.—Мартене, можете забрати все,—додав він, нахилив-

шись до старого служника, що зігнувся вдвоє, щоб його почувти.—Чи ще є робітники в парку?

— Ні, пане, нікого немає.

— В такому разі виходячи зачини двері.

Еміль залишився віч на віч із господарем у цьому великому самотньому парку. Маркіз узяв його за руку й повів посидіти на скелях, що висіли над сирнею в чудовій місцевості. Сонце на вечірньому прюзі розстеляло довгі прорізувані гарячим промінням тіні від тополів, ніби завіси, від одного горба до другого. Фіялкові краї обрію впиралися в небо опалового кольору над океаном темної зелені, і шум сільської роботи, помалу стихаючи, дозволяв ясніше чути голос струмків і жалісне туркання горлиць. Вечір був чудовий, і молодий Кардонне, полинувши зором і думками на віддалені горби Шатобрену, поринув у солодку мрійність.

Він щойно хотів відпочити, щоб узятись до нового наступу, як враз його супротивник зробив несподівану вилазку, перервавши мовчанку:

— Пане Кардонне,—мовив він.—Із чемности, чи жартома ви казали мені, що відчуваєте до мене щось ніби на взірець симпатії, не зважаючи на нудьгу, яку я наганяю на вас; так ось тому причина: ми додержуємось однакових принципів, ми обоє—комуністи.

— Чи може бути?—гукнув Еміль, спантеличений таким признанням, думаючи, що це йому сниться.—Скорше я гадав був, що це ви висловили мені симпатії з чемности, або жартуючи; невжеж я маю щастя знайти в вас ухвалу моїх бажань і мрій?

— Що ж тут дивного? спокійно відповив маркіз.—Хіба істина не може відкриватися в самоті, так само, як і серед галасу? Хіба ж я не досить жив, щоб навчитися відрізнати добро від зла, правду від неправди? Ви вважаєте мене за дуже позитивну й дуже холодну людину. Може я справді такий. Мені в мої роки надто надокучило вивчати себе, щоб любити ще й спостерігати, але поза межами нашої особистости є загальна дійсність, яка досить має сили, щоб розважити нашу нудьгу. Я довго додержувався думок і забобонів, у яких мене виховано; моя безтурботність так добре уживалася з ними, що я й не гадав розглядати їх; опріч того я мав внутрішні переживання, що заважали віддатися таким думкам. Але з того часу, як старість визволила мене від усякого зазіхання на щастя, від усякого жалю, від усякого особистого інтересу, я відчув потребу, здати собі справу в загальному житті суспільства, а звідці й у значенні законів природи за-

стосованих до людности. Випадково мені потрапило до рук кілька сенсімоністських брошур, я прочитав їх із нічев'я, ще не думаючи, що можна перевищити сміливість Жан Жака й Вольтера, з якими погодило мене дослідження. Я захотів ґрунтовніш ознайомитися з засадами нової школи й узявся вивчати твори Фур'є. Я сприймав усе, не прозираючи ясно в їхні суперечності, я ще уболював бачивши, що й старе суспільство падає під тиском теорій, непереможних, як критична система, але заплутаних і неповних у питаннях організації нового суспільства.

Лише п'ять-шість років тому, як я прийняв із цілковитою некорисливістю й великим задоволенням принципи соціальної революції. Комуністичні намагання спочатку здавалися мені потворними зі слів їхніх супротивників. Я невтомно читав журнали й видання всіх шкіл і поволі блукав у цьому лабіринті. Помалу над комуністичною гіпотезою туман розвіявся; добрі твори просвітили мене. Я відчув потребу віддатися вивчання історії й переказів людського роду. У мене була досить добра бібліотека, в якій були кращі історичні матеріали й серйозніші старі твори. Мій батько любив читати, а я так довго ненавидів читання, що навіть не знав, які коштовні скарби залишив він мені на старість. Я взявся до праці самотужки, навчившись знов мертвих мов, які забув, уперше прочитавши в первочатках історію релігії й філософії. І нарешті великі люди, святі пророки, поети, мученики, еретики, мудреці, правовірні світила, новатори, художники й реформатори всіх часів, усіх країн, усіх революцій, усіх культів—явилися погодженими, провіщаючи всіма способами, навіть своїми явними суперечностями, єдину відвічну істину, єдину логіку, ясну як день: рівність прав і, як безперечний наслідок,—неминучу потребу рівності життєвих благ.

Відтоді я дивувався лише одному, що за наших часів з такими засобами, відкриттям, діяльністю, розумінням і волею думки, суспільство ще перебуває в такому незнанні логіки фактів і ідей, які спонукають його перетворитися, що є ще стільки фіктивних учених і, даруйте, так званих богословів, надхнених і утримуваних державою та церквою, і жоден із них не спромігся використати життя на таку саму дуже просту працю, що привела мене до переконання. Нарешті мене вражає, що, простуючи стрімголов до катастрофічної своєї загибелі, суспільство минувшини проте гадає застерегти себе насильством і жорстокістю від долі, яка його гнітить і поглине; тим часом, як люди пройняті ідеями законів майбутнього, не мають іще стільки твердості й розсудливості, щоб нехтувати

ганьбою й з піднесеною головою заявити, що вони комуністи і ніщо інше.

— Слухайте, пане Кардонне! Ви говорите за мрії та утопії з ентузіастичним красномовством, і я дарую вам такий спосіб вислову. У ваші роки запалюються істиною й утворюють ідеал, який ставлять трохи високо, трохи далеко, щоб мати втіху доходити його боротьбою. Але я не можу, як ви, запалюватись істиною, яка видається мені так само позитивною, очевидною й безперечною, як вам новою, смілою й романтичною. У мене це наслідок глибшого вивчення, міцнішої певности. Я не ганьблю вашої жвавості, але я не від того, щоб порадити вам зменшити її трохи, щоб зайвим запалом не скомпрометувати теорію. Стережіться: ви надто щасливо обдаровані, щоб стати сміховинним; вас любитимуть навіть ті, що будуть заперечувати, але бійтеся, щоб, промовляючи дуже палко й надто багатом невірним за такі високі й важні речі, не спричинити й в них систематичних суперечностей і несумлінної оборони. Що б ви сказали про молодого проповідника, який виголошував би казання за обідом? Ви сказали б, що він зневажає велич свого предмету. Істина комуністична така сама поважна, як і істина євангельська, бо в суті це є сама істина. Не говоримо ж за неї легко, на штиб політичної суперечки. Коли ви запальні,—треба, щоб ви цілком опанували себе, раніше ніж почнете мову; коли ж ви, подібно до мене, флегматичні, то треба заждати, поки не почувете в собі стільки певности й невимушености, щоб відкрити людям своє серце в цій справі.

— Так, пане Кардонне, не треба давати приводу казати, що це безумство, пусті мрії, гарячка красномовства, або містичний захват. Досить уже балакали й досить німечних голів давали право так казати. Ми бачили, що сенсімонізм мав свої періоди захоплення й гарячкових безладних мрій, але ж це не завадило заціліти тому, що було в ньому життєздатного. Помилки Фур'є становлять лише частину його системи, що відпала, не витримавши серйозного іспиту. Істина тріумфує й іде своїм шляхом, через яку б призму не дивилися на неї й як би її не перекручували. Але було б краще, якби за наших розсудливих часів сміховинні форми сліпого захоплення остаточно зникли.

— Хіба ви іншої думки? Не прийшов хіба час, коли серйозні люди повинні опанувати свою справжню царину й коли логічні мислителі повинні визнати все доведене перед очима логіки? Великий клопіт, що казатимуть, ніби воно не здійсненне. З того, що більшість людства знає й виконує

лише неправду та помилкові думки,—хіба виходить, щоб далекозора людина була змушена йти з сліпими в безодню? Дарма посилатимуться мені на конечність коритися лихим законам і злочинним забобонам: коли мої вчинки підпорядкують їм силою, то мій розум тим більше буде переконаний у потребі заперечувати їх. Хіба Ісус помилявся тому, що протягом вісімнадцяти століть істина, яку він показав, розвивалася повагом і не розквітла остаточно в законодавствах? І тепер, коли питання, зняті його ідеалом, прояснюються для багатьох із нас, невже ми безумні лише тому, що дивимося й віруємо так, як дивитимуться й віруватимуть може за століт? Не треба бути, признайтеся, ні поетом, ні віщунном, щоб цілком переконатися в тому, що вам подобається називати високими мріями. Так, істина висока й високі люди, що відкривають її. Але ті, хто, прийнявши істину й відчувши її, пристосовувались до неї, як до дуже доброї речі, ті, правду кажавши, не мають права пишатися, бо, наколи її зрозумівши, вони відкинули б її, то були б ідіотами й безумними.

Пан Буагібо говорив із дивною для нього легкістю й міг би ще довго промовляти, і Еміль, дуже здивований, гадки не мав перебивати йому мову. Парубок ніколи не повірив би, що те, що він називав своєю вірою, своїм ідеалом, могло розвинутися в такій холодній душі, і спочатку спитав себе, чи не спротивляться вони йому, мавши такого прибічника? Проте помалу, не зважаючи на повільність своєї дикції, монотонність голосу й нерухомість свого обличчя, пан Буагібо взяв над ним надзвичайну перевагу. Цей безстрашний чоловік явився перед ним, як живий закон, як голос долі, що провіщує свій вирок над безоднею вічності. Самота розкішного місця, погоже небо, що, стративши сонячне сяйво, ніби раз-у-раз підвищувало своє блакитне склепіння; ніч, що лягала на величезні дерева; дзюрчання води, що своєю лагідною безнастанністю здавалося природним акомпаньяментом до цього рівного, спокійного голосу—все це викликало в Еміля глибоке хвилювання, подібне до того таємного жаху, якого завдавала юним адептам відповідь оракула в п'яті священних дубів.

— Пане Буагібо,—мовив молодий хлопець, сповнений сильного почуття,—я не можу нічим краще виявити покори вашому навчанню, як попросивши від щирого серця вибачити мені за той спосіб, яким я його здобув від вас. Я й думки не припускав, що ви плачете в душі такі ідеї, і мене тягла до вас не так моя повага, як цікавість. Але тепер, вірте, ви знайдете в мені синівську прихильність, наколи ви визнаєте мене за гідного засвідчити вам це почуття.

— Я ніколи не мав дітей,—мовив маркіз, узявши Емілеву руку в свою й потримавши її кілька хвилин; здавалося, він ожив, і якась теплота проймала його суху, та м'яку шкіру.— Може я негідний мати їх! Може я зле виховав би їх. Проте мені дуже шкода, що я не маю цього щастя. Тепер я готовий із покорою вмерти. Однак, коли я бачу хоч трохи прихильності до себе від сторонньої особи, я приймаю її з подякою. Я не дуже довірливий. Самотність робить боязким. Проте задля вас зроблю деяке насильство над своєю вдачею, щоб ви не страждали від моїх хиб, особливо від моєї похмурости, що всіх лякає.

— Від того, що ніхто не знає вас,—відказав Еміль,—ви здаєтесь не таким, який ви справді. Вас уважають за пихатого й що ви вперто тримаєтесь давніх привілеїв. І справді, ви жорстоко подбали проти себе, щоб інші не розгадали вас.

— А навщо я мав би виявляти себе? Що з того, якої думки за мене, коли в тому оточенні, де я нидію, мої справжні думки видалися б химернішими проти тих, які припускають у мені. Коли б користь тієї справи, яку обрав мій розум, зажадала, щоб я прилюдно виявив свою покору й своє визнання їй, ніякі насмішки не втримали б мене, але таке визнання від людини, яку так мало люблять, як мене, було б скоріше шкідливе, ніж корисне для істини. Я не вмю брехати, і якби хтонебудь здумав розпитувати мене з того часу, як мій розум зміцнів, мабуть, я сказав би йому те саме, що висловив зараз вам; але коло самоти щодень поширюється навкруги мене, і я не маю права скаржитися. Щоб подобатися, треба бути люб'язним, а я не вмю зробитися таким: бог відмовив мені в деяких талантах, яких не можна підробити.

Еміль знайшов сердешні й щирі слова, щоб яко мога втішити таємну гіркоту, що ховалася під покорою пана Буагібо.

— Мені легко вдовольнитися теперішнім,—мовив старий із сумною посмішкою,—мені залишилося не багато жити на світі; хоч я не дуже старий, не дуже хворий, проте життя моє виснажене, я почуваю це, і з кожним днем кров моя холоднішає й застигає. Я міг би, мабуть, поскаржитися, що я зовсім не мав утіхи в минулому; але коли минуле далеко, то хіба не однаково, яке воно було. Захват чи розпука, сила чи слабкість—все зникло, як сон.

— Але залишило по собі сліди,—відмовив Еміль.—Якби навіть сама згадка зникла, то солодкі й гіркі відчуття, що ми пережили, проливали б на нас бальзам чи отруту, і наше серце було б, уважаючи на те, чого воно зазнало,—спокійне, або покраяне. Мені здається, що колись ви чимало стра-

ждали, хоч ваша мужність і не хоче принизитися до скарги. Це страждання, яке ви ховаєте, може занадто гордо, збільшує мою до вас пошану й прихильність.

— Я страждав більше через відсутність щастя, через те, що повелося називати саме нещастям. Деяка гордість, признаюся, заважала мені шукати ліків у співчутті інших. Треба було б, щоб приязнь сама прийшла до мене, бо я не вмів бігати за нею.

— А тоді ви прийняли б її?

— О, звісно,—мовив пан Буагібо, як завжди, холодним тоном, але з зідханням, що пройняло Емілеве серце.

— А тепер хіба запізно?—спитав молодий хлопець із глибоким почуттям пошани й жалю.

— Тепер... треба б мати силу вірити в неї,—відповів маркіз,—або сміти допоминатися її... а втім, від кого?

— Чому б не від того, хто слухає й розуміє вас зараз? Може за довгий час він перший.

— Це правда.

— То що ж? Хіба ви гордуєте моєю молодістю? Вважаєте мене за нездатного на серйозне почуття? Боїтеся помолодшати, подарувавши деяку приязнь дитині?

— А як я зістарю вас, Емілю?

— Гарзд, а наколи я старатимуся вернути вас назад, то це буде боротьба, корисна для нас обох. Я напевне набуду мудрости, а ви, може, знайдете будь-яке полегшення своєї похмурої туги. Вірте мені, пане Буагібо, в мої роки не вміють прикидатися. Коли я наслідую пропонувати свою шановливу приязнь, то це тому, що почуваю себе здатним виконати її обов'язки й цінувати добродієства вашої.

Пан Буагібо знов узяв Емілеву руку й цього разу дуже щиро мовчки стиснув її. В сьйві місяця, що сходив на небо, молодий хлопець побачив, як велика сльоза блиснула на мить на зів'ялій щоці старого й зникла в його сріблястих бурцях.

Еміль перемиг; він був гордий і радісний. Теперішня молодь ганебно зневажає старості, а наш герой, навпаки, законно був гордий, що він подолав потайність і недовірливість цього поважного, але нещасного чоловіка. Він пишався тим, що трохи потішив цього покинутого патріярха, загладивши забуття й несправедливість до нього інших. Довго гуляючи зі старим у його прекрасному парку, порушуючи різні питання, яких довірлива щирість подобалася маркізові, він, наприклад, дивувався, чому багатий і незалежний від усяких родинних зв'язків пан Буагібо не спробував узятися до праці й заснувати якусь асоціацію.

— Це неможливо для мене,—мовив старий.—У мене немає ніякої ініціативи і млявий характер; мої лінощі непереможні, і за все своє життя я не міг впливати на інших. Переважно до такої праці я був нездатний, бо тут не лише треба скласти простий і пристосований до теперішнього часу організаційний план, а ще потрібна пропаганда формул теоретичних та моральних і проповідь принципів та почувань. Я визнаю потребу почуття, щоб перемогти інших, але це понад мої сили. Я нездатний захоплюватися, віддаватися і відкривати свою душу. У моєму серці немає стільки життя, щоб надати красномовства своїм словам. Окрім того, я певний, що не прийшов час... Ви гадаєте інакше? Гарзд, не позбавляю вас цього переконання, ви створені для важких справ і бажаю, щоб ви мали нагоду діяти. Щодо мене, то я маю пляни для пізнішого часу... для часу, який настане по моїй смерті. Може я колись розкажу вам про це... Подивіться на цей чудовий сад, який створив я не без наміру... Але я хочу знати вас краще, перше ніж відкритися вам.

— Скоряюся й наперед певний, що ваша замилуваність у цьому земному раї не проста примха нетрудящого власника.

— Проте я почав із неї; мій дім остогид мені; ніщо так не прихилиє до лінощів і нудьги, як незмінний лад; ось чому цей дім утримується в суворім ретельнім порядку. Але мені байдуже, що в ньому є, і признаюся вам, я навіть років із п'ятнадцять не ночую там. Моє справжнє житло—це сирня, де ми пили каву. У ній є спальня й робочий кабінет, яких я вам не відчиняв, і де ніхто, навіть Мартен, не був, відколи її збудовано. Не кажіть нікому про це, бо мене може переслідуватимуть цікаві. Вони й так досить обсідають мій парк неділями. Околичні зівачи пробувають в ньому до одинадцятої години вечора, і я вертаюся в нього, коли всі підуть і зачинять ворота. Я встаю дуже пізно понеділками для того, щоб робітники встигли знищити всі сліди, поки я побачу їх. Цього пильнує Мартен. Не обвинувачуйте мене в мізантропії, хоч я трохи заслуговую на таке обвинувачення. Краще постарайтеся з'ясувати цю аномалію в людині, пройнятію потребою комуністичного життя, а тимчасом примушеній своїми інстинктами уникати присутності подібних до себе. Я належу до покоління індивідуального егоїзму, і те, що в ньому хиба, в мене хвороба. На це є причини. Але я волію не розглядати їх, щоб не згадувати.

Еміль не зважувався одверто розпитувати, хоч обіцяв собі помалу викрити всі таємниці пана Буагібо, принаймні всі ті, в яких заінтересована родина Шатобренів. Але він розраховував,

що на один день досить переміг і що, поки він заслужить повної довіри, треба, якщо можливо, викликати до себе пошану й любов. Він захотів лише здобути доступ до бібліотеки, і маркіз обіцяв відчинити її для нього в наступне побачення, для якого проте вони не призначили дня. Маркіз Буагібо, мабуть почувуючи, що повертається його недовірливість, хотів побачити, чи хутко Еміль сам приїде до нього.

VIII

БУРЯ

З того дня, як Еміль обідав у маркіза, він більше не жив у батьків. Правда, він перебував там уночі й кілька годин удень, але розумом частіше бував у Буагібо, а серцем майже завжди в Шатобрені. Він часто їздив до Буагібо, може частіше, якби їздив, коли б його не тягло сусідство Шатобрену й не давала приводу перша його візита. Першим ділом Еміль возив книжки, і хоч маркіз дав йому повну волю користуватися своєю бібліотекою, проте він давав Жільберті книжки одну по одній, щоб мати зачіпку бачитися з нею. Ні Жанілла, ні пан Антуан не дивувалися з того, що Жільберта тішилася читаючи, навіть не стежили за вибором книжок; Жанілла тому, що не вміла читати, а пан Антуан тому, що передбачливість не була йому властива. Проте сам янгол-охоронець дівчини не піклувався більше від Еміля за чистоту її помислів.

Його любов оповивала Жільберту непорушною пошаною, і невинність цієї дитини була для нього скарбом коштовнішим, аніж для її батька, якому, зі слів Жанілли, щастя завжди приходило уві сні. Отож перше ніж дати Жільберті будь-яку книжку—історичну, моральну, або вірші, чи роман,—із якою увагою він переглядав її боявшись, щоб там не трапилося слова, від якого Жільберта могла б почервоніти! Коли дівчина з довірливою несвідомістю просила дістати їй будь-яку серйозну книжку, де, як він пригадував, деякі подробиці не повинні були потрапляти на очі молодій дівчині, він відповідав, що такої книжки немає в бібліотеці Буагібо, бо він не знайшов її там. У такому випадку мати не вчинила б краще за молодого Жільбертиного коханця: що більше щира безтурботність батька й дочки (без їхнього відома) сприяли спробі звести дівчину, тим більше Еміль ставив собі за дорогий і святий обов'язок виправдати довірливість цих наївних душ.

Дуже рідко бували короткі випадки, коли Еміль міг розмовляти з Жільбертою про те, що робилося між ним і паном Буагібо. Жанілла майже ніколи не залишала їх самих, а коли

вони бували з паном Антуаном, то Жільберта за звичкою й інстинктом не відступала від батька й на крок. Проте вона скоро довідалася, що приязнь між молодим Кардонне й старим маркізом стала дуже велика, ґрунтуючись на чималій спорідненості принципів і ідей. Але Еміль по змозі таїв від неї невеликі досягнення своїх спроб помирити обидва дома: в своєму місці ми скажемо, який був наслідок його зусиль у цьому. Еміль крився з своїми багаторазовими невдачами, сподіваючись згодом на успіх. Розуміючи труднощі й делікатність доручення, на яке він згодився, Жільберта зовсім не докучала, боячись показатися дуже нетерплячою й вибагливою.

Опріч того, правду казавши, Жільберта помалу проходила щодо успіху своєї вигадки, тоді як Еміль відчував у собі найупертішу рішучість. Кохання поглинає всяку іншу думку, і молоді люди, повсякчас думаючи одно про одного, не мали вільного часу думати про будь-що інше. Вся їхня істота обернулася на почуття, тобто на пристрасть, і години пролітали в сп'янінні побачення, або тяглися в чеканні тієї хвилини, коли вони побачаться.

Дивна річ повстала перед паном Кардонне, що пильно стежив за своїм сином, та перед Емілем, який не міг здати собі справи, що з ним діється, хоч це була річ цілком природна й неминуча. Пристрасть, що поглинула першу молодість нашого героя, тобто, мовляв, бажання вчитися, знати й брати участь в загальному житті, поступилася місцем солодкому усиплянню розуму, якомусь занедбанню улюблених теорій. У суспільстві, де все було б погоджене, кохання, напевне, стало б спонукою до колективізму й соціальної відданости. Але коли сміливі й шляхетні пориви засуджені на тяжку боротьбу з людьми й речами, що навколо нас, тоді особисті почуття захоплюють нас і панують над нами до такої міри, що заступають собою всі інші здібності. Простий народ шукає в вині забуття своїх нестатків, а закоханий знаходить в очах своєї коханки ніби напій забуття всього іншого. Еміль був іще надто молодий, щоб зазнати страждання, або хотіти страждати, а проте він уже багато страждав. Хіба ж він міг уникнути його тепер, коли щастя завітало до нього? Мусимо признатися, не червоніючи за бідолашного хлопця, що він не думав більше ні про закони, ні про справи, ні про майбутнє й минуле світу, ні про вади суспільства й заходи урятувати його, ні про людське лихо, ні про веління божі, ні про небо й землю. Земля, небо, закони божі, доля, суспільство,—все скупчилося в його коханні, і йому було байдуже,

хоч би загинув всесвіт, аби тільки він бачив Жільберту, аби він вичитував свою долю в її очах. Він уже не міг ні розгорнути книжки, ні провадити суперечок. Утомившись нікати стежками, що вели до його коханої, він засинав біля своєї матері, або читав її журнали, не розуміючи ні слова з того, що промовляли його вуста, і, залишаючись сам у своїй кімнаті, він похапцем лягав, щоб загасити світло й не бачити нічого. Темряву освітлював внутрішній вогонь, що запалював його, і до нього злітало його райдужне видіння. В такому екстазі він страчував усяку різницю між сном і неспанням. Він мріяв із розплющеними очима й бачив із заплющеними. Ласкаве привітне слово Жільберти, її посмішка, її плаття, яким вона торкнулася його мимохідь, стеблинка, яку вона зірвала й якою він заволодів—усього цього було досить, щоб захопити його на всю ніч. І ледве заводилося на день, як він уже біг сідлати коня, щоб мерщій їхати. Він забував за їжу, навіть не дивуючись, що жив лише вранішньою росою й леготом, який віяв із Шатобрену. Він не насмілювався їздити туди щодня, хоч пан Антуан однаково привітно прийняв би його. Але кохання має боязку соромливість і боїться щастя саме в ту хвилину, коли торкається його. У такі дні, блукаючи по всіх напрямках, він ховався в лісі, поглядаючи через віти на шатобренські руїни, неначе боявшись, що його застукають на гарячому вчинку.

Жан Жапплу кінчав свою роботу ввечері. Не маючи коштів найняти квартиру й не бажаючи турбувати своїх приятелів та через те, що ночі були ясні й теплі, він ходив ночувати в одну покинуту каплицю на горбах у центрі оселі. Перед тим, як лягти на соломі, що була йому за ліжко, він ходив помолитися в гарній гаржілеській церкві. Переважно він сходив у романський склеп, де ще залишилися сліди цікавих фресок XV століття. З гарного вікна цього підземелля видно стіни скель і зелену долину, де тече Гаржілеса. Тесляр довгий час був позбавлений своєї втіхи милуватися виглядом свого любого містечка, і часто переривав свою мирну задумливу молитву, щоб подивитися на краєвид. Завжди, трохи молившись, трохи мріючи, він поринав у той особливий душевний стан, який переживають прості люди, селяни, зокрема після денної втоми. Тоді то Еміль, пообідавши й погулявши деякий час із матір'ю, приходив до теслі милуватися з ним цим прекрасним пам'ятником і нарешті побалакати на вершці горба про те, про що не розмовляли в домі Кардонне, тобто про Шатобрен, пана Антуана, Жанілли й нарешті про Жільберту.

Був ще чоловік, що майже так само любив Жільберту, як і Еміль, хоч це була інша любов; це був Жан. Не можна сказати, щоб він дивився на неї, як на свою дочку, бо до його батьківського почуття домішувалося щось на взірць пошани до такої добірної натури, щось на штиб простацького ентузіазму, якого він не мав до власних дітей. Він пишався її красою, добрiстю, розумом і мужністю, як людина, що знає цiну цих вартостей і живо відчуває честь шляхетної приязні. Його інстинктивної пошани до неї аж ні трохи не зменшувала фамiльярність, із якою він висловлювався про неї, відкидаючи титул «панна» своїм звичаєм називати кожного на ймення. Еміль не ображався цим, хоч сам він не зважився б зробити так само.

Молодий хлопець із насолодою слухав оповідання про дитячі гри Жільберти, її ласкавість, добрі пориви її, шляхетну й делікатну уважність до її приятеля-бурлаки, що без неї був би жаден усього.

— Коли я останнього разу блукав у горах,—казав Жапплу,—мене так загнали в тісний куток, що я не смів вийти з розколини скелі, або злізти з густого дерева, куди я вранці ховався. Голод мучив мене, і одного вечора я йшов горами, неспроможний від безсилля й втоми рухатися далі, заклопотано думаючи, що до Шатобрену ще далеченько і що, як дорогою надібаю на жандармів, то не здолаю тікати від них. Аж, гульк!—на дорозі невеличкий візок із кількома оберемками соломи, а біля нього Жільберта, що подала мені знак зупинитися. Вона з Сільвенем Шарасоном забилася так далеко, шукавши мене скрізь і буди на сторожі, як маленька перепеличка під кущиком. Я ліг на візок, заховавшись під солому. Жільберта сіла біля мене, а Сільвен одвіз нас до Шатобрену, куди я в'їхав під носом у жандармів, що шукали мене кроків за два звідти. Другого разу ми домовилися, що Сільвен принесе мені їсти в дупло старої верби, щось на льє від Шатобрену. Була негода, злива, і я гадав, що бісова дитина, яка любить пустувати, удасть, що забув за мене, або дорогою з'їсть мій обід. Проте, прийшовши туди зазначеної години, я знайшов повний і прикритий від дощу кошичок. А потім... вгадайте, що я побачив біля верби?—Слід невеличкої ніжки на мокрім піску. Я міг слідкувати за цією бідолашною маленькою ніжкою геть навколо, де вона не раз загрузала понад чиколотки. Люба дитина змокла, вимастилася, втомилася, не бажавши нікому, окрім самої себе, довіряти клопотатись старим приятелем. Потім одного дня вона побачила, що шукачі просто прямували до однієї старої руїни, де

я, вважаючи себе в цілковитій безпеці, спокійнісінько відпочивав опівдні. Спека в той день була страшенна. Саме в той день, як ви заїхали в нашу країну. Ну, що ж? Жільберта кинулася навпростець, дуже небезпечною й важкою стежкою, де верхівці не могли їхати за нею і, розчервонівшись та задихавшись, поспіла за чверть години перед ними збудити мене й сказати, щоб я тікав. Вона, бідненька, хворіла від цього. А рідня її нічого не знала про це. От чого я був смутний того вечора, як ми з вами вечеряли в Шатобрені, і як Жанілла сказала нам, що Жільберта вже в ліжку. О, в цієї дитини завжди було дуже добре серце. Якби король Франції знав її гідності, він уважав би за честь мати її за жінку найкращого зі своїх синів. Вона була ще завбільшки в мій кулак, а вже видко було, що то за красуня й достойниця вийде з неї. Дарма, парубче, шукатимете другої такої поміж наших важких і багатющих пань—ніколи ви не знайдете такої Жільберти, як Шатобренська.

Еміль слухав його з насолодою, вставляючи тисячі запитань, і примушував його по десять раз розповідати ті самі історії.

Пан Кардонне не забарився викрити причину зміни, що сталася з Емілем. Не було більше суму, тяжкої мовчанки, закидів. Здавалося, ніби Еміль ніколи й ні про яку річ не сперечався, або неначе він не помічав, що його батько має інші погляди, як він. Він по-давньому багато дечим зробився дитиною, не зідхав за тим чи іншим пляном праці, не бачив багатьох речей, що могли образити його погляди, думаючи лише про гарні сонячні ранки, довгі прогулянки, переїзди через безодні, розшукування безлюдних місць, не приносячи проте додому ні малюнків, ні рослин, ні мінералогічних зразків, як то бувало колись. Особливо подобалося йому сільське життя: країна здавалася найкращою в світі. Вільне повітря й їзда верхи були йому надзвичайно корисні. Одно слово, все виходило йому на добре, аби дозволили їздити. Пориноючи в задуму, він отямлювався з посмішкою, яка неначе казала: «У мене всередині є щось таке, що опанувало мене, і те, що ви мені кажете, ніщо проти того, за що я думаю». Коли панові Кардонне траплялося будь-якими хитрощами затримати його вдома, він, здавалося, на хвилину засмучувався, потім, як людина, що її не можна позбавити належного їй щастя, враз корився, беручись до праці, щоб якнайскорше впоратися з нею.

«Якась гарненька дівчинка причина всього цього,—міркував пан Кардонне,—кохання приборкало цю бунтівливу

душу. Візьмемо це до відома. Отже філософічна пропасниця й розумування мусять поступитися перед жадобою втіх і сентиментальних мрій. Дурний же я був, не зваживши на молодість та пристрасті. Нехай буря йде своєю дорогою, вона забере перешкоду, об яку я міг би розбитися. Коли настане час зупинити її, тоді побачимо. Поки гуляй та кохай, мій бідолашний Емілю! З тобою, як і з потоком, що опирається мені: ви обоє підкоритеся мені, коли почуєте хазяйську руку».

Пан Кардонне сам не усвідомляв своєї жорстокости. Він не вірив у силу й довгочасність кохання і так само мало надавав ваги відчаєві молодого хлопця, як і сльозам дитини. Коли б йому спало на розум, що жертвою його вичікувального пляну могла стати панна Шатобрен, він може посоромився б. Але дух власности й правило «кожне для себе» заважали йому бачити чуже лихо.

«Справа старого Антуана пильнувати свою дочку»,—гадав він,—«коли п'яниця спить і не бачить своєї власної небезпеки, то він має служницю-коханку, якій нема чого робити, як увечері класти до кешені ключа від славетного павільйону. Можна слушного часу відкрити очі й старій».

Отак усе розміркувавши, Кардонне залишив Еміля майже необмеженим господарем його часу й вчинків. Він лише при нагоді жорстоко висміював та зневажав родину Шатобренів, щоб забезпечити себе від закиду, що він одверто потурав зальотам сина. На його думку, пан Антуан де-Шатобрен справді був убогий пан, людина знеславлена, яку злидні упосліднили, а ледарство збудило. З гордим задоволенням бачив він, що колишні владарі землі, оттак занепавши, кидалися в обійми народові, не зважаючи шукати протекції й єднання з новими багатіями. Пан Буагібо також не заслуговував на його ласку, хоч важко було закинути маркізові безпутство й невміння триматися. Панові Кардонне робило більшу прикрийсть багатство, що зберіг Буагібо, ніж ім'я Шатобренів, і якщо він гордував графом, то майже ненавидів маркіза. Він казав, що маркіз здатний лише до веселих домів і що треба зачужа червоніти за дурний ужиток такого довгого життя й великого статку.

Еміль, звісно, обстоював пана Буагібо, не признаючись проте, що він два, або три рази на тиждень бачився з ним. Він боявся, щоб батько, наказавши йому зменшити свої візити до Буагібо, не позбавив його приводів по дорозі відвідувати мешканців Шатобрену. Особливо потребував він такої приключки щодо Жільберти; він бачив, що від пана Антуана не буде жодного зауваження, але він боявся Жанілли,

яка могла напутити панну Шатобрен, що її гідність вимагає тримати на певному віддаленні від себе багатого молодого хлопця, який, на думку громадянства, не міг одружитися з нею. Передбачаючи, що прийде день, коли помітять його залицяння, він гадав собі: «до того часу може й мене будуть кохати, і я матиму змогу з'ясувати серйозність своїх замірів».

Окрім того, він передбачав іще жорстокий і довгий опір від пана Кардонне. Але тоді він запалювався відвагою й волею: серце йому билось, як у вояка, що кинувся на приступ і падає бажанням самому поставити свого переможного прапора; він тріпотів як бойовий кінь, сп'янілий від запаху пороху. Бувало, як батько накинеється на кого з підлеглих із своїм холодним і важким гнівом, він, хрестом згортаючи на грудях руки й мимоволі міряючи його очима, гадав: «побачимо, чи злякає мене все оце, чи зламає мене гураган, коли зроблять замах на святиню моєї любови. Батьку, ти міг відвернути мене від праці, в якій я кохався, душити в моїх грудях усі змагання, безкарно ображати моє самолюбство й мої симпатії... коли ти хочеш, щоб я пожертвував своїми знаннями, нахилами,—будь ласка, я ще скоряюсь, але щодо мого кохання... О, ти надто розсудливий і проникливий, щоб вимагати цього, а коли ні, то побачиш, що, як син, я люблю тебе, але в мені також твоя кров, щоб спиратися тобі... Ми потрошили б один одного, як дві рівні сили, і тобі треба буде забити сина, щоб залишитися переможцем».

Чекаючи цього страшного дня, про який Еміль звик роздумувати, він не заважав батькові виявляти свою таємну досаду пустими словами проти добряка Антуана й його вірної Жанілли. Він навіть зробився байдужим до двозначних натяків на народження Антуанової дочки. Він нехтував тим, що в її жилах тече плебейська кров, ледве слухаючи, що казав із цього приводу Кардонне. А втім, йому здавалось образою для батька Жільберти боронити його від усяких обвинувачень. Він посміхався майже як мученик, що дістає рану, гордуючи болем.

Всупереч своєму чималому розумові, Кардонне допускався помилки, кидаючись разом із сином у безодню й сподіваючись легко втримати його якраз на краю її. Він гадав, що знає людське серце, бо знав таємницю людських хиб; але хто знає лише слабкий та гідний жалю бік людей і речей, той знає лише половину істини. «Я зламав його в важливіших випадках, а любові—дурниця»,—гадав Кардонне. Він мав рацію щодо «любощів»—їх він міг збагнути, але справжнє кохання було неприступним для нього ідеалом, і він на-

віть не догадувався, на які високі й фатальні вчинки може надхнути воно.

Може пан Буагібо теж спричинився трохи до втихомирення похмурого запалу Еміля щодо соціальних питань. Іноді його крижана впевненість дратувала гарячого молодого хлопця; але частіше він визнавав, що спокійний провісник мав рацію зносити терпеливо теперішнє, сподіваючись на певне майбутнє. Коли Буагібо казав йому іменем логіки ідей, цього суверена світу й матері людської долі, то він встигав заспокоїти й переконати Еміля, зовсім не дратуючи його, подібно до пана Кардонне, що спирався на облудну й брутальну логіку фактів. Коли несхожість їхніх характерів викликала в запальнішому з них якесь шляхетне обурення, то спокійніший скоро брав гору, виявляючи ту таємну силу, що була в ньому й підносила його, так би мовити, вище від себе. Насмішки пана Кардонне дошкульно ображали Еміля, викликаючи в ньому фанатичне завзяття. Високий розум пана Буагібо мирив його з самим собою, і він пишався ухвалою старого, такого освіченого й суворого в своїх висновках.

Вони були однакової думки щодо суті справи, тому суперечки не могли довго точитися, а що комунізм був єдиною річчю, що могла спонукати маркіза вийти за межі його звичайного лаконізму, то їм не раз траплялося поринати в мрійне мовчання. Проте Еміль ніколи не нудьгував у Буагібо. Краса парку, бібліотека, а особливо заховане, але безсумнівне задоволення, яке знаходив маркіз, бачивши його, робили ці візити для Еміля приємним і дорогоцінним відпочинком після палкіших почуттів. Так, непомітно для самого Еміля, там утворилася для нього друга домівка, відповідніша його смакові, ніж галасливий завод, або дім, що дхнув військовим батьковим керуванням. Іще більше до душі йому був притулок у Шатобрені. Там йому подобалося чисто все: мешканці, руїни, навіть рослини й свійські тварини. Але щастя перебувати там було тим самим, що злітати на небо, і як по цьому сні він мусів падати знову на землю, то в Буагібо Еміль падав, однак, не так низько, як у Гаржілесі. Замок Буагібо був неначе станція між небом і землею, середина між раєм і чистилищем. Його так ласкаво приймали в маркіза, так запрошували зоставатися, що він звик уважати себе в нього, як удома: займався парком, розставляв книжки й учився їздити верхи на просторому дворі замку. Поволі маркіз захопився приємністю товариства, і іноді його по-смішка скидалася на справжню. Він чи не знав цього, чи не

хотів казати про це, але молодий хлопець ставав йому потрібним, він приносив із собою життя. Цілими годинами, здавалося, він байдуже тішився цією насолодою. Ладнаючись їхати, Еміль помічав, що бліде обличчя маркізове непомітно мінялося, і зідхання від задишки оберталося на зідхання ніжності й жалю, коли молодий хлопець сідав на коня й квапився з'їхати з гори.

Нарешті Емілеві, який щодня намагався розгадати цю таємну книжку, стало ясно, що старий мав чуле, співчутливе серце, що він завжди, безугавно й мовчки сумував від самоти, якій віддався й з інших причин, крім хоробливого нахилу. Еміль гадав, що настав час торкнутися цієї рани й запропонувати для неї ліки. Не раз без успіху він промовляв ім'я Антуана Шатобрена, але воно без відгуку губилося в цьому самотньому парку. Тепер він настирливіше згадував його. Маркіз був змушений слухати й відповідати.

— Коханий Емілю,—мовив він, щонайурочистішим тоном, яким він ще не говорив із ним:—Ви можете вчинити мені чималу прикрість і коли хочете цього, то ось вам спосіб: це згадувати мені про особу, яку ви щойно назвали.

— Знаю,—відказав молодий хлопець,—але...

— Ви це знаєте?—підхопив пан Буагібо.—Що знаєте ви?

Питаючи так, він видався таким розлюченим, його погаслі очі засвітилися таким похмурим огнем, що спантеличений Еміль згадав, як маркіз при першому побаченні казав йому про свою ніби запальність, але тоді це здавалося йому дуже кумедними хвастощами.

— Відповідайте ж!—сказав знов маркіз Буагібо не менш гострим голосом, але з гіркою посмішкою.—Якщо ви знаєте причини моєї досади, то як же ви насмілюєтеся нагадувати мені про них?

— Коли вони поважні,—відповів Еміль,—то, мабуть, я їх не знаю, бо те, що мені казали, таке нікчемне, що я вже не можу повірити чуткам, бачивши, як ви розгнівалися на мене.

— Нікчемне. Нікчемне... Що ж вам казали? Будьте щирі й не сподівайтесь обманути мене.

— Хіба я давав вам привід підозрювати мене в такій підлоті, як брехня?—підхопив Еміль, теж трохи спалахнувши.

— Пане Кардонне,—мовив маркіз, узявши за руку молодого хлопця своєю, тремтячою, як лист, готовий зірватися з дерева від осіннього вітру.—Мабуть, ви не збираєтеся тішитись моїм стражданням? Кажіть, кажіть, що ви знаєте?—я мушу це чути.

— Я знаю лише те, що кажуть, і нічого більше. Запев-

няють, що ніби за дику козу ви розірвали двадцятилітню приязнь. Ніби одна з тих тварин, що ви приручили для своєї розваги, втекла з вашого заповідника, і пан Шатобрен, натрапивши на неї недалеко від вашої садиби, мав легковажність застрілити її. Справді це було дуже легковажно, бо в тутешній країні не водяться дикі кози, і Шатобрен мусів здогадатися, що ця коза—одна з ваших улюблениць. Але пан Шатобрен завжди був дуже неуважний, а неуважність справді вже не така хиба, якої не можна було б пробачити приятелеві.

— Хто ж це вам розповів цю історію? Безперечно, що він сам? Він ніколи не говорив за неї ні зі мною, ні при мені.

— Жан тесляр, другий чоловік, про якого ви не хочете слухати, хоч бували прихильні до нього, казав мені, що зовсім не знає іншої причини розбрату між вами.

— А він від кого чув таку оповідь? Певне від тамтешньої служниці?

— Ні, пане маркізе, служниця, як і її пан, не говорить нічого про вас. Це, що я вам зараз розповів, є поголоска, що ходить між селянами.

— Основа історії—правдива,—відказав пан Буагібо по довгій павзі, що, здавалося, цілком заспокоїла його.—Чого ж ви дивуєтеся, Емілю? Хіба ви не знаєте, що від одної зайвої краплі озеро виходить із берегів?

— Якщо ваше озеро досади все складалося з таких крапель, то як же ви хочете, щоб я не дивувався з вашої образливості? Я не бачу в пана Шатобрена іншої хиби, крім якоїсь в'ялости й повсякчасної нерозважності. Коли тільки ряд прогріхів зробив нестерпучою його присутність, то я не вбачаю тут вашої високої розсудливості й звичайної терпимості. Навіть я був би терпеливішим від вас, хоч ви й називаєте часто мене діючим вулканом, бо прогріхи пана Антуана більше розважають мене, як дратують, і я дивлюся на них, як на доказ щирості його серця та наївності його розуму.

— Емілю, Емілю! Ви не можете судити про ці речі,—відказав збентежений пан Буагібо.—Я сам дуже неуважний і мучусь через свої власні прогріхи. Чужі прогріхи нестерпучі для мене. Приязнь, як кажуть, живе контрастами. Двоє глухих, або сліпих скучають один з одним. Одно слово, надокучив мені цей чоловік, не згадуйте мені більше за нього.

— Не можу повірити, щоб цей наказ був серйозний. Ні, мій шляхетний друже. Поверніть ваше невдоволення проти мене самого, коли я правитиму своєї. Я не можу не бачити, що цей прикрий розрив є головна причина вашого смутку.

В душі ви докоряєте собі за нього, як за несправедливість, і хто знає, чи не тут єдине джерело вашої мізантропії. Ми мало поблажливі до інших, коли в глибині нас самих є щось таке, чого ми не можемо дарувати собі. Я певний, і смію сказати, що ви заспокоїлися б, якби ви поправили зло, яке давно вже спричиняєте одному зі своїх ближніх.

— Я роблю йому зло? Яке ж зло я йому заподіяв? Якої помсти зазнав він від мене? Кому я казав за нього погане? Кому я скаржився? Сами ви хіба знаєте щонебудь про мої таємні почування до нього? Нехай же він мовчить, нещасний! Він більше скривдить мене, скаржившись на мою поведінку.

— Він і не скаржиться, пане маркізе, він лише оплакує втрату вашої приязні. Ця скорбота непокоїть його сон і іноді потьмарює ясність його сумирної неремствивої душі. Він також не любить промовляти ваше ім'я, але, коли його промовляють при ньому, він укриває його похвалами, а очі йому заходять слізьми. Окрім того, при ньому є ще одна істота, що мучиться від його смутку більше за нього,—істота, що шанує вас, боячись і не сміючи благодати вас: ласкавість і вдячність цієї істоти була б відрадою в вашій самотності й підпорою вашої старости.

— Що ви маєте цим сказати, Емілю?—мовив маркіз глибоко зворушений.—Чи не про себе ви кажете? Чи не пропонуєте ви свою приязнь до мене на таких умовах? Це було б від вас дуже жорстоко.

— Мова не про мене,—відповів Еміль.—Моя відданість вам надто глибока, моя прихильність надто мимовільна, щоб можна було скласти їй ціну. Я кажу вам за особу, що, знаючи вас лише через мене, вже розгадала вас і визнає справедливість ваших високих достоїнств; за особу, що в тисячу разів краща від мене, яку ви полюбили б батьківською любов'ю, якби ви її знали, одно слово, я кажу вам про янгола, панну Жільберту де Шатобрен.

Ледве Еміль промовив це ім'я, від якого сподівався магічного впливу, як обличчя маркіза страшенно зблідло—худі й збляклі щоки його побагровіли, очі стали рогом, руки й ноги робили конвульсійні рухи. Він намагався говорити, але тільки мурмотів щось незрозуміле. Нарешті він був спроможний промовити:

— Досить, добродію, досить. Це вже занадто. Ніколи, ніколи не згадуйте мені цієї дівчини.

І, покинувши скелі парку, де відбулась описана сцена, маркіз пішов у сирню, сильно грюкнувши дверима.

I

ПОРТРЕТ

Еміль кілька днів не їздив до Буагібо: смуток його був глибокий. Його спочатку дратували й сердили маркізові нестерпучі й незрозумілі примхи. Але небавом, обмірковуючи цей чудний випадок, він відчув велике співчуття до хворої душі старого, який разом із такими світлими думками й ніжними нахилами, мав у собі якесь згубне божевілля, якісь напади зненависти й злоби, що межували з розумовим розладом. Отак лише міг з'ясувати собі молодий хлопець сильне враження, що його справило ім'я любої Жільберти на його старого приятеля. Його так вразило це відкриття, що він не почував сміливості провадити далі марну тепер справу, вирішивши щиро розповісти про все панні Шатобрен.

Одного вечора він вирядився з важким почуттям своєї невдачі до руїн і вперше приїхав сумний. Але любов-чарівниця обманює своїми втіхами й несподіваною жорстокістю всі наші припущення. Жільберта сиділа сама. Жанілла, звісно, була недалеко, пішовши пошукати одну зі своїх кіз. Не знаючи напевне, в який бік вона пішла і чи ждати на неї, чи йти до неї, молоді люди мали достатню прикличку, щоб зважитись на розмову віч на віч. Жільберта також здавалася трохи засмученою. Їй самій трудно було б пояснити, чого це й чому, побувши з Емілем п'ять хвилин, вона не пам'ятала, що чогось сумувала до його приїзду.

У Шатобрені вже давно пообідали. За старим звичаєм, там їли в ті самі години, що й селяни, тобто вранці, опівдні і скінчивши працю; це доцільне для тих, хто не обертає ночі на день. Сонце було вже на вечірньому прюзі, коли приїхав Еміль, а об цій порі всі речі бувають прекрасні, важливі й разом радісні. Емілеві здалося, що він досі не збагнув усієї краси Жільберти: вона вразила його. Наче він бачив її вперше, наче протягом шости тижнів він не жив у якомусь

екстатичному спогляданні. Як там не було, а він запевнив себе, що досі він бачив лише половину її волосся й соту долю краси в її посмішці, грації в рухах і неоціненних скарбів у поглядах. Він мав чимало дечого важливого сказати їй, але все забув. Він міг лише дивитися на неї й слухати, нічого не думаючи. Все, що вона казала, було таке разюче, таке нове для нього. Як вона відчувала багатство природи. Як вона зневолювала його бачити довершеність у найменших дрібничках. Якщо вона показувала йому квітку, він відкривав у ній відтінки, яких ніжності й розкоші він не помічав раніше; якщо вона милувалася з неба, йому здавалося, що він зроду не бачив такого гарного неба. Краєвид, на який вона дивилася, набирал у його очах чарівного вигляду, і він не знав іншого слова: «О, так, справді чудово... Ваша правда, цілковита правда все, що бачите, все, що кажете. У душі коханців буває чарівна тупість; все визначає—«я вас кохаю», і даремна праця шукати іншого змісту в їхній згоді зі всім.

Хоч Жільберта була ще недосвідченіша за Еміля, проте вона, як жінка, трохи ясніше розумілася на тому, що почувала. Еміль кохав, як дихають, не думаючи, що в процесі дихання щохвилини з'являється нова загадка, або чудо. Жільберта більше здавала собі справу й з більшим подивом почувала в собі захоплення. Незабаром вона зробила зусилля змінити цей спосіб розмови, де говорилося занадто багацько, саме тому, що нічого не говорилося. Вона зняла мову за пана Буагібо, і Еміль мусів признатися, що він загубив усяку надію. Увесь його смуток прокинувся при цьому признанні, і він гірко скаржився на свою долю, що вона позбавляла його єдиної нагоди прислужитися панові Шатобренові й догодити Жільберті.

— Нічого. Втіштеся,—щиро мовила молода дівчина;— проте я зобов'язана вам. Завдячуючи вашій ретельності й вашій мужності, я принаймні заспокоїлася щодо головного запитання, яке, признаюся, мучило мене. Бачивши пихату впертість маркиза й великодушну сумирність свого б'атька, мене не покидав нестерпучий сумнів. Я уявляла, що мій прекрасний б'атько, звичайно не навмисне, заподіяв якийсь важливий злочин, і мені хотілося знати таємницю, щоб самій поправити його. О, я б поправила його, хоч би ціною свого життя... Але тепер...

— А тепер? Ну, що ж тепер?—мовив пан Антуан, раптово з'явившись із гущавини дикого чагарника й посміхаючись із своїм звичайним, довірливим, відкритим виглядом.—Про що ви тут так у біса серйозно балакаєте? Що б ти поправила

ціною свого життя, моє зернятко? Видко, що вона обрала вас за духовного отця, Емілю, і сповідається, що з пересердя задушила муху. Що? Ну, кажіть же! Сміх пориває мене, дивлячись на ваше замішання. Хіба ж від старого батька є таємниці?

— О, ні, тату, їх ніколи не буде!—гукнула Жільберта, поклавши руку батькові на плече й притискаючись своєю рожевою щічкою до його засмаглого обличчя.—Вже коли ви підслухуєте, то мусите знати, в чім справа. Якщо видасться вам не гаразд, то згадайте, що ви не маєте права досадувати, підхопивши мою думку, й підслухавши мої слова. Слухайте, пане Емілю, я розкажу йому все. Краще, щоб він це знав. Милій тату, ви вдаєтеся в тугу від несправедливої ворожнечі пана Буагібо за одну дурницю...

— Еге-ге! Он про що ти казатимеш! Навіщо? Ти ж знаєш, що це мене пригнічує,—мовив Антуан, веселе обличчя якого враз змінилося.

— Проте треба сказати, бо це буде востаннє,—відказала Жільберта.—Те, що я скажу, завдасть вам жалю, але здійме, я певна, чималий тягар із вашого серця. Годі, милій тату, не відвертайте голови, не прибирайте такого стурбованого вигляду, який так засмучує вашу Жільберту. Ви не любите, я знаю, щоб я згадувала при вас ім'я маркіза; ви кажете, що це не мій клопіт, що я нічого не зрозумію в вашій сварці. Але це виходить—уважати мене за маленьку дівчинку, а я вже такого віку, що можу трохи розгадати ваші прикrostі й навчитися втішати вас. Так от пан Кардонне, який часто бачить маркіза й користується його довірою в важливих справах, тепер розповідав мені, як ставиться до нас цей шляхетний чоловік. А я казала йому, що я віддала б своє життя, аби позбавити вас жалю за невірну образу маркізові. Так я казала?

— Далі,—мовив із заклопотаним виглядом пан Антуан, підносячи до своїх губ гарненьку ручку доньки.

— Далі,—повторила вона.—Пан Еміль розповідав мені те, що я хотіла знати, а саме, що злопам'ятливість пана Буагібо жахлива. Але нас це не повинно обходити, бо його злопам'ятливість безпідставна, і ви, хвалити бога, не маєте чого докоряти собі. А втім, я певна була цього, любий тату: я лише боялася якоїсь вашої провини. Проте не журіться... хоч може вас засмутить жалісний стан вашого старого приятеля... Пан Буагібо справді той, за кого його вважаєте і ви, як і інші; мусите визнати це... бідний шляхтич є божевільний.

— Божевільний!—гукнув пан Антуан, вражений жахом і скорботою.—Справді божевільний? Ви чули, Емілю, що він

забалакується? Він дуже страждає? Скаржитесь? Чи констатували лікарі його божевілля? О, яка жахлива для мене новина!

Впавши на лаву добряка Антуан дарма затамовував у собі глибокі зідхання. Його міцні груди підносилися, ніби готові розірватися.

— Ой, боже, як же він іще любить його!—скрикнула Жільберта, впавши навколішки біля тата й вкриваючи його пестощами.—Простіть мені, тату, простіть! Я завдала вам жалю, сказавши дуже скоро. Поможіть же, Емілю, мені втішити його.

Еміль здригнувся від того, що Жільберта від хвилювання вперше забула назвати його «паном Емілем». Здавалося, що вона поводитьсь з ним, як із братом, і в пориві розчуленості він також уклякнув біля доброго Антуана, якому, очевидно, загрожував грець—так почервоніло його обличчя й напружилися жили.

— Заспокойтеся,—мовив Еміль,—справа не дійшла ще до цього й ніколи, мабуть, не дійде. Пан Буагібо не хворий і орудує всіма своїми здібностями, а його манія, коли можна так назвати його неприхильність до вашої родини, не новина. Бачивши таку чудноту в такій спокійній і поблажливій, з деякого іншого погляду, людині, я довго думав, що він має до цього якісь важливі причини, а тепер я змушений переконатися, що причини в нього немає ніякої і що це просто прояв тимчасового божевілля, якого він скоро позбудеться, коли його не турбувати, і що не ви самі тільки предмет його, бо є ще інші особи, на яких він ніколи не мав приводу скаржитися й яких він навіть зовсім не знає, але вони викликають таке саме почуття жаху й хоробливої відрази.

— Поясніть же докладніше,—мовив пан Антуан, що почав дихати вільніше.—Які саме інші особи?

— Та от... поперше, Жан,—відповів Еміль.—Вам відомо, що маркіз не має жодної причини боятися Жанової присутності, як це він робить, і що добряка Жан зовсім не знає, що саме міг би маркіз будь-коли закинути йому.

— Справді, ні маркізові, ні кому іншому нема чого закинути йому, але я знаю, що він гадає... Облишмо це! Якщо ходить лише про Жана, то маркіз зовсім не божевільний, він лише несправедливий і помиляється щодо нашого приятеля теслі. Проте перекопати його в цій помилці так само неможливо, як і закрити рану, яка ще свіжа в серці бідного Буагібо. Це я, Жільберто, радо віддав би своє життя, аби дати йому забути минуле. Годі вже говорити про це.

— Проте, ще одно слово,—сказала Жільберта,—бо воно може пояснити вам, любий тату, все. Маркіз важким духом дихає не лише на Жана Жаплу, а й на мене... на мене, яку він чи й бачив; я з ним ніколи не розмовляла, і він, звісно, ніяким побитом не може скаржитися на мене. Коли пан Кардонне, от спитайте його самого, вимовив моє ім'я, щоб його заспокоїти, він знов спалахнув гнівом. Він грюкнув дверима, крикнувши так, мов йому згадали смертельного ворога: «лихо вам, як ще будь-коли згадаєте мені за цю дівчину».

Пан Шатобрен спустив голову й кілька хвилин сидів мовчки. Він кілька разів обтирав своє широке чоло від поту синьою хусточкою. Потім, узявши руки Жільберти й Еміля в свої, несвідомо з'єднав їх, бо він був більше захоплений іншою думкою, ніж можливістю їхнього кохання.

— Діти,—мовив він, думаючи зробити краще,—ви тільки завдали більшого смутку, проте я дякую вам за добрий намір. Але дайте мені слово надалі не здійсмати мови про ці справи ні зі мною, ні між собою, ні в присутності Жанілли, або Жана, ні ви, Емілю, з паном Буагібо. Ніколи! чуєте?— Ніколи,—додав він найурочистішим і найрішучішим тоном, на який він був тільки здатний.

І, звертаючись особливо до Еміля та ще з більшою неувважністю міцно притискаючи його руку до Жільбертиної, він лагідно мовив:

— Любий Емілю! З приязні до мене ви допустились великої необережності. Пам'ятаєте, як я казав вам, коли ви вперше їхали до Буагібо: «не промовляйте там мого ймення, як не бажаєте пошкодити моєму приятелеві Жанові. Що ж вийшло? Ви пошкодили саме мені, забувши за моє прохання. Можу вам сказати тільки, що пан Буагібо не більше ума тронувся, як ми з вами, а наколи він несправедливий проти Жана й моєї доньки, що непричетні до мого злочину, то це тому, що людина природно замішує друзів і близьких свого ворога в ворожнечу, яку той викликав у нім. Якби пан Буагібо міг читати в моєму серці, він був би дуже жорстоким, не прошивши мені. Його страждання надто глибоке, щоб піти на це. Шануйте його скорботу, Емілю, і не називайте причинним чоловіка, якого нещастя заслуговує на втіху вашої приязні й помилки якого ви здібні... Ну, обіцяйте мені надалі не змовлятися одне з одним проти мого спокою, бо щоб ви не вигадали, буде умислом проти мене.

Тремтячи Еміль із Жільбертою обіцяли слухатися, і Антуан мовив їм:

— Гаразд, діти. Є непоправне лихо й є кари, які треба

зносити⁴ мовчки. Тепер подивимось, чи відшукала Жанілла свою козу. Там у кошику є абрикоси, які я зірвав для вас обох, бо бачив, як Еміль ішов стежкою. Я хочу почастувати його новиною з моїх старих дерев.

По кількох зусиллях Антуан розвеселився скоріше за Жільберту й навіть Еміля. Молодий парубок уже не зважувався вдаватися в тлумачення та досліди, бо все, що стосувалося Жільберти, було для нього святим. Досить було Антуанового наказу не думати про цю справу, щоб він силкувався забути за неї. Окрім того, в його серці було чимало інших причин хвилюватися, і любов так глибоко розкорінювалася там, що він ставав неухважнішим за Антуана.

Коли він опинився сам на дорозі до Гаржілесу, на тому місці, де шлях розходиться до Буагібо, його кінь, який любив і знав один і другий будинок, пішов дорогою до Буагібо. Спочатку Еміль не помітив цього, а завваживши подумав, що така вже воля провидіння. Багато днів він залишав у самоті смутного діда, якому обіцяв любити його як батька й перед яким треба було попросити вибачення, хоч би його й погано прийняли. Коли він під'їхав до низу горба, ворота парку ще не зовсім були зачинені. Він заїхав у парк і попростував до сирні, гадаючи, що як не застане там маркіза, то старий напевне прийде, коли смеркне.

Прив'язавши Воронька до зовнішньої галерії нижнього поверху, він стиха постукався в двері сирні; а що на заході сонця знявся невеличкий вітрець, то йому видалося, ніби він чує легеньке шарудіння всередині й ледве чутний голос маркіза, що каже йому заходити. Але це йому лише здалося, бо, відчинивши двері, він побачив, що всередині не було нікого. Проте пан Буагібо міг бути в глибині хатини, в невидимій кімнаті, куди він мав звичку входити ввечері. Еміль кахикнув, рипнувши мостиною, щоб подати знак про себе, твердо поклавши скоріше піти, не бачившись із ним, аніж переступити поріг дверей, заповідних для чисто всіх.

Але, що жодний рух не відповів на шум, він рішив, що маркіз іще в замку й хотів був піти в тому напрямку, як враз вітер поривчасто вдічинив вікно й двері, що були в глибині покою. Він обернувся до тих дверей, сподіваючись, що звідти вийде пан Буагібо, але ніхто не з'являвся. Еміль помітив середину маленького робочого кабінету, прибраного остільки недбайливо, оскільки покої замку ретельно. Він уважав за нескромність увійти туди, навіть здаля розглядати вбогі й грубі меблі та купу старих книжок і паперів, яку побачив із першого погляду. Його увагу, мимоволі, звернув на себе

жіночий портрет на весь зріст, поставлений у глибині цього притулку, якраз проти нього, так що йому не можна було не задивитися на таке прекрасне малювання й на такий чарівний образ. Пані була одягнена за модою часів імперії; ясно-блакитна шаль, розкішно гаптована, накинута на плечі, ховала незграбність короткого стану. Зачіска в пуклях, так званих натуральних, була їй до лиця, волосся було чудового злотистого кольору. Ніщо не могло зрівнятися ніжністю й чарівністю з цим юним обличчям. Безперечно, це була маркіза Буагібо, і наш герой забувся, роздивляючись обличчя цієї жінки, життя й смерть якої мали такий великий вплив на долю самотника.

Рідко трапляється, що портрет дає правдиве уявлення про вроду оригінала, і здебільшого можна сказати, що менш за все портрети скидаються на оригінали. Еміль уявляв собі маркізу блідою й смутною, а бачив чепурну красуню з величною й приємною посмішкою, шляхетною й гордою поставою. Була вона такою до, чи після шлюбу? Або взагалі це була особа, цілком відмінна від тієї, про яку він гадав.

Певне було одно, що він бачив чарівне обличчя, а що він не міг зустріти образу молодости й краси, не уявляючи зараз Жільберти, то став порівнювати ці два типи, між якими помалу знайшов схожі риси. День швидко погасав, і Еміль, не смівши зробити кроку, щоб наблизитися до таємного кабінету, бачив портрет ніби крізь туман. Свіжий колір тіла й злотисте волосся, що проступали ясніше від усього іншого, так побільшували ілюзію, що він думав, ніби перед його очима портрет Жільберти, і коли він уже не бачив нічого, крім туману, засіяного летючими іскрами, то мусів зусиллям волі викликати перше враження, єдине правдиве в такому разі, що не подало йому жодної достатньої риси схожості між обличчям пані Буагібо й панни Шатобрен.

Еміль вийшов із хатини і, не зустрівши нікого, попростував у замок. Та сама тиша та самотність панували й на дворі. Він пішов сходами замку, збудованого на взірць невеличкої башти. Назустріч йому не вийшов Мартен, щоб доповісти про його приїзд тим церемонійним тоном, якого не облишав навіть для нього, єдиного відвідувача господи. Нарешті він добувся у вітальню, де жалюзі, спущені вдень і вночі, підтримували темряву. Охоплений несвідомим жахом, ніби смерть увійшла в цей дім, у якому так мало було життя, він побіг у дальші покої й нарешті знайшов пана Буагібо в ліжку. Маркіз був блідий і нерухомий, як труп. Останнє проміння кидало невиразне й тьмяне світло в цю кімнату, і старий Мар-

тен, що через глухоту не чув наближення Еміля, сидячи біля зголов'я свого пана, скидався на статую.

Еміль кинувся до ліжка й ухопив маркізову руку. Рука па- шіла жаром, і коли двоє старих прокинулися—один від гарячкового забуття, а другий від дрімоти, втоми, чи безділля,—молодий хлопець небавом упевнився, що в маркіза нічого не було, крім неважної недуги. Проте зміни, що їх зробили два дні в цьому кволому й виснаженому тілі, були досить тривожні для майбутнього.

— А, добре зробили, що приїхали,—мовив пан Буагібо, ледве стискаючи руку Еміля,—туга швидко б доконала, якби ви покинули мене.

Мартен, не чувши слів свого пана, але, очевидячки, сприйнявши відбиток його думок, повторив, голосніш, як сам думав:

— Ах, пане Емілю, добре, що ви приїхали, пан маркіз дуже сумував, не бачивши вас так довго.

Потім Мартен розповів, як позавчора, саме перед тим, як іти в парк, маркіз почув напад пропасниці й спокійнісінько уявив собі, що він умирає. Маркіз захотів лягти в ліжко саме в цій кімнаті, де звичайно не ночував, і дав йому різні накази, ніби не сподіваючись видужати. Перебувши ніч досить непокоїно, другого дня маркіз мовив: «мені краще, нічого не буде, але я втомився, ніби по довгій дорозі; мені треба відпочити деякий час. Гляди, Мартене, щоб було тихо; якнайменше світла, якнайменше клопоту і жодного лікаря—ось що я тобі наказую. Не турбуйся.

— А що я боявся,—вів далі старий служник,—то пан маркіз сказав мені: не бійся, чоловіче, цього разу я ще не вмру.

— Хіба в маркіза бувають такі напади?—спитав Еміль.— І вони сильні, довго тривають?

Але він забув, що Мартен чув мову лише свого пана, і на знак останнього служник вийшов із покою.

— Я дозволив говорити глухому бідоласі,—мовив пан Буатібо;—його нічим не зупинити. Але з його оповіді, не вважайте мене за боягуза. Я не боюся смерти, Емілю; колись я навіть бажав її, а тепер чекаю спокійно. Я вже давно почуваю її наближення, але вона підходить поволі, і я вмру, як жив, не поспішаючись. Я хворію на переміжну гарячку, яка позбавляє мене апетиту й сну, але якої ніхто не помічає, бо вона залишає мені досить сили для моєї діяльності. Я не звіряюся на медицину, бо вона досі не знайшла іншого засобу лікувати хворобу, як знищуючи життя в його основі. Під якою б там формою не було—це емпіризм, і я волюю впасти

від руки божої, ніж підвестися від людської. Цього разу я страждав більше, як звичайно, почувавши себе немічнішим духом, і признаюся вам, Емілю, не соромлячись, я переконався, що не можу жити самотнім. Старі—справжні діти: вони захоплюються новим щастям, але, коли доводиться втратити його, вони не втішаються, як діти—тут вони знов стають старими й умирають. Не турбуйтеся тим, що я кажу вам—це гарячка викликає в мене таку балакучість. Коли я видужаю, я не казатиму цього більше, навіть не думатиму, але завжди буду відчувати це інстинктивно, навіть крізь свою видиму апатію. Не вважайте себе через це за прив'язаного до моєї сумної старости. Цілком байдуже, чи проживу я на рік більше, чи менше, та чи дружня рука закрие очі тому, хто жив самотнім. Але що ви оце, спасибі вам, знов приїхали, говорімо не за мене, а за вас. Що ви поробляли цими сумними днями?

— Мені самому було скучно пробувати далеко від вас,— відповів Еміль.

— Можливо. Таке життя, такий чоловік. Страждаючи сами, ми примушуємо страждати й інших. Це великий доказ спільності душ.

Еміль, пробувши дві години в маркіза, найшов його щирішим і сердечнішим, як раніше. Почувавши, що його прихильність до старого зросла, він обіцяв собі не завдавати йому надалі страждань.

Прощаючись, він непокоївся, що зневолив маркіза розмовляти з оживленням.

— Не турбуйтеся,—мовив маркіз.—Приїжджайте завтра й побачите мене вже на ногах. Не хороба втомлює, а відсутність щирости сушить і вбиває.

II

ФОРТЕЦЯ КРОЗАН

Справді, другого дня маркіз майже зовсім був здоровий і снідав з Емілем. Ніщо більше не порушувало чудної приязні між старим і юнаком. Завдячуючи останнім словам пана Шатобрена, сумний здогад про божевілля вже не тьмарив задоволення, яке знаходив Еміль у товаристві пана Буагібо. Згідно з обіцянкою панові Антуанові, він уникав згадувати його, але винагороджував себе, відкриваючи маркізові своє серце щодо інших своїх таємниць. Він не міг не розповісти старому про своє минуле, не переказати своїх думок щодо майбутнього, а тому й своїх страждань, що на час були при-

спані, але фатально не скінчені, яких завдав йому й мав ще завдати опір його батька.

Пан Буагібо підтримував його намір бути шанобливим і покірним, але дивувався з намагання пана Кардонне притлумити законні пориви сина, такого прихильного до праці й так щасливо обдарованого.

Пристрасть і здібність до рільництва, які виявив Еміль, здавалися ознаками шляхетного й великодушного потягу, і маркіз казав собі, що якби йому пощастило мати такого сина, він ще за життя міг би з користю вжити величезні статки, призначені бідним, але сам не вмів дати ради їм тепер. Він не втримався й сказав зідхаючи, що це благословення небесне, коли знаходиш сина, приятеля, одно слово, в другому своєму я, плодотворчу ініціативу й засоби серйозно довершити справу свого призначення. У глибині душі він обвинувачував Кардонне за бажання присвятити фалшивому напрямкові сили й засоби, одержані від бога на добро, вбачаючи в ньому сліпого впертого тирана, що ставить гроші вище від щастя інших і свого власного, ніби людина передусім раб матеріальних речей, а не служитель істини.

Пан Буагібо, очевидно, не був дуже релігійний. З цього погляду Еміль завжди вважав його за дуже байдужого. Коли маркіз казав: «я визнаю бога», Еміль уважав за потрібне сказати: «я побожно шаную». Коли його думки починали буяти, як це тільки було можливе для нього, підносилися до волення, що достотно не було молитвою, а скорше пошаною, він мовив до бога: «ім'я твоє—премудрість», а Еміль додавав: «ім'я твоє—любов». Тоді старий підхоплював: «це те саме» і був правий. Еміль майже не міг сперечатися, але в цьому нахилі додержуватись величної логічної будови й божеської прямої, він ясно бачив, що в маркіза немає тієї надпоривної пристрасти, яку він почував у своїх грудях, до безмежної доброти всемогутнього. Проте, коли зовнішні факти, лихі пригоди, людська неміч і все лице земної юдолі ніби заперечували милосердя провидіння і Еміль удавався в розпач, старий логік брав гору вищістю своєї віри. Він ніколи не сумнівався й не міг сумніватися. Маркіз, як він сам казав, не мав потреби бачити, щоб знати, і тимчасові болячки цього світу в його очах не дуже порушували моральний лад одвічних речей, так само, як хмари, що тьмарять сонце, не порушували ладу фізичного. Його покора не виходила з почуття принижености, або ніжности, бо щодо його власних скорбот, то він признавався, що корився лише зовнішньо. Він вірив, що для всесвіту є щось ніби фаталістичний оптимізм,

цілком протилежний його особистому песимізові, який ставив найоригінальнішу рису його розуму й характеру.

— Так,—мовив він,—уважайте, скрізь логіка. Вона безкрая в божому творінні, але неповна в окремії речі, бо кожна річ конечна, навіть людина, хоч вона найяскравіший відблиск безкрайого в цьому невеличкому світі. Жодна людина не може збагнути безкраю мудрість, хіба тільки в абстракції. Коли вона шукає її в собі й навколо себе, то ніяк не може збагнути її й констатувати. Ви часто називаєте мене логіком: згоджуюся—я люблю логіку й шукаю її. Я почуваю надзвичайну потребу в ній і зовсім не задоволений із того, що де її нема. Але чи логічний я в своїх діях і мотивах? Менше, як будь-хто в світі. Що більше я спостерігаю себе, то більше викриваю в собі суперечностей, безладдя, хаосу. Що ж? Я лише окремії приклад того, що є людина взагалі: і що я нелогічніший у власних очах, то більше я почуваю божу логіку, яка буває над моєю немічною головою, що блукала б без цього небесного компаса й безумно обвинувачувала б космос у власній несилі.

Одного разу він запросив Еміля в поле, і вони об'їхали верхи весь величезний маркізів маєток. Еміль дивувався з невеликого прибутку від такого земельного багатства.

— Усі ферми здаю в посесію за якнайнижчу ціну,—відповідав маркіз.—Коли не вмієш запровадити раціональної економії, то найкраща річ—яко мога менше обтяжувати трудящого землероба. Ці люди, як бачте, вдячні мені й зичать мені довгого життя. Дуже вірю. Вони вважають мене за доброго чоловіка, хоч моє обличчя не подобається їм. Вони не знають, що я люблю їх не так, як вони це розуміють, а що я жалую в них жертви, яких я не можу врятувати й яким не хочу бути катом. Я добре знаю, що коли пануватиме законодавство логіки, ця власність мусить подесятерити свою продуктивність, і коли я думаю про це, то такі думки полегшують мій смуток. Але, щоб про це думати й жити себе певністю, що вона колись буде засобом вільної праці численних розумних людей, не треба, щоб я бачив її в стані, в якому вона перебуває, бо це видовище мене заморожує й завдає туги, я дуже рідко зважуюся оглядати свій маєток.

Справді, вже років зо два маркіз Буагібо не був на своїх фермах і не об'їжджав свого маєтку. Він зважувався на це в разі крайньої потреби. Скрізь його вітали з виразом пошани й любови, не без домішки забобонного жаху. За його самотнє життя й дивацтва багато селян дали йому прізвисько чарівника. Не раз підчас бурі вони з сумом казали:

«Ет, якби маркіз хотів зупинити град—нічого б це йому не коштувало. Але, замість того, щоб робити те, що він може, він шукає того, що ніхто не знає й чого він може ніколи не знайде».

— Ну, Емілю, щоб ви зробили з усім оцим, якби воно було все ваше?—спитав маркіз, повернувшись додому.—Я запросив вас на цю скучну господарську прогулянку саме для того, щоб спитати вас про це.

— Я спробував би,—жваво відповів Еміль.

— Безперечно,—відказав маркіз,—я також спробував би закласти справжню комуну, якби міг. Але я пробував би дарма, бо опікся б. Та й ви, мабуть, так само.

— Ну, то що ж із того?

— Ось вона щира й нерозсудлива відповідь молодости. Байдуже, що не вміємо, аби діяти. Хіба ж ні? Піддамося потребі діяти й заплющимо очі на перешкоди. А перешкод чимало, і знаєте, яка найгірша? Нема людей. Ваш батько щодо цього має рацію посилатися на голий, але ще всемогутній факт. Розуми ще не достигли, серця ще не готові. Я добре бачу землю й руки, але я не бачу самовідданої душі, яка б керувала всіма. Треба ще деякого часу, Емілю, щоб відкриті ідеї поширилися. Він не так далеко, як гадають. Я не побачу його, а ви побачите. Отже, терпіння.

— Як? Час щось зробить без нас?

— Ні, але він нічого не зробить без нас усіх. Є епохи, коли треба задовольнитися самим вихованням, не проводячи його в життя; потім настає час, коли можна буде здійснити одне й друге. Ви відчуваєте себе на силі?

— Навіть дуже.

— Тим краще. Я також думаю. Гаразд, Емілю, ми колись побалакаємо про це. Мабуть хутко, при першій нападі моєї горячки, коли мій живчик битиметься швидше, як сьогодні.

От у таких розмовах Еміль черпав силу зносити години, які він не міг проводити з Жільбертою. Проте була одна вада в його приязні до пана Буагібо, а саме—неможливість розмовляти з маркізом про Жільберту й розповідати про своє кохання. Але щаслива любов має в собі якусь гордість, що легко обходиться без співчуття інших, а час, коли б Еміль відчував потребу скаржитися й у розпачі шукати опори, ще не настав.

У чому ж полягало його щастя? Ви теж питаєте? По-перше—він любив; цього вже досить для того, хто справді кохає. Подруге—він знав, що й його люблять, хоч ніколи не насмілювався спитати про це, і йому не зважилися б сказати.

Проте на обрії нахмарювало, і Емілеві незабаром судилося відчутти наближення грози. Одного разу, коли він виїжджав із Шатобрену, Жанілла сказала йому:

— Не приїжджайте днів зо три-чотири. У нас є справи в околиці, і нас не буде вдома...

Еміль зблід, він ніби почув присуд про арешт його й ледве спромігся запитати, якого саме дня родина пана Антуана повернеться додому.

— Може наприкінці тижня,—відповіла Жанілла.—А втім, можливо, що я зостануся вдома. Не такі вже мої роки, щоб бігати по горах. А проїжджаючи мимо, вам не важко буде довідатися в мене, чи хутко повернеться пан Антуан із дочкою.

— То ви дозволите відвідувати вас?—запитав Еміль, силкуючись усміхнутися, щоб заховати свою смертельну тугу.

— Чому ж ні, коли це підказує вам ваше серце,—відказала маленька бабуся, надаючи поважності постаті з таким виглядом, що хмурий Еміль помітив деяке лукавство.—Я не боюся, щоб мене це скомпрометувало.

«Кінець,—подумав Еміль.—Мое залицяння помічено, і хоч пан Антуан і його дочка ще не догадуються, але Жанілла взялася відшити мене. Вона тут має повну владу, а критичний момент настав».

— Гарзд, панно Жанілло,—відказав Еміль,—я приїду взавтра, мені приємно буде побалакати з вами.

— Як ми зійшлися,—мовила Жанілла,—мені теж хочеться з вами побалакати. Але взавтра я вибираю коноплі, тому чекаю вас лише післязавтра. Ну, то так, я буду вдома цілий день. Приїжджайте. Прощайте, пане Емілю. Побалакаємо по-дружньому, бо я вас дуже люблю.

«Нема ніякого сумніву: стара здогадалася про його любов. Якийсь прислужливий запобігливий сусіда почав дивуватися, що так часто бачить його на дорозі до руїн. Антуан іще нічого не знав, Жільберта також, бо, сповіщаючи йому про скору відсутність батька, дівчина, здавалося, не передбачала, що Жанілла вирядить і її з ним. Хитра нянька склала свій плян: спочатку віддалити Еміля, а потім несподівано влаштувати від'їзд Жільберти, щоб, залишивши собі кілька днів, угамувати маленьку бучу, яку передбачала від молодого хлопця.

«Треба буде, нарешті, побалакати,—міркував сам із собою Еміль,—Чого ж уникати від неминучого кінця моїх таємних бажань? Я скажу її вірній няньці, її добрячому батькові, що кохаю її й бажаю її руки. Попрошу трохи часу, щоб відкри-

тися батькові й порозумітися з ним про вибір кар'єри, бо ще не маю ніякої, й треба визначити свою долю. Повстане жорстока боротьба, але в мене є сили: я кохаю. Річ не лише в мені самому, я матиму непереможну мужність, дар доводити... я умовлю його.

Хоч як Еміль був певний, проте ніч він провів страшенно стурбований. Він уявляв собі розмову, яка буде в нього з Жаніллою, і міг наперед написати всі запитання й відповіді, добре знаючи самовпевненість та щирість невеличкої жінки. «А, коли так, добродію (напевне вона так скаже), то побалакайте передусім із своїм батьком, полагодьте спочатку це діло з ним, бо навіщо дарма турбувати пана Антуана умовним проханням і непевними плянами. Доти не приїжджайте до нас, або дуже нечасто. Ніхто не зобов'язаний знати ваші заміри, а Жільберта не з таких, щоб слухати вас, не впевнившись перше, що буде вам за жінку».

Також він боявся, щоб Жанілла, з її позитивним розумом, не вважала б за мрію можливість згоди пана Кардонне й не заборонила б йому частих одвідин, як він принаймні не подасть ясного й певного доказу, що він може користуватися зі свого права вибору.

Отже безперечно, що Емілеві треба було передусім розпочати переможну боротьбу з батьком, а потім уже діяти: не вчащати до Шатобрену, поки не почує надії перемогти, або, якщо не буде жодної надії,—рішити, ніколи не каламутивши щастя шатобренської родини даремними освідченнями, відступитися... одно слово, відмовитися від Жільберти.

Але цього Еміль не міг зрозуміти поруч із іншими можливостями. Легше думка про смерть западе в голову дитині, ніж думка відмовитися від коханої жінки в голову палко закоханого юнака. Еміль скорше припускав можливість розчепити собі голову перед очима батька, ніж скоритися його волі.

— Гаразд,—мовив він,—як говорити, то взавтра ж. Так поговорю з цим жахливим владарем, так скажу, щоб потім могли з піднесеним чолом з'явитися в Шатобрені.

Настало й завтра, а Еміль не тільки не почував себе озброєним усією силою волі, а навпаки, був такий виснажений безсонням і з таким розкраяним журбою серцем, що побоявся бути нетвердим і не зважився говорити. Справді, коли душа розквітла солодкою мрією, що може бути сумнішим, як враз побачити себе серед жорстокої дійсності? Коли сам собі зробиш священну таємницю чистого кохання, чи можна байдуже викрити її перед тим, хто не розуміє її й навіть гор-

дує нею? Чи батькові, чи Жанілі признаватися в ній—однаково це значило виставляти своє серце, повне соромливої ніжності й святого оп'яніння, на показ чужому серцеві, давно зачиненому для таких почувань. Гадалося про розв'язок зовсім інший і величний. Хіба не Жільберта перша, єдина на всім світі й перед очима бога, повинна сприйняти в свою душу святе слово любови, коли воно зірветься з його вуст? Світ і закони чести, такі байдужі в подібних випадках, загрожували відібрати в цієї незайманої любови, що в ній було найчистішого, найідеальнішого. Він глибоко страждав, і йому здавалося, що вже цілий вік гіркоти минув між учорашніми мріями й цим похмурим днем, що починався для нього.

Він сів на коня, вирішивши шукати десь далеко, в якійсь глибокій самоті спокою й твердості, потрібних, щоб знести перший удар. Він хотів уникнути Шатобрену, але, сам не знаючи як, опинився коло нього. Проте проїхав повз, не оглядаючись, звернув важкою дорогою, де, застуканий грозою, він за світлом блискавки вперше побачив руїни. Він пізнав скелі, де заховався від негоди з Жаном Жапплу, і не міг збагнути, що минуло лише дав місяці, як він був тут, такий вільний духом, такий пан над собою, такий неподібний до того, яким він став опісля.

Еміль поїхав до Егюзону, щоб обдивитися всю дорогу, якою проїжджав тоді й на якій він не бував відтоді. Але з перших же хат вигляд мешканців, що розглядали його, викликав у ньому таке почуття жаху й мізантропії, яке в такому разі опанувало б маркіза Буагібо. Він швидко повернув на похмуру, оброслу деревами дорогу, що з'явилася ліворуч, і подався без мети в поле.

Ця нерівна, але гарна дорога, що йшла то широкими скелями, то свіжими луками, то дрібним піском, що її облямовували старі дуплясті каштани з могутнім корінням, привела його на широкі пустирі, де він поїхав ступою радий, що нарешті опинився сам у пустельному місці. Дорога крутилася перед ним, то зігзагами, то пагорками, то просторами, вкритими дроком та вересом, то піскуватими горбками, перетятими струмками без певного річища, без сталого напрямку. Час від часу куріпка причаювалася в траві під його ногами, або синьовид проводив блакитно-вогняну рису, шугаючи стрілою над болотом.

Попоїздивши з годину, заглиблений у свої думки, Еміль спостеріг, що стежка звужуваалася, заходила в кущі й потім губилася. Підвівши очі, він побачив перед собою над кручами й глибокими ярами руїни Крозану, що здіймалися гострими

стрілами по химерно обтятих вершинах на просторині, яку ледве можна було обвести оком.

Еміль уже раз приїжджав оглядати цю цікаву фортецю, але простішою дорогою, і тому через заклопотаність цього разу не впізнав місцевости. Він зупинився на хвилину, щоб роздивитися, де він. Ніщо так не відповідало його душевному станові, як ця дика місцевість і покинуті руїни. Залишивши коня біля якоїсь халупи, він пішов пішки вузьенькою стежкою, яка прискалками привела його до потоку; потім такою самою стежкою він дійшов до руїн, де пробув кілька годин у великій сумі, що серед цього жахного й zarazом чудового місця, доходив іноді до божевілля.

За перших років фєвдалізму небагато будували таких міцних фортець, як Крозан. Гора, на якій вона стоїть, круто спадає на два потоки—Крезу й Седеллу, що шумно збігаються на краю півострова й безугавно ревуть, перестрибуючи через великі скелясті пороги. Боки гори, химерні на вигляд, скрізь уतिकані довгими сірими скелями, що ніби велетні підносяться зі споду безодень, або мов сталактити нависають над потоками. Руїни будівель так подібні кольором і формою до скель, що в багатьох місцях здаля ледве можна відрізнити їх. Важко сказати, хто кого перевищив тут сміливим і трагічним надхненням—природа чи люди, і на такому краєвиді не можна уявити собі нічого іншого, крім сцен невблаганної люті й довічного розпачу.

Поки не винайшли гармат, ця фортеця була непереможна завдяки звідному мостові, темним отворам підземних вихідів із фортеці та подвійній стіні навколо з баштами й бастионами, що сліди їх видно ще й досі. Проте історія цього місця, дуже важливого в війнах середньовіччя, майже невідома. За невідомим переказом її заснували сарацинські ватажки, що ніби довго трималися в ній. Мороз, часами лютий і затяжний у цій стороні, довершує щорічне руйнування цих укріплень, розбитих ядрами й стертих на порошок часом. Однак, велика квадратова башта, збудована в сарацинському стилі, ще височиться посередині, підкопувана зі споду, вона щохвилини загрожує завалом, як і інші останки. Наріжні башти, з яких залишилися тільки частини на конічних вершинах, мають вигляд загострених скель. Навкруги них безнастанно в'юються й кричать зграї хижих птахів. Фортецю небезпечно обходити: у багатьох місцях усяка стежка зникає, і нога спинається на краю безодні, куди шалено спадає вода.

Лише з вершка прозорних башт можна було бачити, як наближався ворог: бо з кімнат, що були в основі будинків, та

з вершини гори видно було лише інші голі гори. Але їхні вапнякові боки голі тепер і, відкриваючи родючі ґрунти, дають можливість рости гарним деревам, що їх часто вмиває вода, коли повінь доходить певного рівня. Кілька кіз, не такі дикі, як обідрані діти, що їх доглядають, туляться по руїнах і відважно плигають по кручах. Усе тут повне величного смутку й таке багате на відтінки, що художник не знає, на чому зупинитися. Декоратор із своєю уявою розгубився б серед цієї жахливої й загрозованої розкоші.

Еміль згаяв тут кілька годин, поринувши в хаос своїх побоювань і проєктів. Виїхавши з дому ще вдосвіта, Еміль мучився голодом, забувши за фізичне страждання, що ще збільшувало його душевну знемогу. Лежачи на скелі, він дивився на яструбів, що кружляли над його головою, й думав про муки Прометея, як враз десь далеченько звуки чоловічого голосу, що видався йому знайомим, примусили його стрепенутися. Він підвівся й побіг на край кручі. На протилежному боці яру стежною сходило троє людей. Попереду йшов чоловік у блюзі й сірому капелюсі з широким крисами; він часом обертався до тих, що йшли за ним, і радив стерегтися; ззаду йшов селянський хлопець і вів віслюка, на якому сиділа жінка в фіялковому, дуже злинялому вбранні та дуже скромному солом'яному капелюшику.

Еміль кинувся назустріч їм, не думаючи про те, чи казала йому Жанілла, що його стерегтимуться, або може привітають холодно. Він летів і стрибав, як камінь, зіпхнутий із крутого боку безодні. Він пустився як пташка, плигнувши через ручай, що дарма загрозовано стрибав по слизьких скелях, і з'явився на тім боці, щоб радісно обнятися з добрячим Антуаном, узяти з рук Сільвена Шарасона уздечку сумирної тваринки, що везла Жільберту, і побачити її ніжну посмішку, її яскравий рум'янець, її дарма заховану радість. Жанілли не було з ними, Жанілла не казала ані слова!

Яким солодким здається щастя після журби, і як швидко любов винагороджує страждання? Еміль забув за вчорашнє і не гадав про завтрашнє. Коли він знов опинився в руїнах Крозану, ведучи з тріумфом свою кохану, він ламав усі віти кущів, які міг дістати, й кидав їх під ноги віслюкові, як колись євреї кидали пальмове гілля перед сумирною твариною богавчителя. Потім він узяв Жільберту на руки, щоб ізсадити її на найкращий моріжок, який тільки вона могла вибрати, хоч вона не мала найменшої потреби в такій допомозі, щоб зійти з такого невеличкого й спокійного віслюка. Еміль уже не був соромливим, бо не тямився з радощів. Якби Антуан мав хоч

крихту проникливості, він збагнув би, що вгамувати цю палку пристрасть було так само неможливо, як перешкодити Крезі, або Седеллі текти та ревти.

— Ху! зголоднів, аж шкіра болить,—мовив пан Антуан, і поки розповімо, яким побитом ми здибалися так до речі, давайте думати лише за сніданок. Зайвий гість нас не лякає, бо Жанілла дала нам їжі більше як треба. Розв'яжи но торбинку, шибайголого,—звернувся він до Шарасона,— а я загляну в ту, що везла дочка. Тим часом Еміль поскачить до тих хаток, що ген у долині, й принесе нам чорного хліба. Розташуємося біля річки; гірська вода чудова, особливо, як пити її мало, а більше вина.

Хутко на траві був готовий похідний сніданок. Жільберта змайструвала собі тарілку з великого лопуха, а батько її шматував м'ясо чимсь наче шабля, яку величав своїм кешеньковим колодієм. Еміль приніс, oprіч хліба, ще молока для Жільберти та диких черешень. Усім вони здалися чудовими, бо їхня гіркота була принаймні тим догідна, що збільшувала охоту їсти. Сільвен, умостившись, як мавпа, на зігнутому стовбурі дерева, дістав пайку не меншу, ніж інші, і їв тим більше залюбки, що, як казав він, тут не було очей панни Жанілли, щоб рахувати з докірливим виглядом шматки. Еміль умить наївся. Хоч і сміються з героїв романів, що вони ніколи не їдять, але це правда, що закохані мають невеликий апетит, і в цьому романи правдиві, як саме життя.

У яким захваті був Еміль! Він боявся, що Жільберта буде сувора й недовірлива, а знайшов її такою, якою залишив напередодні—повною невимушеності й шляхетної необачності. І як він любив Антуана, що той нездатний на підозру й такий щиро веселий. З роду він не почував себе таким веселим, ніколи він не бачив кращої днини, як оцей блідий, вересневий день, ні місцевості, приємнішої й чарівнішої від цієї похмурої фортеці Крозан. І, як навмисно, на Жільберті було те саме фіялкове вбрання, якого він давно не бачив на ній і яке нагадувало йому той день і ту годину, коли він шалено закохався в неї.

Він довідався, що вони виріядились одвідати одного родича в Клав'ері, але вперед мали погостювати два дні в Аржантоні, та, не заставши нікого в тому замкові, рішили прогулятися в Крозан, де будуть до вечора. А був іще південь. Емілеві здалося, що перед ним іще ціла вічність. Пан Антуан ліг у холодку спочити після сніданку й міцно заснув. Коханці, взявши з собою Шарасона, пішли оглядати фортецю.

III

ПОХІДНА НОЧІВЛЯ ПАНА АНТУАНА

Шатобренський пахолок спочатку розважав молоду пару своїми наївними вихватками, але незабаром йому дуже захотілось побігати, і він почав ганятися за козами, ледве не вскочивши в халепу з пастухами, нарешті помирився з ними, граючи в кременці на березі Крези, тим часом як Еміль із Жільбертою пішли вздовж Седелли другим схилом гори.

Потік у багатьох місцях підмив спід гори, і їм доводилося то дертися на гору, то сходити вниз, або ставати на скелі, і, нарівні з водою,—і все це не без зусиль і з небезпекою. Але молодість охоча до пригод, і любов нічого не боїться, ніщо в неї не викликає сумніву. Особливе провидіння береже їх, і наші закохані хоробро переборювали всі небезпеки. Еміль тремтів не зі страху, а з іншого почуття, підносячи, або підтримуючи Жільберту. Жільберта сміялася, щоб сховати свою збентеженість.

Жільберта була сильна, моторна й смілива як гірнячка, проте, перемагаючи безнастанні перешкоди, вона швидко задихалась і втомившись сіла на мох, на березі бистрини, кинула капелюшка на траву, щоб зібрати розпущені коси, що звисали по плечах.

— Зірвіть мені, будь ласка, оту гарненьку квітку, ондечки,—мовила вона Емілеві думаючи, що встигне поправити свою зачіску, поки той повернеться.

Але він вернувся так швидко, що застав Жільберту ще всю вкриту хвилями злотистого волосся,—вона ледве його могла зібрати в одну косу своїми маленькими рученятками. Стоячи біля неї, Еміль милувався цим скарбом, який вона закинула назад скорше нетерпляче, ніж із гордістю, й яке давно б обрізала як важкий тягар, якби батько та Жанілла вперто не повстали проти цього. А втім, у цю хвилину вона вдячна була їм, що не дозволили. Хоч як мало було в ній кокетства, проте вона добре бачила, що Еміль умлівав від захоплення, а вона нічого не зробила, щоб збудити такий захват. Якщо краса торжествує, чим любов не може не тішитися, то це буває саме тоді, коли таке торжество непередбачене й невірне. Справді таке розкішне волосся було правдивою прикрасою навіть для жінки негарної вроди, а Жільберті вони були даром природи, поруч із рештою її дарів.

Треба сказати, що Жільберта, як її батько, була працьовитіша, ніж спритна в руках. До того бігши, вона розгубила всі свої шпильки, і важка її коса, похапцем примощована на по-

тилиці, двічі розпліталася, падаючи аж до ніг. Еміль не спускав із неї очей. Жільберта не бачила цього, але почувала, ніби полум'я цього пристрасного погляду розпекло всю атмосферу. Небавом вона так збентежилася, що забула тішитися цим і нарешті, своїм звичаєм, хотіла жартома перервати їхнє взаємне хвилювання.

— Я хотіла б, щоб це волосся належало тільки мені,—мовила вона.—Я обрізала б його та й кинула б у вир.

Емілеві була нагода сказати прекрасний комплімент, але він стримався. Що міг би він сказати про це волосся, щоб виявити свою любов? Він ніколи до нього не торкався і вмирав від цього бажання. Крадькома оглянувся навкруги. Коло зі скель та кущів відгороджувало його з Жільбертою від цілого світу. Не було такого пункту на горі, звідки можна було б їх побачити. Можна було б сказати, ніби Жільберта вмисне вибрала цей затишок йому на спокусу, а тим часом невинна дівчина й у гадці не мала нічого такого, зовсім не думаючи, щоб тут була їй якась небезпека.

Еміль був збентежений: безсоння, страх, смуток і радість запалили в його крові. Він улякнун біля Жільберти, взяв тремтячою рукою жменю цього непокірного волосся; потім, коли вона стрепенулася, випустив їх промовивши:

— Мені здалося, що це оса, а це просто шматочок моху.

— Ви мене злякали,—відказала Жільберта, хитаючи головою.—Я гадала, що гадюка.

Проте Емілева рука так учепилася в це волосся, що не могла випустити його. Нібимагаючи Жільберті зібрати розвіяні пасми, за які змагався з нею вітер, Еміль разів зо сто торкався їх і, нарешті, поцілував крадькома. Жільберта вдала, що нічого не помітила, і, нашвидку наклавши капелюха на погано примощовану зачіску, підвелася, сказавши ніби натурально:

— Ходім подивімося, чи не прокинувся тато.

Але вона тремтіла, блідість враз зіграла з її щічок яскраві фарби, серце готове було розірватися; вона похитнулася, прихитнувшись до скелі, щоб не впасти.

Еміль був біля її ніг.

Що він казав їй? Він сам не знав, а луна від Крозану не зберегла його слів. Жільберта не дочула їх добре. У вухах їй був шум потоку, підсилений у сто крат биттям її жил. Їй здавалося, що гора, мов у корчах, хиталася над її головою. У неї не було сили тікати, а втім вона зовсім не думала про це. Дарма тікати від любови: коли це почуття запало в серце, воно не вийде звідти й піде скрізь за нею. Жільберта не знала,

що в коханні є інша небезпека, oprч того, коли серце може бути застукане раптом, та й справді для неї не було іншої небезпеки з Емілем. Досить було й цеї небезпеки, вона запаморочила голову, але ця паморока була повна непереможних чарів.

Жільберта лише спромоглася проказувати з жахом, повним жалю й суму:

— Ні, ні, не треба любити мене.

— То ви мене ненавидите?—запитував Еміль.

І Жільберта відвертаючись не мала відваги сказати неправду.

— Гаразд, коли ви не любите мене,—казав Еміль,—то не однаково для вас знати, що я вас люблю? Дозвольте мені сказати вам це, бо я не можу далі критися. Вам це байдуже, а того не бояться, чим нехтують. Вислухайте моє признання і коли я покину вас і не бачитиму вас далі, то, принаймні, знайте чому: бо я вмираю від любови до вас, я не сплю більше, я не можу нічого робити, я гублю розум і може небавом сказав би вашому татові те, що кажу вам зараз. Проженіть краще ви мене, а не хтось інший. Женіть же мене, але вислухайте зараз, бо моя таємниця душить мене. Я люблю вас, Жільберто, люблю до божевілля.

Емілеві серце так переповнилося почуттям, що вибухло плачем.

Жільберта хотіла піти, але, ступивши два-три кроки, сіла, зайшовшись слізьми. У всіх цих сльозах було більше щастя, як гіркоти. Підійшовши Еміль, щоб утішити Жільберту, сам зараз утішився, бо в її зляканості була лише ніжність та жаль.

— Я бідна дівчина,—сказала вона,—а ви дуже багаті, і ваш тато тільки й думає, як кажуть, щоб збільшити свої статки. Ви не можете одружитися зі мною, і я в своєму стані не можу й думати про заміжжя. Хіба випадком нагодився б чоловік такий бідний, як і я, з деякою освітою, але я ніколи не думала про такий випадок. Ще змалку я казала собі, що мушу помиритися зі своєю долею, звикнути до шляхетних почувань, тобто не заздрити іншим, виробити в собі прості звички, знайти чесну працю. Отже я не думаю про заміжжя, бо, може, щоб знайти чоловіка, треба було б де в чому змінити свій напрям думок. Слухайте-но, що я вам скажу: кілька днів Жанілі запала в голову думка, яка завдає мені чималого смутку. Вона хоче, щоб батько шукав мені чоловіка. Шукати чоловіка! Чи ж не сором, не образа це? Чи ж можна уявити собі щось огидливіше? А проте ця моя чудова приятелька зовсім не розуміє мого опору. Моему батькові треба бути в Оржан-

тоні, щоб одержати свою невеличку пенсію, і вона сьогодні вранці враз намоглася, щоб він узяв мене з собою, рекомендувати декому зі своїх знайомих. Ми звикли слухатися Жанілли й вирядилися. Але мій батько, хвалити бога, не вміє підшукувати чоловіків, і я так запаморочу йому голову, що наша прогулянка не матиме ніяких наслідків. Бачте, пане Емілю, не треба залицятися до дівчини, що не робить собі ніяких ілюзій, засуджуючи себе без сорому й жалю на дівування. Я гадала, що ви зрозумієте це, і ваша приязнь ніколи не порушить мого спокою. Забудьте ж про це безумство, що спало вам на думку, і дивіться на мене, як на сестру, яка теж забуде все, коли ви пообіцяєте любити її спокійно й чисто. Навіщо вам покидати нас? Це дуже засмутило б мене й тата.

— Засмутило б вас, Жільберто?—запитав Еміль.—Чого ж ви плачете, розмовляючи зі мною так холодно. Чи я не розумію вас, чи ви ховаєте від мене що? І знаєте, що я гадаю? Ви не почуваете до мене стільки пошани, щоб довірливо слухати мене. Ви вважаєте мене за безумного, що говорить про любов без побожності й сумління, і думаєте, що зі мною можна поводитися, як із дитиною, якій кажуть: «Надалі не роби цього, я прошу тебе». Коли ж ви сами думаєте, що кількома холодними розсудливими словами можна погасити серйозну любов, то ви сами дитина, Жільберто, і зовсім нічого не почуваете до мене в глибині свого серця. О, боже, невже ви, уникаючи мене своїми очима й відпихаючи рукою, виявляєте цим погорду й недовірливість?

— Чому ви хочете, щоб я вірила?—мовила Жільберта, намагаючись заховати тугу, яку завдавали їй ці докори.—Хіба я можу нехтувати різницю між нашими статками? Хіба я можу змінити щонебудь у своїй долі?

— Тільки це, Жільберто? Скажіть, тільки це?

— А цього мало? Хіба ж ви думаєте, що я могла б кохати вас, будши певна, що рано чи пізно ви належатимете іншій? Мені здається, що кохання є вічне життя вдвох. Ось чому, відмовившись від заміжжя, я відмовилася й від кохання.

— Отак і я розумію, Жільберто. Так, кохання є вічне життя вдвох. Я навіть не припускаю, що смерть могла б покласти йому край. Хіба я не висловив вам усього, сказавши: «я люблю вас». О, жорстока Жільберто, ви не зрозуміли мене, або не хочете зрозуміти, але, якби ви любили мене, в вас не було б сумніву. Ви не казали б мені, що ви бідні, ви не згадали б про це, як і я не згадую.

— Ой, боже мій! Емілю, я вірю вам, я знаю, що ви, як і я, нездатні до користолюбного розрахунку, але кажу вам ще

раз: хіба ж ми сильніші за долю, приміром, за волю вашого тата?

— Звісно, Жільберто,—сильніші за весь світ, коли... коли ми кохаємо одно одного.

Марна річ описувати дальшу розмову. Ми не могли б подати всього,—як мінявся страх і розпач, коли Жільберта, ставши розсудливою, так би мовити, безнадійною, говорила за перешкоди й виявляла без ніякої бундючності гордість, що дає перевагу вічній самоті над приниженням боротьби з пихою багатства. Ми могли б розказати, як Еміль намагався доводами честі й запевненнями у вірності викликати в ній довіру. Але найсильніших доводів, яких Жільберта не могла заперечити, ми не могли б переказати, бо це було саме захоплення та наївна міміка. Закохані не бувають красномовні, як ритори, і розмови їхні, віддані на папері, нічого не промовляють тим, для кого вони сторонні. Якби потім можна було холодно зважити, від якого пустого іноді слова губиться розум, то ні за що в світі не можна було б зрозуміти, як це воно трапилось, і треба було б сміятися з себе. Але голос, погляд черпають у пристрасті таку чарівну силу, що небавом Еміль переконав Жільберту в тому, у що він сам вірив у ту хвилю, тобто, що немає нічого простішого й легшого, як їм одружитися, бо найпотребніше—це любити всіма силами одно одного.

Шляхетна дівчина надто любила й через те не могла припустити думки, що Еміль був самовпевнений і нерозсудливий. Він казав, що переможе уявний опір батька, а Жільберта знала пана Кардонне лише з непевних чуток. Еміль ручивсь, що йому допоможе його тендітна ненька, і це заспокоювало сумління молоді дівчини. Їй скоро передалася Емілева самомана, і вони ухвалили, що Еміль побалакає спочатку зі своїм батьком, а потім звернеться до Жільбертиного.

Дівчина егоїстична або гонориста була б розсудливішою. Вона б призналася в своїх почуттях і згодилася б бачитися з своїм милим не раніше, як того дня, коли він з'явиться виконати всі вимоги сватання. Жільберті навіть на думку не спала така обережність. Вона почувала в глибині свого серця щось безкрає, безмежну довіру й пошану до слова свого милого. Вона журилася тільки тим, що буде причиною турбот і жалю для батьків Еміля, коли той розмовлятиме з батьком. Вона була певна в перемозі Еміля, але думка про боротьбу завдала їй прикрости, і вона бажала б віддалити цю страшну хвилину.

— Слухайте,—мовила вона з янгольською наївністю,—над.

нами не капає. Ми поки щасливі й досить молоді, щоб заждати. Я гадаю, що головне й найґрунтовніше заперечення від вашого батька достоту буде таке: вам двадцять один рік, і можна побоюватися, що ви не досить обміркували свій вибір і ознайомилися з характером своєї нареченої. Коли вам скажуть зачекати, або вимагатимуть терміну на обміркування справи, згоджуйтеся на все. Коли б ми навіть одружилися за кілька літ,—то що з того? Аби ми могли бачитися, бо ми певні одне в одному.

— О, ви свята!—відказав Еміль, цілуючи краєчок її шалі. Я буду гідний вас.

Повернувшись туди, де залишився пан Антуан, вони побачили, що він далеко від того місця розмовляє з знайомим мірошником, і пішли дождитися його під великою баштою. Години пробігали їм, як секунди, проте були повні, як віки. Чого—чого не розповіли вони одне одному. А ще скільки більше мовчали.

Нарешті щастя бачити, розуміти й любити одне одного відчули так сильно, що їх опанувала безумна радість, і, стрибаючи як сарни, вони схопились за руки й почали бігати по стрімких схилах, спихаючи каміння в безодню.

В захваті якогось невідомого божевілля вони не розуміли небезпеки, як діти. Еміль відштовхував уламки, або завзято перестрибував через них, мов уявляючи собі, що він у боротьбі з перешкодами, які ставить йому доля. Жільберта не боялась ні за нього, ні за себе: реготалася, кричала й співала, як жайворонок у небі, і вже не думала підбирати косу, що розвіталася вітром, іноді сповиваючи її всю вогняним покривалом. Коли батько застав її в такому захваті, вона кинулась до нього й обняла його так палко, ніби бажаючи передати йому все щастя, що наповнювало її душу. Сірий капелюх добряки злетів від цих несподіваних обіймів і покотився в яр. Жільберта стрілою кинулася ловити його, а Антуан, наляканий такою відвагою, кинувся ловити дочку. Обоє були в великій небезпеці, коли Еміль, випередивши їх, зловив на лету капелюха й наклавши його на голову Антуанові, теж стиснув в обіймах цього доброго батька.

— Ну, ну, бійтеся бога!—скрикнув Антуан, ведучи їх, майже силою, на безпечніше місце.—Обоє ви дуже тішите мене, а ще більше лякаєте. Та чи не здибали ви там чортової кози, що примушує скакати й бігати, як божевільних, усіх, кого вона зачаровує своїм поглядом? Чи тутешнє гірське повітря розвеселило тебе, пустухо? Добре, бігай собі, але не ризикуй так, як зараз. Ач як розчервонілася! А очима як світить! Бачу,

що тебе частіше треба водити гуляти—вдома в тебе мало руху. Знаєте, Емілю, цими днями вона стурбувала мене. Нічого не їла, все читала, і я вже збирався викинути за вікно всі ваші книжки, якби це не припинилося. На щастя, тепер цього нема, і добре, що все минулося, я хотів би повезти її в Сен-Жермен-Бопре. Чудова місцевість. Ми пробудемо там завтрашній день, і коли хочете їхати з нами—погуляємо якнайкраще. Ну, що ви на це скажете, Емілю? Байдуже, що ми будемо в Аржантоні на день пізніше. Чи ж не так, Жільберто? Не однаково хіба, що ми пробудемо один день, замість двох?

— Ото лихо, як ми й зовсім там не будемо!—мовила Жільберта, підскочивши з радощів.—Ідьмо, тату, в Сен-Жермен. Я ніколи не була там. От чудова думка!

— Нам по дорозі туди,—відказав пан Шатобрен.—Але треба ночувати в Фрейселіні, бо нема чого й думати про ночівлю тут. А втім, варт подивитися на Фрейселін і Конфолян. Дорога поганенька. Нам треба рушати, поки смеркне. Мосьє Шарасон, ідіть но, дайте вівса бідній Лянтерні, дуже охочій до мандрівок, бо це єдиний випадок їй поласувати, заведіть віслюка до тих, хто дав нам його, туди в Вітру, а потім заждіть нас із моєю бідкою й конем пана Еміля по той бік річки. Години за дві ми будемо там.

— А я,—сказав Еміль,—напишу олівцем кілька слів своїй неньці, хай не турбується, що мене нема; я, мабуть, знайду якогось хлопчика, щоб заніс їй записку.

— Посилати так далеко цих малих дикунів досить важко. Ось, гляньте, там хтось із вашого дому, коли я не помиляюся.

Озирнувшись Еміль побачив Констана Галюше, писарчука свого батька, який щойно роздягнувся на траві, прикрив голову носовою хусточкою й збирався закинути вудку.

— Чи ба, Констане, ви навіть сюди ходите ловити пічкурів?—спитав Еміль.

— О, звісно ні, пане,—відповів із важним виглядом Галюше,—сподіваюся зловити тут форелю.

— Але ви гадаєте повернутися на вечір до Гаржілесу?

— Конче, пане. Ваш тато, не потребуючи мене сьогодні, дозволили мені користуватися цілим днем. Але, як бог дасть, що я зловлю тут форелю, я зараз же піду з цього поганого місця.

— А як нічого не зловите?

— То ще більше клятиму себе за те, що зайшов так далеко й бачив цю руїну. Жах! Чи ж можна знайти сумніше місце й замок, гірший від цього? Вірте після цього мандрівникам, які кажуть, що це диво й що не можна жити на бере-

гах Креси, не оглянувши Крозану. Як тільки в цій річці нема риби, то нехай мене повісять, коли я з'явлюся сюди ще коли. Та й на річку тут не можна покладатися: така прозора вода зовсім не сприяє ловити вудкою, а безнастанний гуркіт заглушає; мені голова заболіла.

— Видно, що ви зробили не дуже приємну прогулянку,— сказала Жільберта, вперше побачивши смішну постать Галюше, що своєю прозаїчністю дуже заохотив її сміятися.— Але ж згодиться, що ці руїни справляють сильне вражіння, принаймні вони надзвичайні. Ви сходили на велику башту?

— Крий боже, панно,—відповів Галюше, підлещений тим, що до нього заговорила, Жільберта, на яку він витріщив свої баньки, досить далекі одна від одної, чудно відгороджені пучком рудих брів.— Я звідціль бачу середину цього хліва, бо крізь нього все видно, він як ліхтар, і здається не вартий того, щоб ламати собі шию за нього.

Потім, прийнявши Жільбертину посмішку за знак ухвали його їдких клин, він додав тоном, на його думку, жартівливим і дотепним:

— Гарна країна, далєбі! Навіть ожина не росте тут. Якщо маврські королі не мали кращого помешкання, то їх можна привітати. Чудернацький смак був у них. Та й самі були славні хлопці. Мабуть, ходили в дерев'яних черевиках і їли з пальцями.

— Грунтовне історичне коментування,—мовив Еміль Жільберті, яка закусила кінчик хусточки, щоб не зареготіти з самовпевненого тону й чудного обличчя Галюше.

— О, я бачу, ви великий насмішко,—відповіла вона.— Ви з Парижу, де всі визначаються розумом і гарними манерами, а опинилися тепер серед дикунів.

— Тепер, принаймні, я не можу сказати цього,—підхопив Галюше, позирнувши ласим оком на прекрасну Жільберту, що, очевидно, була йому до вподоби;—але, одверто кажучи, тутешня країна справді трохи відстала. Люди неохайні. Подивіться—хлопчиська босі й обідрані. В Парижі у всіх черевики, а в кого їх нема,—той у неділю не виходить. Сьогодні я зайшов в одну хату, щоб перекусити чого, але там нема нічого, крім чорного хліба, якого не захтів би їсти й собака, та козячого молока, що дхнуло цапом. Чи ж то не сором людям жити так скнаро?

— Може через свої злидні вони й не можуть жити краще,—відмовила Жільберта, обурена аристократичним тоном Галюше.

— Певніше через те, що вони дуже ледачі,—відповів він

трохи спантеличений цим зауваженням, бо самому йому така думка не спадала.

— А звідки ви це знаєте?—спитала Жільберта з обуренням, якого він не зрозумів.

— «Панна вельми задиркувата,—подумав він,—її моторний вигляд мені дуже подобається. Якби побалакати з нею довгий час, я б їй показав, що я не провінційний простак».

— Ач, який!—сказав Еміль Жільберті, поки Констан на березі шукав хробаків для вудки.—Бачили ви такого бовдура?

— Боюсь, що він не такий дурний, як простак,—відповіла Жільберта.

— Годі бо вам, діти, ви суворо судите,—зауважив добряка Антуан.—Парубок не гарний, згоджуюсь, але він, здається, добрий хлопець; пан Кардонне дуже вдоволений із нього. Він надто охочий прислужитися, разів зо два—зо три пропонував мені свої послуги. Він навіть подарував мені дуже добру вудку, яких тут нема. На жаль, я згубив її, поки прийшов додому. Жанілла сварила на мене в той день так само, як і тоді, коли я згубив капелюха. Що ж, пане Галюше,—додав він, підвищуючи голос.—Ви обіцяли прийти ловити рибу на нашому березі. Я не турбую своєї риби, бо бракує вашого терпіння, тому ви знайдете її досхочу. Отже чекаю вас цими днями. Приходьте до нас поснідати, а потім я поведу вас на хороші місця: там буде досить для вас поживи.

— Ви дуже люб'язні, пане,—відповів Галюше.—Конче прийду в неділю, якщо така ваша ласка.

У захваті від цього речення, Галюше вклонився якнайграціозніше й пішов, узявши доручення Еміля до його батьків.

Жільберті хотілося трохи посваритися на батька за надмірну прихильність до такої незграбної й неприємної людини, але вона сама була надто ласкава, щоб не подолати задля нього свого неприємного почуття, і за хвилину вона забула за все, надто тому, що цього дні вона не могла почувати досади.

Нашим закоханим, через їхній настрій, здавались приємними й втішними всі випадки, що траплялися далі в подорожі. Стара кобила пана Антуана, запряжена в щось подібне до відкритого кабриолета, який він не дарма називав іноді тачкою, була незвичайно зручна й слухняна по жахливих шляхах, якими вони мусіли їхати до своєї ночівлі. На цьому екіпажі могли сидіти трое, і Сільвен Шарасон, уместившись посередині, хвацьки (як він сам казав) поганяв сумирну Лянтерну. Хисткий екіпаж дуже тряс, але це зовсім не турбувало Жільберти й її батька, що не звикли до вигод, або зупиня-

тися через негоду чи бездоріжжя. Еміль їхав верхи, попереджаючи їх і допомагаючи сходити з екіпажу, коли дорога була надто небезпечна. Потім, коли вони вибивалися на м'який польовий пісок, він їхав іззаду, щоб розмовляти з Жільбертою, а особливо, щоб дивитися на неї.

Ніколи джэнджик Бульонського лісу, втоплюючи очі в блискучу колясу своєї щасливої коханки, не був такий захоплений і гордий, як Еміль, їдучи вслід за чарівною селянкою мало помітними стежками цієї пустелі при сяйві перших зірок. Хіба йому не байдуже, чи сиділа вона в якійсь тачці, запряженій шкапою, чи в розкішній кареті, чи була одягнена в шовки й оксамити, а чи в полинялий ситець. На ній були блаженські рукавички, з яких видно було її рожеві пучки, що трималися за спинку кабріолета. Щоб зберегти свою святкову шаль, вона склала й положила її собі на коліна, і її прегарний гнучкий та стрункий стан іще краще вимальовувався. Теплий вечірній вітерець, здавалося, гаряче пестив її білу, як алябастер, шию. Дихання Емілеве змішувалося з леготом, і він не відступав від Жільберти, як раб, прикований до колісниці переможця.

Була хвилина, коли через Сільвену необережність бідка враз зупинилася, і Еміль кінь мало не наштовхнувся на неї головою. Мосьє Сакріпан поставив передні лапи на підніжку, показуючи цим, що він утомився й що вже час узяти його на віз. Пан Антуан зійшов, узяв його за загривок і кинув на фартух кабріолета, бо в бідолашного собаки не такі вже були дужі ноги, щоб стрибнути так високо. Тим часом Жільберта пестила морду Воронька, водивши своєю маленькою ручкою по хвилях його чорної гриви. Серце Емілеві билося так, ніби електричний струм передавав йому ці пестоці. Він мало не сказав «який щасливий Воронько!» так само недотепно, як міг би сказати в такому випадку—тільки Галюше, але волів краще бути дурним мовчки. І розумна людина буває така щаслива, коли їй трапиться така дурниця.

Зовсім стемніло вже, як вони приїхали до Фрейселіну. Дерева й скелі здавались чорними масами, звідки чувся величний і врочистий гомін річки. Від приємної втоми й нічної прохолоди Еміль і Жільберта поринули в солодку дрімоту. Перед ними був цілий завтрішний день, цілий вік щастя.

Заїзд, де вони спинились, був найкращий у містечку і мав лише два ліжка, в двох окремих кімнатах. Постановили, що краща кімната буде для Жільберти, а пан Антуан з Емілем помістяться в другій, узявши собі по матраці. Але, коли дійшло до діла, то виявилось, що на кожному ліжку лише один матрац. Еміль зробив собі дитячу виграшку з того, що

буде спати на соломі в клуні. Ця постанова, загрожуючи Сільвеніві, була, здавалося, не до смаку шатобренському пахолкові. Хлопчик любив поманіжитися, особливо в мандрівках. Звикши супроводити свого господаря в усіх його подорожах, до схочу висипаючись і наїдаючись у дорозі, він винагороджував себе за суворість Жанілли в Шатобрені. Пан Антуан, кепкуючи з нього з брусуватою веселістю, попускав йому всі примхи й сам ставав його рабом, розмовляючи з ним, як із негром. Приміром, коли Сільвен удавав, ніби він чистить коняку й запрягає в колясу, його пан справді працював згреблом і лаштував екіпаж. Коли хлопець засинав, поганяючи коняку, Антуан протирав собі очі й краще сам не спав, ніж будити свого козачка. Якщо на вечерю була лише одна порція м'яса, то пан Антуан казав Шарасонові, що очима їв страву: «ви поділіться кістками з мосьє Сакріпаном», але, сам того не помічаючи, обгризав кістки, залишаючи кращий шматок Шарасонові. Хитрий хлопчисько знав усі звички свого хазяїна, і що більше йому загрожували голодом, безсонням та роботою, тим він був певніший, що цього не станеться.

Побачивши, що пан Антуан ані трошки не турбується про його ночівлю й що Еміль згоден спати на соломі, Сільвен, прислуговуючи до вечері, став позіхати, потягатися й казати, що дорога була довга, що ця клята сторона десь на краю світу, і він гадав, що вони вже ніколи не доїдуть.

Антуан удавав, ніби нічого не чує, і хоч вечеря була не дуже смачна, проте їв її з великим апетитом.

— Я люблю мандрувати так,—казав він, щохвилі цокаючись своєю шклянкою з Емідем, за звичкою, наслідованою від Жана Жапплу,—щоб зі мною були всі мої вигоди і ті, кого я люблю. Навіть не подумайте, щоб я сам поштовою каретою, або кораблем поїхав сумуючи шукати своєї долі. Нема краще, як задовольнитися малим, тим, що маєш, проїжджаючи гарною стороною, де знаєш на ймення всіх прохожих, усі хати, всі дерева, всі колії. Ну, все одно, що я в себе вдома. Якби за столом іще був Жан із Жаніллою, я гадав би, що я в Шатобрені, бо зі мною, поперше,—моя доня, подруге,—один із кращих друзів, потім мій собака і нарешті сам мосьє Шарасон, радий, як король, що бачить світ і ночує в заїзді, як йому личить.

— Добре вам казати, пане,—підхопив Шарасон, якний замість того, щоб прислуговувати, сів до комінка—заїзд препоганий, і спати треба з собаками.

— Ах, ти паскуднику, чи не занадто багато й цього для тебе!—відказав Антуан, удаючи сердитого.—Та ти мусів би

радіти, що тебе не посплають із курями на сідало. Бач, який пан! Маєш солому й боїшся вмерти з голоду вночі.

— Вибачте, пане, якби то солома, а то сіно, а від сіна голова болить.

— Коли так, то лягай на голій підлозі, біля мого ліжка, щоб знав, як буркотіти. Ти тримаєшся, як горбань, і це ліжко буде тобі дуже корисне. Іди, постели мені постелю та розстели пону для мосьє Сакріпана.

Еміль питав себе, чим скінчиться жарт, який пан Антуан серйозно провадив далі, і, коли Жільберта пішла до своєї кімнати, він вийшов за паном Антуаном, побачити, чи переконає той свого козачка вдовольнитися соломою. Граф тішився, примушуючи Сільвена ходити за собою, як за паном.

— Гей,—гукав він,—зніми чоботи, подай фуляр, загаси свічку. Лягай отут на підлозі, і лихо тобі буде, як ти насмілишся хропти. На добра ніч, Емілю, йдіть спати. Вас не потурбує товариство цього негідника, який не дав би вам заснути. Він ночує сьогодні на підлозі; це йому кара за його дурні скарги.

Проспавши зо дві години, Еміль прокинувся,—якесь важке тіло впало поруч із ним на солому.

— Нічого, це я,—мовив пан Антуан.—Не турбуйтеся. Я поділився був своїм ліжком із цим пустуном, але він росте, цей негідник, і так пацає ногами та так натовк мене, що я мусів поступитися йому своїм місцем. Нехай уже спить у ліжку, як йому так хочеться. Мені тут краще.

Така була зразкова кара, якої зазнав у Фрейселіні шатобренський козачок.

IV

ІНТРИГА

Облишім Еміля, що забув про побачення, яке йому призначила Жанілла, й мандрував горами та полонинами зі своєю коханою; полиньмо думкою на завод Кардонне й прослідкуймо за подіями, що визначали долю молодого хлопця.

Пана Кардонне почало серйозно турбувати те, що Еміль безнастанно не бував удома; він гадав, що незабаром настане пора взяти його під догляд і виправити його поведінку. «Тепер він розважається від свого соціалізму,—міркував він,—час уже взятися до якоїсь корисної праці. Сперечання мало впливатиме на розум, такий охочий до мудрувань. Здається, його захопила на якийсь час стайня, хай вона й залишається його забавкою; але подивимось, чи не можна буде замінити

теорію на практику. У його віці керуються більше почуттям, ніж ідеалами, хоч гордо уявляють собі зовсім інше; спочатку прив'яжемо його до матеріальної праці, хоч би це було й проти його волі. Він надто роботящий і надто тямучий, щоб не робити добре те, до чого присилуєш його. Потрохи праця, яку я підшукаю йому, зробиться для нього потребою. Хіба ж не так було з ним завжди. Хіба студіюючи право, яке він ненавидів, він не вивчив його. Гаразд, хай же він доучується права, бодай би ще більше ненавидів його й удавався знову в ті ухили, які так непокоїли мене. Тепер я знаю, що не треба буде ні багато часу, ні дуже спритної кокетки, щоб визволити його від педагогічної осуги молодих шкіл».

Це було саме в середині вакацій, і Кардонне не мав безпосередньої причини вирядити Еміля до Пуатьє. Опріч того, він чимало сподівався від його перебування в Гаржілесі, бо Еміль потрохи без огиди брався до роботи, яку час від часу пропонував йому батько, і здавалося, що його більше не турбувала мета, про яку він так побивався раніш. Еміль чудово виконував усяку роботу, і пан Кардонне сподівався, що визволить його від кохання, коли йому забагнеться, не силуючи сина відмовлятися від тієї покори й хисту, з яких він іноді користувався.

Ніщо так не суперечило намірам пані Кардонне, як те, щоб звертати увагу свого чоловіка на чудну поведінку Еміля. Якби вона могла вгадати, яке щастя тішило її сина поза домою, й таємницю цього щастя, вона допомагала б йому заховати це й зробилась би його спільницею з більшою ніжністю, ніж розсудливістю. Але вона гадала собі, що часто холодний і нашішкуватий тон пана Кардонне був єдиною причиною незадоволення Еміля в батьківському домі, і, потайки ремствуєючи на свого господаря, вона гірко страждала, що так мало тішилася товариством сина. Коли Галюше з'явився з запискою, що пан Еміль повернеться додому взавтра, або позавтраму надвечір, вона не могла стримати сліз, мовивши впівголоса:

— Вже він і не ночує вдома. Навіть спати не хоче тут—якось йому тут недогода.

— Ну, є чим журитися,—сказав пан Кардонне, знизнувши плечима.—Хіба ваш син дівчина, щоб вам боятися, що він не ночує вдома. Як ви так починаєте, то вашим прикростям ще не хутко край. Це ще початок пустощів, які може дозволити собі молодий хлопець. Констане,—мовив він своєму секретареві, залишившись із ним віч на віч. Що то за люди, з якими ти здибав Еміля?

— Ах, пане, дуже приємне товариство,—відповів Галюше,—

пан Антуан Шатобрен, добрий чоловік, великий жартун, дуже ввічливий у поводженні, і дочка його, чарівна дівчина, кругленька, як обточена, дуже гарна з лиця.

— Видко, ти знавець, Галюше, нічого не прогавив у дівчині.

— Ще б пак! На те й очі, пане,—задоволено зареготів Галюше, бо рідко траплялося, щоб господар вшанував його розмовою про речі, які не стосувались його посади.

— І напевне Еміль рушив із ними в романтичну подорож?

— Я так гадаю, пане; я здаля бачив, що він верхи їхав із ними.

— Ти був коли в Шатобрені, Галюше?

— А то ж, я був там одного разу, коли панів не було вдома; якби я знав, що застану лише саму стару служницю, то не зробив би такої дурниці.

— Чому?

— Бо напевне обдивився б замок дурно, тоді як ця відьма, виводивши по своїй дірі, справила з мене ще півфранка за свої послуги. Непристойно дерти гроші з людей за те, що їм показують таку руїну.

— Я гадав, що старий Антуан дещо поправив з того часу, як я був там.

— Де там, пане! Жаль бере дивитися. Вони відбудували якийсь куток завбільшки в долоню й навіть не могли обліпити шпалерами свої кімнати. Господар і наполовину не живе так, як я у вас. Та й сумно ж усередині! На подвір'ї купи каміння,—так і дивись, що ноги поламаєш; кропива, терен; навіть воріт нема в головній аркаді, подібній до входу в Венсенський замок; а була б гарна, якби хоч трохи її обмурували, про решту нема чого й казати. Ні тривкої стіни, ні міцних сходів; щілини такі, що впірнеш із вухами; плющ, якого навіть і в гадці не мають виривати, хоч це просте діло. Кімнати без підлоги й стелі. Далєбі, тутешні мешканці, мов справжні гасконці, хваляться своїми старими замками й посилають вас блукати непроїзними дорогами, щоб подивитися на уламки та будяки. Справді Крозан чисте дурисвітство, а Шатобрен аж ні трохи не краще.

— Так тебе й Крозан не приваблює. Проте закладаюся, що мій син захоплювався ним.

— Панові Емілеві можна було захоплюватися під ручку з такою стрункою дівчиною. На його місці я не дуже скаржився б на тамтешню сторону. Але я, сподівавшись наловити форелів і не впіймавши навіть пічкура, зовсім не вдоволений із своєї прогулянки, надто тому, що йшов пішки туди двадцять кілометрів та стільки ж назад, а всього чотири міріяметри.

— Ти втомився, Галюше?

— Авжеж, пане, дуже втомився й дуже незадоволений. Удруге мене не підведуть цією фортецею маврських королів.

І, задоволений із свого вранішнього жарту, Галюше повторив із хитрою посмішкою.

— Дурні були оті королі: мабуть ходили в дерев'яних черевиках і їли пальцями.

— Ти сьогодні дуже дотепний,—мовив Кардонне, не вшанувавши посмішкою,—але був би ще розумніший, якби, захопившись отак, вигадав якусь приключку відвідувати іноді старого Шатобрена.

— Нащо мені приключка, пане?—відповів Галюше важним тоном.—Ми добрі знайомі з ним, він часто запрошує мене ловити рибу в його річці, ще сьогодні кликав мене снідати в них у неділю.

— Ну, що ж! Чому б тобі й не ходити до них? Час від часу я даватиму тобі відпустки.

— Красенько дякую: як я вам не потрібен, то піду в ту неділю, бо дуже люблю ловити рибу.

— Та й бовдур же ти, друже мій, Галюше.

— Як, пане?—перепитав збентежений Галюше.

— Кажу тобі, мій коханий,—спокійно вів далі Кардонне,—ти—бовдур; ти думаєш лише за пічкурів, коли можна халявки смалити коло гарної дівчини.

— О, я не від цього,—задоволено мовив Галюше, з приємним виглядом, чухаючи за вухом;—що правда, дівчина дуже мені сподобалась, гарна—як лялечка: великі блакитні очі, біляве волосся, завдовжки, я певен, із півтора метра, чудові зуби, з лукавим личком. Я здорово б закохався, якби схотів.

— Чого ж ти не хочеш?

— Чого! Якби я мав капіталу бодай із десять тисяч франків, звісно, я міг би їй подобатися, але, не мавши нічого, не можна сподобатись дівчині, в якій теж нічого нема.

— Твоя платня, мабуть, дорівнює всьому її прибуткові.

— Та це тимчасово, а стара Жанілла, яку вважають за її матір (воно, правду сказати, трохи ніяково бути зятем наймички), стара Жанілла, кажу, напевне захтіла б невеличкого капіталу на перше влаштування.

— Ти гадаєш, що десяти тисяч франків досить?

— Не знаю, але, здається, що в цих людей нема підстави бути дуже амбітними. Їхній дімок не варт і чотирьох тисяч франків. Гора, садок, левади, зарослі комишем,—овочеві дерева, годящі лише на паливо—все це раптом навряд чи дасть

сотню франків доходу. Кажуть, ніби в пана Антуана є невеличкий капітал у державному банку. Напевне якась дрібниця, зважаючи на те, як вони живуть. Інша справа, якби хоч тисяча франків певного доходу, я охоче взяв би за себе дівчину. Вона мені сподобалась, а в мої літа вже пора якось притулитися.

— Мені відомо, що в пана Антуана тисяча двісті франків доходу.

— Що підуть його дочці?

— Напевне.

— Але хоч він і визнав її, проте вона нешлюбна дочка і має право лише на половину.

— Ну, то що з того? Ти можеш свататись до неї.

— Дякую, пане, а як же жити, виховувати дітей?

— Безперечно, вам треба мати сякі-такі гроші. Це може й найшлося б, Галюше, якби твоє щастя остаточно залежало від цього.

— Пане, не знаю, як дякувати вам за вашу ласку, але...

— В чім справа? Годі бо чухатись за вухом, кажи...

— Не смію, пане.

— То чому? Хіба ми не по-товариському балакаємо?

— Щиро дякую,—відказав Галюше,—але...

— Нарешті мені терпець уривається. Кажи...

— Гаразд, пане, назвіть мене хоч ще раз дурнем, але я скажу вам усе: пан Еміль залицяється до цієї дівчини.

— Ти гадаєш?—спитав пан Кардонне, удаючи здивованого.

— Коли ви не знаєте цього, то мені дуже неприємно бути причиною розбрату між вами й сином.

— То про це ходять чутки?

— Не знаю, чи балакають про це, бо я ніколи не зупиняюся послухати балачок, але сам дуже добре помітив, що пан Еміль учащає до Шатобрену.

— То що ж із того?

— Воля ваша, пане, мені однаково. Я хотів тільки сказати, що якби я збирався одружитися з дівчиною, то не хотів би бути другим.

— Розумію. Але навряд чи мій син серйозно залицяється до молодой особи, з якою не схоче, та й не може оженитися. Син мій—шляхетний чоловік, і він ніколи не допустить брехні й облудних обіцянок. Коли ця дівчина чесна, то будь певен, що її стосунки з Емілем цілком невинні. Хіба ти іншої думки?

— Що до цього, пане, то я такої думки, якої ви волієте.

— Ну, це вже занадто догідливо. Якби ти був закоха-

ний у панну Шатобрен, хіба ти не намагався б особисто дізнатися правди?

— Безперечно, пане, але я зовсім не закоханий, бачивши її лише раз.

— Гаразд. Слухай но, Галюше! Ти можеш зробити мені послугу. Те, що ти мені зараз сказав, турбує мене більше, ніж тебе, і те, про що ми тут балакали наче б то припущеннями та жартами, матиме, принаймні, той серйозний наслідок, що застереже мене від деякої небезпеки. Кажу тобі, мій син—чесний хлопець, і він не зведе недосвідченої й убогої дівчини, проте, часто зустрічаючись із нею, він може надто палко захопитись нею; це зробить їм хоч і тимчасову, але зайву прикрість. Мені не важко враз припинити це все, не пустивши до неї Еміля, але це суперечило б моему замірові—привчити його до практичної праці в моїх справах. Шкода було б, якби така маловажна причина примусила мене розлучитися з ним у теперішніх обставинах. Допоможи мені. Ти певен, що тебе добре приймуть у Шатобрені, тому вчащай туди так само, як і мій син; зробиш другом дома, вдача батька Антуана стане тобі в пригоді. Гляди, спостерігай і переказуй мені все, що там робиться. Коли твоя присутність не подобатиметься моему синові, то ясно, що небезпека; якщо він буде викурювати тебе, тримайся твердо й сміливо, сватайся до дівчини.

— А як моє сватання приймуть?

— Це тобі на руку.

— Так, але залежно від того, пане, які в неї будуть стосунки з вашим сином.

— Невже ти такий простака, що не зможеш заздалегідь дізнатися про правду? Адже ж ти йдеш туди наглядати.

— А коли я побачу, що спізнився?

— Тоді відступишся.

— Добру ж ролю я гратиму: пан Еміль гніватиметься на мене

— Галюше, я ніколи нічого не вимагаю дурно. Звісно, це все не обійдеться без деякої прикрости й неприємности для тебе. Але знай, що я віддячу за всі жертви, яких я вимагаю від тебе.

— Досить, пане; ні, ще одно слово: в разі, коли дівчина буде мені до вподоби і я сподобаюся їй—то що з того? адже я поки такий убогий, що не можу одружитися...

— Ми вже згадували про це. Я допоможу тобі. Приміром, ти зобов'янешся служити мені протягом певного часу, а я авансую тобі п'ять тисяч франків у рахунок платні та ще подарую п'ять тисяч, коли це буде потрібне.

— Це вже не жарт, не припущення?—спитав Галюше, чухаючи голову сильніше, як звичайно.

— Ти знаєш, що я жартую рідко, а цього разу я зовсім не жартую.

— Згода, пане, щиро дякую вам; буду вартувати біля пана Еміля, і хіба дуже хитрий він буде, коли обдурить мене.

«Буде хитріший за тебе—та це й не важно,—думав пан Кардонне, коли Галюше пішов,—досить йому побачити такого суперника як ти, щоб відчути непристойність свого вибору; якщо дадуть перевагу такому незграбному женихові, як ти, над гарним закоханим,—це буде йому добра наука. В такому разі невеличка пожертва на влаштування пана Галюше для мене дрібниця, надто тому, що затримає його на службі в мене й позбавить його всякої думки покинути мене. Але це на крайній випадок, бо Галюше має двадцять шансів проти одного, що через деякий час його витурять геть. А до того я вигадую щось краще, принаймні, буду тривожити Еміля, розчаровувати його, наведу на нього ворога, з яким він не знатиме, як упоратися—скуку в вигляді Констана Галюше».

Думці пана Кардонне не бракувало глибини, і вона могла б здійснитися, якби не було чи то дуже рано, чи запізно, щоб Еміль відмовився від своїх мрій. Усяке суперництво підштовхує до змагання звичайні душі, але шляхетна душа страждає від недостойного змагання. Чоловік високої вдачі конче прохолоне до особи, яку піщить залицяння дурня; навіть коли предмет його почуттів тільки терпеливо зносить це залицяння, то й цього вже буде досить, щоб він почервонів і відступився. Але Кардонне в своїх міркуваннях не взяв до уваги гордості Жільберти.

Еміль повернувся з подорожі в такому захваті, як ніколи, повний ентузіазму й щастя, і йому здавалося, що не може бути таких труднощів, яких би він не подолав. Благородна Жільберта багато сприяла цьому, вона поділяла його мрії й у цьому випадку; через свою недалекоглядність і сердешну безпорадність вона була гідна дочка пана Антуана. Еміль проте міг закинути собі, що він далеко зайшов із нею, не впевнившись наперед у згоді пана Кардонне. Це була його жахлива необачність, навіть непростенна нерозсудливість, бо без якогось чуда він міг сподіватись тільки відмови від батька. Але Еміль був у тій шаленій поривності, коли чоловік чекає чуда й уважає себе майже за півбога тільки тому, що його кохають.

А втім, він повернувся до Гаржілесу, не визначивши часу, коли признається батькам про свої почуття. Жільберта вимагала, щоб Еміль не поводився необачно, і взяла обіцянку, що він постарається перше поволі викликати в своїх батьків поблажливість до себе тим, що поводитиметься так, як вони бажають.

Таким чином Еміль повинен був загладити свою відсутність, яка безперечно трохи стурбувала його батьків, і решту тижня бути з ними, ретельно працюючи над усім, що спало б на думку батькові доручити йому.

— Ви приїдете до нас лише в ту неділю,—сказала Жільберта, прощаючись із ним,—тоді ми разом складемо плян на той тиждень.

Бідна дівчина почувала потребу жити день від дня й подібно до Еміля находила безкраю насолоду пестити в душі таємницю кохання, якого глибину й очарування лише вони самі могли розуміти.

Еміль додержав слова: він не виходив на цьому тижні з дому, написавши тільки дружнього листа маркізові Буаїбо, щоб запевнити в своїх почуттях на той випадок, якби недовірливий старий турбувався, що не бачить його.

Не відступаючи ні на крок від батька, Еміль попросив у нього роботи й навіть брав участь у будові та керуванні заводом, як людина надто заінтересована в успіхові підприємства. Але довго не можна було силувати своє серце, і Еміль не був спроможний підганяти до праці млявих робітників. Панові Кардонне не було ніякої користі з таких людей: їм бракувало сили, спільна праця з вправнішими викликала в них зневіру, без бажання змагатися. За працю платили добре, але кволі робітники з господаревого незадоволення бачили, що їх не триматимуть довго, і щоб хоч трохи заощадити з теперішнього заробітку, старалися вигадати на харчах.

Коли Еміль бачив, як вони, спустивши ноги в болото, сідають на мокре каміння, щоб з'їсти шматок чорного хліба з кількома цибулинами, мов ті євреї-невільники будуючи піраміди, його брав такий жаль, що він ладніший був віддати їм пити свою кров, ніж покинути їх на повільну смерть від праці та нестатків.

Тоді він намагався переконати свого тата, що коли не можна врятувати життя такої сили людей, то, принаймні, треба подбати хоч тимчасово полегшити їхній стан, годуючи їх краще, ніж вони сами харчувалися, даючи, принаймні, їм вина. Але пан Кардонне дуже ґрунтовно доводив йому, що

минулого року виноградні лози повимерзали і по цілій країні не можна інакше дістати вина, як за дуже високу ціну лише до панського столу. Там, де нема громадського господарства, неважко довести, що приватне господарство неспроможне чимало поліпшити життя людей; там можна твердо довести числами, що треба було або облишити думку про будівання, або залишити робітника в його важкій скруті. Пан Кардонне робить усе можливе, щоб полегшити лихо, але це має певні межі. Еміль похнюплював голову и зідхав, мовчки, і це був найсильніший доказ його любови до Жільберти.

— Годі,—казав йому тоді пан Кардонне,—я бачу, що ти ніколи не будеш майстром у справі догляду. Коли мене не буде на цім світі, ти відчуєш потребу мати замість себе доброго доглядача. Матеріяльні справи є найменше поетичні. Але в промисловості, як і скрізь, є що робити з погляду мистецтва та науки. Ходім зі мною в мій кабінет, поможи мені зрозуміти те, чого я не можу збагнути, піддай мені трохи бадьорости своїм хистом.

Протягом цього тижня Емілеві довелося читати, розбирати, вивчати й коротко викладати кілька творів із гідротехніки. Що-правда, пан Кардонне не потребував конче цієї праці, але це був його спосіб випробувати Еміля, і він захоплювався швидкістю та ясністю його міркувань. Така праця не могла відштовхнути людину, віддану теоріям. Усе, що належить до науки, може в майбутньому бути з користю застосоване, і коли не бачити перед очима сумного стану робітників, як наслідку нерівного розподілу всякої праці, то можна закохатися в абстрактну науку. Пан Кардонне визнавав великий розум Еміля й гадав, що за таких чудових здібностей неможливо буде завжди заплющувати очі на те, що він уважав за очевидне.

Настала неділя. Емілеві здавалося, що він цілий вік не бачив чарівного Шатобрену, де природа для нього краща, повітря солодше й світло яскравіше, ніж в іншому місці на землі.

Однак, він почав із Буагібо, згадавши, що Констан Галюше мав снідати в Шатобрені й сподіваючись, що цей нудний чоловік піде собі, або ловитиме рибу, коли він приїде туди. Та він зовсім не передбачав лукавства пана Констана. Він іще застав його за столом із паном Антуаном. Галюше трохи обважнів від молодого вина, до якого не звик. Розсівшись на стільці, він розмовляв загальниками, тим часом, як Жільберта сиділа на дворі й нетепляче очікувала, що Жанілла

кудинебудь вийде, щоб можна було піти на терасу й подивитись, чи не їде її милий.

Але Жанілла як ящірка шмигала по всіх закутках руїн і якраз опинилася тут, коли Еміль вітався з Жільбертою. Він із першого погляду побачив, що вона ще нічого не казала.

— Правду мовити, пане,—сказала Жанілла, гаркав'ячи манірніше, як звичайно,—ви обійшлися зі мною нечемно, мало не посварили мене з дочкою. Це вже не знати що. Обіцяєте відвідувати мене, як її не буде, призначаєте навіть день, коли я маю чекати вас, а замість того сами йдете гуляти з нею, бо вона молодша від мене на чотири десятки років. Ніби я втім винна, ніби я не так легко бігаю й не так весело щебечу, як молода дівчина. Це дуже не гарно, і ви добре зробили, що дали час минути моїй досаді. Якби ви приїхали раніше, то вас зле привітали б.

— Хіба пан Антуан не виправдав мене?—спитав Еміль.— Хіба він не казав вам, як несподівано ми зустрілися в Крозані й як він раптово вигадав нашу подорож до Сен-Жермену? Пробачте мені, люба панно Жанілло, запевняю вас, що тільки тому не завітав до вас, що був за десять льє звідси.

— Знаю, знаю,—сказала Жанілла, ніби не ймучи віри,—що це лише пан Антуан у всьому винен,—така вже легковажна голова; але я сподівалася, що ви будете розсудливіші за нього.

— Я дуже розважний, моя добра Жанілла,—відказав Еміль під лад їй,—ось доказ: хоч мені дуже хотілося приїхати, щоб вибачитися, проте я пробув цілий тиждень із батьком, сидячи за роботою, аби догодити йому.

— І зробили гаразд, голубе; бо нарешті дуже добре, коли молоді люди працюють.

— Надалі будуть задоволені з мене,—сказав Еміль, дивлячись на Жільберту.—Батько вже вибачив мені за згаяний час. Він дуже ласкавий до мене, і я віддячу йому найтяжчими жертвами, навіть тим, щоб надалі бачитися з вами, Жанілло, не так часто. А поки—лайте мене швидше, та не надто дуже, і вибачайте ще скоріше, бо мабуть протягом кількох тижнів я буду змушений їздити рідко. У мене ще багато роботи, і я непокоївся б, якби ви гнівались на мене.

— Ну, що робити. Ви славний хлопець, і на вас не можна гніватися,—мовила Жанілла.—Бачу,—додала вона, знизивши голос,—що ми розуміємо одне одного без дальших пояснень; добре мати діло з чесними й розумними людьми, як ви.

Такий кінець розмови з Жаніллою розвіяв Емілеві три-

вогу. Становище його було надто важке, щоб його ускладняти ще тривогою й розпитуванням вірної няньки. Порада Жільберти їздити зрідка й дати перейти часові здавалася найрозумнішою, і якби вона була досвідчена дипломатка, то ледве чи порадила б краще, як цього разу. Справді, скільки шлюбів, при великім багатстві, були б можливими, якби жінка своїми вимогами, гордістю й своєю недовірливістю не спричиняла закоханому чоловікові великих страждань і турбот, під тягаром яких він губить бадьорість і розсудливість, потрібні, щоб подолати перешкоди. Жільберта з дитячою щирістю поєднувала спокійний розум і некорисливу твердість. Вона уявляла собі своє життя з Емілем можливим лише через кілька років і почувала досить сили в своїй любові, щоб ждати. Її душі, повній віри, ці суворі роки здавалися ясним днем, який треба пережити, і в цьому вона мала більшу рацію, ніж можна було думати. Не розважність, а віра рухають горами.

VI

ЧОРТІВ КАМІНЬ

Опинившись у милім старім замку, Еміль забув навіть ім'я Констана Галюше, і як він увійшов, щоб привітатися з паном Антуаном, дурна постать канцеляриста пана Кардонне справила на нього таке вражіння, яке враз справляє гидка гусениця на того, хто безтурботно підходить до дерева, щоб зірвати овоч. Галюше приготувався зустріти Еміля з задоволенням виглядом людини, що перша зайняла вигідне місце й ладна приязно прийняти несподіваних гостей. Але холодний і насмішкуватий погляд молодого хлопця на його фамільярні запобігливі привітання дуже збентежив його. Цей погляд ніби питав його: «Чого ти тут?»

Однак, Галюше, більше дбаючи заслужити подарунки від пана Кардонне, ніж прихильність Жільберти, присилував себе до розв'язности; але на його обличчі, що не зраджувало проте його лихої вдачі, було незвичайне нахабство, найнедоречніше в такому випадку. Еміль взагалі вже помирився з молодим вином і, щоб не гнівити пана Шатобрена, не відмовлявся покуштувати його, приїжджаючи до замку.

Може навіть завдяки щастю, якого Еміль зазнав у цьому місці, де дихала Жільберта, він уважав цей пікет ¹⁾ за смачніший від усіх тонких вин свого тата. Але цього разу вино

¹⁾ Гатунок вина.

здалося йому гірким, коли Галюше, з виглядом людини, яку присилувано вити з вовками, наблизив свою шклянку, щоб цокнутися з ним за паном Антуаном. Він робив це по-пані-братському, з неприємно-простацьким рухом ліктя й плеча, гадаючи наслідуватися патріархальну простість дідича.

— Графе,—сказав Еміль, умисне поводячись із Антуаном іще почтивіше, ніж звичайно,—я боюся, чи не силували ви пана Констана Галюше забити палю. Подивіться, як йому почервоніли й посоловіли очі. Стережіться! Попереджаю вас, що він дуже слабкий на голову.

— Слабкий на голову, пане Емілю? Чого ви думаєте, що я слабкий на голову?—спитав Галюше.—Мені здається, ви ніколи не бачили мене на підпитку.

— То сьогодні вперше матиму цю втіху, коли ви далі будете так хилити.

— А ви були б раді побачити, як я робив би непристойності?

— Сподіваюся, що цього не буде, як ви послухаетесь моєї поради.

— Гаразд,—мовив Галюше, підводячись.—Як пан Антуан дозволить трохи пройтися, я радий запропонувати руку панні Жільберті, і тоді буде видно, чи я рівно ходжу.

— Я волю не ризикувати,—відповіла Жільберта, що сиділа біля входу в павільйон і пестила Сакріпана.

— То й ви нападаєтесь на мене, панно Жільберто?—підхопив Галюше, підходячи до неї.—Ви вірите тому, що каже пан Еміль?

— Моя дочка ні на кого не нападається, добродію,—сказала Жанілла,—не знаю, чого це вам хочеться зачіпати тих, хто вас не чіпає.

— Якщо ви не дозволяєте їй прийняти мою руку,—відказав Галюше,—то воля ваша. Проте, здається, французька чемність не забороняє пропонувати руку дівчині.

— Мама не забороняє мені прийняти вашу руку,—мовила Жільберта з лагідністю, повною гідності,—але я дякую вам за ввічливість; я не парижанка й не звикла спиратися, коли ходжу. Окрім того наші стежки не сприяють такому звичаєві.

— Ваші стежки не згірші від крозанських, і що прикриші вони, то є більша потреба спиратись одному на одного. Я в Крозані бачив, як ви клали свою чудову ручку на плече панові Емілю, щоб зійти з гори. О, я бачив це, панно Жільберто, і дуже хотів би бути на його місці.

— Пане Галюше, якби ви додержали міри пивши,—сказав

Еміль,—то ви не віддавали б мені стільки уваги, і я просив би вас зовсім забути за мене.

— От, ви вже й розгнівались,—відказав Галюше, намагаючись прибрати жартовливого тону.—Всі кривдять мене, крім пана Антуана.

— Може тому,—сказав Еміль,—що ви сами надто за панібрата зі всіма.

— В чім справа? Що таке?—спитав Жан Жапплу, входячи до кімнати.—Що тут за суперечки? Ось я помирю всіх. Добридень, голубко Жанілло; добридень, мій янголе Жільберто; добридень, мій добрий Емілю, добридень, Антуане, мій хазяїне, здоров і ти,—звернувся він до Галюше.—Я не знаю тебе, та однаково. А, та це конторник дядька Кардонне. Е, здоров, мій бідолашний Сакріпане,—я й не помітив, що ти до мене лащишся.

— Го,—гукнув пан Антуан,—краще пізно, як ніколи; а знаєш Жане: що це ти пустуєш? Уважайте, лише раз на тиждень можна тебе бачити, і бозна який довгий той тиждень без тебе! А ти ще приходиш у неділю опівдні.

— Слухайте, хазяїне...

— Я не хочу, щоб ти кликав мене хазяїном.

— Ну, а як я хочу так називати тебе. Адже ж я довго був твоїм хазяїном, і мені вже надокучило командувати за всігди. Тепер я хочу бути твоїм робітником. А ну но, черкнімо, Жанілло, холодного. Мені душно. Не сказав би, що я на тще серце; добрі гаржілеські приятелі не хотіли пустити мене по службі божій. Треба було побазікати з тіткою Ляроз, а неможна ж за балачкою не промочити горла. Проте йшов я швидко, бо знав, що тут уже згадують за мене. Так, Жільберто, відколи я вернувся до нашого містечка, треба, щоб неділя була на сорок вісім годин, щоб я встиг догодити всім приятелям, що частують мене.

— Як ви щасливі, Жане, то це трохи нас радує, хоч ми й бачимо вас не так часто, як раніш,—сказала Жільберта.

— Чи я щасливий?—відказав тесля.—Нема в світі чоловіка щасливішого від мене.

— Це видко,—зауважила Жанілла.—Дивіться, як він погладшав із того часу, як його не цькують кожного ранку, ніби старого зайця. І тепер щонеділі він голить бороду, та й одержу непогану справив собі...

— А хто прях вовну на це гарне сукно? Голубка Жанілла з божою дочкою. А хто дав вовну? Вівці мого хазяїна. А хто за це все платив? Тут платять приятню. Не те, що ви, буржуй. Ач які строї ви носите! Я не проміняю своєї вовняної

кущини на ваш сорочий хвіст із чорного сукна.

— Я був би радий і прясі,—відповів Галюше, поглядаючи на Жільберту.

— Ти?—мовив тесляр, жартома ляснувши Галюше по плечі так, що поставив би навколішки бугая.—Ти? Годен ти такої пряхи? Голубка Жанілла ще замолода для тебе, хлопче. А що до другої, я забив би її, якби вона напряла тобі шматок вовни завдовжки, як твій ніс.

Галюше дуже образився натяком на його кирпатий ніс і, потираючи собі плече, відказав.

— Гей, хлопе, у вас занадто дошкульні манери, жартуйте собі з рівнею, а я з вами не балакаю.

— Як пак прозиваєте ви цього чолов'ягу?—вдався Жан до пана Антуана.—Я не можу згадати його кляте прізвище.

— Годі бо, годі, Жане! Ти трохи під мухою, старий!—відказав пан Антуан.—Не зачіпай пана Галюше, він славний хлопець, та ще до того й мій гість.

— Це до діла, хазяїне. Ну, помиримося, пане Мальжуше. Не хочете понюхати кабаки?

— Я не вживаю,—погордливо сказав Галюше.—Якщо пан Антуан дозволить, я встану від столу.

— Воля ваша, юначе, воля ваша,—відповів дідич.—Пан Еміль теж неохочий до довгих засідань. Ви можете пройтися трохи. Жанілла покаже вам замок. А ні—то йдіть на річку, налагодьте свої вудки. Ми зараз прийдемо до вас і поведемо вас на таке місце, де ви знайдете добру поживу.

— А, справді!—мовив тесляр.—Це ж пічкурник. Він раз-у-раз щовечора ловить пічкурі в Гаржілесі, і коли звернутися до нього, він кривиться, бо це лякає рибу. Ну, ходім зараз, даймо йому зловити щось краще від його сміття. Слухайте, Мальжуше, якщо я не поможу вам зловити на вечерю лосося, то я проміняю своє прізвище на ваше. Вам нема чого квапитися. Човен добрий, нещодавно я полагодив йому черево. Там, мабуть, знайдемо якогонебудь старого гака, а Чортів Камінь, де звичайно лососі дримають на сонці, недалеко звідціль, але там трохи небезпечно, і ви сами туди не потрапите.

— Ідьмо всі,—запропонувала Жільберта,—якщо Жан кермуватиме човном;—це дуже приємні, веселі лови та й місце чудове.

— О, як ви підете, панно Жільберто, я радо зажду,—підхопив Галюше.

— Чекай но, чи не гадаєш, що вона заради тебе йде? Хлопець нахаба—хоч куди. Чи то всі такі в твоїй стороні? Ну,

не вдавай ображеного, та не дивись на мене зизом, мене ж бо не злякаєш. Коли хочеш бути добрим хлопцем, то й я буду таким самим: а коли, одягнувшись у чорні строї, як нотар, гадаєш, що можеш встати від столу, як я ще сиджу, то дуже помиляєшся. Сідай, сідай Мальжюше, я ще не все випив, смикни но ще зі мною.

— Годі з мене,—відказав Галюше опираючись,—кажу вам—годі.

Але тесля скорше розколов би його, як планицю, ніж пустив би свою здобич. Він присилював його сісти на ослін і хильнути ще кілька шклянок. Галюше слухняно мусів скоритися своїй долі, а пан Антуан досить мляво боронив його від кпин свого кума, хоч не поділяв антипатії, яку викликали в інших його зверхність й манери.

Еміль потім подався з Жільбертою й Жаніллою на луку і, хоч маленька стара пильнувала, встиг сказати Жільберті, що він ретельно виконав усі її накази, тому батько його тепер у такій настрої, що можна б сказати йому все найближчого тижня. Але Жільберті це здалося дуже спішним, і вона умовила його й далі так сидіти та працювати. Еміль, певний, що його кохають, почував себе таким щасливим, що не хотів вимагати нічого більшого від своєї долі. Душа його була цілком спокійна. Ясний і глибокий погляд Жільберти так багато промовляв йому.

На світанку щастя коханців буває хвилина спокійного захвату, коли найпроникливіша людина навряд чи відгадає їхню таємницю, бачивши їх. Бажання розмовляти й бачитися щогодини, здається, зникає з признанням. Коли серця їхні зв'язані взаємним коханням, то ні свідки, ні навіть розлука не можуть засмутити їх, або справді розлучити. Далекозору Жаніллу обдурили їхні спокійні веселощі та розсудливість, якої не буває при стражданнях, або ваганні. Хвилювання, що його кілька разів помітила Жанілла в молодому Кардонне, несподіваний рум'янець на лиці Жільберти при певних словах, зміст яких розуміла лише вона, його погано захований сум і тривога, коли він довго не з'являвся, все зникло після подорожі до Крозану, і Жанілла дивувалася, що обставини, наслідків яких вона так боялася, зробили таку щасливу зміну.

«Виходить, що я помилилася»,—міркувала вона,—«доня моя не дуже думає за нього, а він якщо й думає, то мовчатиме, помалу відходячи, і не порушить нашого спокою. Так, він гарно поводить себе, і шкода було б робити йому прикрість, коли він зрозумів мене з півслова й сам себе карає».

Якби Жан Жапїлу змовився з Емілем провчити Галюше за його претензії, то не міг би поводитись краще, бо протягом години, поки коханці блукали з Жанїллою в околицях замку, він, то насмішкуватими лестощами, то відверто, силою втримував Галюше за столом і примушував його, хоч не хоч, пити. Від такого іспиту Галюше незабаром втратив останню крихту глузду, якого ще трошки в нього було. Спочатку його дуже обурювали звички графа, він гордував Жаном, якого охоче називав би товаришем по гульні. Одно слово, Галюше, позбавлений усякої високости почувань, ідей, не вартий волосини двох простих приятелів,—уважав собі за неславу їхнє товариство, уважав, що він робить послугу хазяїнові важким обов'язком, який він узяв на себе. Але, як він більше напивався, розум йому туманів, і коли його брутальні почуття взяли гору над гонористістю, він став реготатися, стукати по столі, галасувати, хвалитися різними подвигами й поводити себе так нахабно, що Жапїлу, в якого душа була остільки делікатна, оскільки манери були грубі, змилювався над ним і з серйозним, але холодним поглядом узявся шкребти йому редьку.

— Хлопче,—сказав він,—ти не вмієш пити; ти бридкий, коли регочешся, і дурний, коли хочеш похвалитись розумом; радив би панові Антуанові давати тобі на сніданок шклянку води, коли ти прийдеш до нього, інакше ти так розпустиш губу перед його дочкою, що я муситиму гнати тебе, щоб і духу твого тут не було. Побачивши нас на підпитку й без церемонії один з одним, ти подумав, що ми брутальні люди й що треба зробитися таким самим, щоб зрівнятися з нами. Ти помилився. Того, хто не має нічого злого в серці й нечистого в розумі, можна терпіти, і якби я навіть, на ногах не тримавсь від п'ятики, то й тоді б я не побоявся, що на другий день мені доведеться червоніти від своїх слів. Із тобою, здається, було б не те. Не зле робиш, одягаючи з голови до п'ят усе чорне; хто тебе не знає—подумає, що ти пан; а справді, коли тут є мугир серед нас, то це не я, а ти.

Антуан намагався підсолодити ці слова, а Галюше силкувався розгніватись. Жан, знизнувши плечима, підвівся з-за столу, щоб не мати нагоди вчитати йому лекцію, яка б іще більше відповідала станові його розуму.

Коли вони вийшли з павільйону, Галюше йшов іще рівно, але голова йому так обважніла й заморочилася, що він не зважувався роззявити рота при Жільберті, боячись сказати одно слово замість другого.

— Ну, що,—спитала Жільберта Жапплу,—поїдемо до Чортового Каменя? Більше як рік я не була там. Жанілла не пускає мене туди з батьком; каже, що дуже небезпечно й що там не можна гав ловити; але з тобою, мій добрий Жане, вона пустить: у тебе тверда рука й вірне око, як і раніш.

— У мене?—відповів Жапплу.—Я так само здатний до цього діла, як і в двадцять п'ять років.

— Е, та ти не сп'янів?—мовила Жанілла, вхопивши Жана за рукав і навшпильки заглядаючи йому в вічі.

— Дивись, дивись, будь ласка,—сказав він.—Коли ви зробіте те, що я зараз зроблю, то згоджусь, що я п'яний.

Поставивши собі на голову кварту води, яку тримала в руці Жанілла, він побіг і не скинув її.

— Добре,—сказала Жанілла,—я теж зробила б, якби захотіла, але це зайве. Я певна в тобі. Довіряю тобі мою дочку. Мені самій ніколи їхати з вами. А ви, пане Емілю, пильнуйте трохи батька, бо він здатний вилізти з човна серед річки, як розпустить теревені.

— А хто доглядатиме Мальжюше?—сказав Жапплу, показуючи на Галюше, що йшов попереду з Антуаном.—Я до цього не берусь.

— І я теж!—сказала Жільберта.

— Не турбуйтеся,—вставив Еміль.—Я берусь доглядати його.

— Не ручіться, що зможете,—підхопив Жан.—Він і не п'яний, не кращий. Не можна сказати, щоб він був дуже п'яний, він тільки на підпитку. Йому потрібніше ліжко, як човен.

— Побачите, як він буде сходити з гори,—сказала Жанілла;—коли зауважите, що він може перекинути вас, то залишіть його спати на березі.

Галюше вже розлігся в човні з паном Шатобреном, коли решта підійшли до берега. Він був червоний і мовчазний. Але, як вони були вже на середині річки, від бистої течії йому голова пішла обертом, і Галюше почав хитатися з одного боку на другий так сильно, що Жапплу з пересердя взяв мотузку й міцно прив'язав його до лавки, на якій він розлігся.

В такому стані Галюше заснув.

— Гарний у вас секретар,—звернулася Жільберта до Еміля.—Мабуть, тату, надалі ти не запросиш його снідати?

— Е, боже мій, чим він завинив?—відповів пан Антуан.—Винен Жан, що силоміць напоїв його.

— Що ж то за чоловік, що не вміє пити, не напиваючись?—відказав Жан.—Гірш за сміття.

Човен швидко плив униз до того місця, де скелі сходяться так близько, що між них неможна проїхати, не наражаючись на велику небезпеку. Жан був один із найдужчих чоловіків у тій стороні. Відважність його характеру й твердість волі вдсятеро збільшували його фізичну силу. Він звичайно так запалювався від дрібниць, ніби ходило про підкорення світу. Проте, не зважаючи на цей юнацький запал, він ніколи не губив розуму. Скерувавши човна в саму середину течії, він у ту саму мить, коли човен увійшов у вузький прохід, повернув його поперек і не дав ударитись, вигнувшись до половини тіла на скелі, за які вхопився руками. Еміль, сміливо допомагаючи йому, мінявся з ним місцем, і, коли човен ставав нерухомо, озброїлися гаком, чигаючи мовчки на здобич.

Відомо, що риба завжди пливе проти течії, отож вона йшла на човен, проте не наближалася, налякана цією незвичайною загородою, а швидко тікала назад. Рибалка перехилився через човен, витягнувши руки якомога більше вперед. Пан Антуан і Жільберта навколішках іззаду його пильнували, щоб він, кидаючи гака, не перекинув човна й не подався сам за гаком. Коли черга доходила до теслі, Жільберта хапала його за одяг, боявшись, що він упаде в воду; як же черга припадала Емілеві, дівчина просила батька тримати його з усієї сили. Але незабаром, не покладаючись на інших, сама вхопила його за блюзу. Він не раз почував дотик її гарних рук, готових ухопити його, якби він падав.

У такому для всіх досить небезпечному стані увагу Жана й Антуана цілком було звернено на рибу, і це давало закоханим нагоду перекидатися поглядами й словами, яких напівпрокинувшись Галюше не міг зрозуміти. Що подумав би пан Кардонне, побачивши, як його агент ретельно заробляє винагороди?

Нарешті один лосось зловився під захоплені вигуки Жана Жапплу, і Галюше, оживившись від вигляду здобичі, спробував узяти участь у ловах. Але його незграбність і впертість зіпсувала всю справу, і Жан, розгніваний, повернув човна кажучи:

— Коли ви здумаете ловити лососів, їдьте з ким хочте, тільки не зі мною. Це вам не пічкурі, і коли б ми залишалися тут довше, я розсадив би вам голову оцим гаком.

— Хай бог боронить мене їздити з таким мутирем,—мовив Галюше, сідаючи на край човна.

— Не сідайте там, — сказав тесля, — ви заважаєте мені, краще ви веслували б проти течії. Бачте, пан Еміль працює як добрий товариш, а ви такий гладкий та здоровий лише витріщилися на нас, згорнувши руки.

— Далєбі, ви зробили гірше для себе, — відказав Галюше, — напоївши мене, тепер я ні до чого не здатний.

— Так, але ви важкий, і як не хочете працювати, то злазьте на берег. До берега, до берега, коханий Емілю, ви-вантажім зайві паки.

Вони пристали до берега, але Галюше, вважаючи цей вчинок за образливий, відмовився вийти геть, цинічно лаючись на всі заставки.

— А, сто чортів тобі! — спалахнувши гукнув Жапплу. — Ти перешкодив мені зловити чудову форелю, але не примусиш мене підриватися.

Він випхнув його з човна.

Опираючись Галюше потрапив між човном і берегом до пояса в воду.

— Далєбі, чудово, — сказав Жапплу, — вода розбавить тобі вино.

І він швидко відштовхнув човна, якого з люті Галюше хотів перекинути.

— Ну, й поганець! — гукнув тесля. — То правда: коли є на світі добрі люди, то є й негідники. Хай бабрається в болоті! — звернувся він до товаришів, які боялися, щоб п'яний Галюше не втопився, хоч місце не було небезпечне. — Якщо він дуже загрузне, то я витягну його за очкур гаком, як лосося. Е, що там! Якби що путне, то можна б турбуватися, а ледащо, падло та порожні пляшки завжди випливає.

За кілька хвилин Галюше виплигнув на траву й зник, погрожуючи кулаком.

Цей кумедний випадок дуже засмутив Жільберту. Вперше вона бачила велику необачність свого батька через дуже велику добродушність. Сільське й просте поводження людей, що оточували його, хоч і виявляло щирість та добрість, проте жахало її, бо не забезпечувало належного для її віку й статі захисту.

— Я бідна сільська дівчина, — міркувала вона, — і вмю добре жити з селянами, але з умовою, щоб погано виховані підпанки не втручалися в наш побут, бо тоді селяни робляться трохи дикими в гніві, і життя моє не забезпечить мене від помсти підлоти.

Тоді вона думала про Еміля, як підпору, яку послало їй небо; але разом з цим питала сама себе, в якому оточенні він

мусить жити, і думка, що пан Кардонне тримав коло себе людей, подібних до Галюше, навіювала якесь невиразне побоювання щодо його вдачі й звичок.

Жан Жапплу, повертаючись увечері до Гаржілесу, надібав на Галюше, що як мертвий лежав серед дороги. Бідолашний дурень, на хвилину протверезившись від свого купелю, зайшов до корчми просушитися і, побоюючись за своє здоров'я, піддався на вмовляння випити шклянку горілки, яка й доконала його. Він повертався майже рачки. Жан уже встиг забути свій гнів, та й не такий він був чоловік, щоб дати людину розчавити кіньми. Він підвів його і, терпляче зносячи його погрози та лайку, довів, майже несучи, до заводу, куди Галюше, не пізнавши його, посунув, заприсягаючись, що віддячить злочинцеві, який хотів його втопити.

VI

ГАЛЮШЕ

Проспавши дванадцять годин, у Галюше залишився дуже невиразний спогад про вчорашні події, і коли його покликали до пана Кардонне, в нього залишилася тільки якась неясна досада на тесляра. Окрім того, він не мав охоти хвалитися, що був таким дурнем на самім початку своєї дипломатичної кар'єри, й виправдував своє спізнення жорстокою мігреною.

— Я встиг лише обдивитися, — відповів він на запитання свого хазяїна. Мені так нездужалося, що я багато чого не помітив. Можу вас запевнити лише в однім, — що в цьому домі живуть дуже по-простацькому, а з селянством поведяться за панібрата, їдять же дуже погано.

— Нічого нового ти не сказав, — мовив пан Кардонне, — неможливо, щоб ти прогаяв цілий день у Шатобрені, не зауваживши нічого особливого. Об якій годині приїхав мій син? Об якій поїхав?

— Достоту не можу сказати, яка це була година. Їхній годинник іде дуже погано...

— Це не відповідь. Скільки годин пробув він там? Приблизно, я не вимагаю від тебе точности, хвилину в хвилину.

— Годин із п'ять, шість, пане. Я дуже нудився. Пан Еміль не зрадив, побачивши там мене. А щодо дівчини, то це в'юнка дурепа. Спека в них на отій скелі шалена. І пари слів не можна сказати, щоб вам мови не перебив отой селянин.

— Це видно, бо ти й сьогодні не можеш зв'язати двох слів, Галюше. З яким же селянином ти балакав?

— Тесляр Жапплу, негідник, тварюка, що всім каже «ти»,

а вас називає дядьком Кардонне, ніби говорить про свого брата мужика.

— Та це мені цілком байдуже, але про що розмовляв із ним мій син?

— Пан Еміль глузує з його дурних вихваток, а панна Жільберта вважає його за чудову людину.

— Ти не помітив, вона не шушукається з ним?

— Ні, пане, нічого особливого. Стара справді її мати, бо кличе її дочкою, не відходить від неї ні на крок, мабуть мудрувато залицятися до неї—надто тому, що вона горда, мов королівна. Що їй казати, гарна королівна, та ще в такому вбранні і без копійки! Щоб мені навіть пропонували, то я не хотів би її.

— Це пусте, Галюше. Треба залицятися до неї.

— Щоб поглузувати з неї при нагоді. З охотою.

— І щоб одержати винагороду, якої не дістанеш, коли й другим разом не даси мені звіту яснішого та докладнішого; бо зараз ти верзеш якусь нісенітницю.

Галюше зігнувся над своєю рахівною книжкою, і цілий день змагався з неприємним самопочуттям, як наслідком непоміркованости.

Еміль знов провів тиждень за працею з гідростатики, не дозволяючи собі ніяких розваг, крім побачення вечорами з Жаном Жапплу.

Він завжди намагався завести мову про Жільберту, тому одного разу тесляр раптом сказав йому:

— Слухайте, Емілю, після тієї, бачу, ви знов тієї самої співаєте. Знаєте, Жанілла гадає, що ви закохані в її дочку.

— Це що за думка?—відповів молодий хлопець, зніяковівши від такого несподіваного запитання.

— Думка, як і всяка інша. Чому би вам і не бути закоханим.

— Звісно, чому б мені не бути закоханим?—відповів Еміль, дедалі більше ніяковіючи.—Але як ви, Жане, здумали так легко говорити про таку можливість?

— Це скорше ви, мій коханий, бо ви відповідаєте так, ніби ми жартуємо. Ну, скажете ви мені всю правду? Відповідайте, або зовсім не балакаймо про це.

— Жане, коли б я справді закохався в жінку, яку шаную, як матір, то й тоді не сказав би про це найкращому приятелю.

— Знаю, що я не найкращий приятель ваш, проте я хотів би знати.

— Поясніть докладніше, Жане.

— Сами ви поясніть докладніше; я чекаю.

— Довго ж будете чекати, бо я не маю чого відповідати на таке питання, дарма що дуже шаную й люблю вас.

— Якщо так, то цими днями вам доведеться попроситися з шатобренськими, бо голубка Жанілла не така жінка, щоб довго не помічати небезпеки.

— Це мене ображає, я не гадав, щоб від мене сподівалися будь-якої небезпеки для особи, якої славу й честь я так само шаную, як і її батьки та найщиріші друзі.

— Добре сказано, але ви не відповідаєте просто на моє питання. Хочте, щоб я вам сказав дещо? На початку минулого тижня я ходив до Шатобрену позичити в Антуана потрібний мені прилад. Я застав саму Жаніллу, що чекала вас. Ви не приїхали, і вона все мені розказала. Отже, коханий, коли вона не прийняла вас погано в неділю й коли дозволяє вам час від часу бачитися з її дочкою, то цим ви завдячуйте мені.

— Яким чином, любий Жане?

— Отак! Тим, що я вам вірю більше, як ви мені. Я сказав Жаніллі, що коли ви закохані в Жільберту, то поберетеся з нею, і що я ручуся за вас своєю головою.

— Маєте рацію, ви не помилилися,—відказав зворушливо Еміль, схопивши руку тесляра.—Ви ніколи не казали нічого справедливішого.

— Так, але треба знати, чи справді ви закохані, а якраз цього ви не хочете сказати.

— Можу сказати це лише вам одному, коли ви так допитуетесь. Так, Жане, люблю її більше за своє життя й хочу одружитися з нею.

— Мабуть, що так,—відповів Жан із великою радістю,—і як на мене, то я ладен повінчати вас. Стривайте, стривайте. А чи згодна буде Жільберта?

— А якби вона спитала поради в тебе, любий Жане, в тебе, її приятеля й другого батька?

— Я сказав би їй, що кращого вона нікого не могла вибрати, що ви мені до душі й що я хочу бути за вашого маршалка.

— Гаразд, тепер, друже, треба тільки здобути згоду батьків.

— О, за Антуана я ручуся, коли візмусь до справи. Він—дуже гордий, побоїться, що ваш батько не згодиться, але я вже знаю, що сказати йому на це.

— А що? Що ви йому скажете?

— Те, чого ви не знаєте й що знаю лише я один. Поки

що нема потреби говорити, бо ще не настав час, і вам нема чого думати про сватання раніше як за рік, або за два.

— Жане, відкрийте мені свою таємницю, як я відкрив вам свою. Я бачу лише одну перешкоду нашому шлюбові, а саме: волю мого батька. Я постановив побороти цю перешкоду, але не криюся від вас—вона велика.

— Гаразд. Коли ти такий довірливий та щирий до старого Жана, то й старий Жан буде таким. Слухай, сину: незабаром твій батько зубожіє й не матиме підстав пишатися перед шатобренськими.

— Якщо твоя правда—хай буде так; то нічого, що це для мого батька буде велика прикрість, я благословляю твоє химерне віщування, бо є інші причини, чому я боюсь його багатства.

— Я це знаю, я розумію твоє серце й бачу, що ти хотів би раніше збагатити інших, поки сам забагатієш. Усе складається на твоє бажання, віщую тобі. Я про це мріяв більше, як десять років.

— Якщо ти тільки мріяв, бідолашний Жане...

— Стривайте, стривайте, що це за книжка, яку ви завжди носите під пахвою, ніби вивчаєте на пам'ять.

— Я тобі казав: це вчена розвідка про силу води, про тяжіння, про закони рівноваги.

— Дуже добре пам'ятаю, ви вже мені про це казали, але я вам кажу, що ваша книжка бреше, або ви не так її зрозуміли, інакше ви знали б те, що знаю я.

— Що саме?

— Те, що ваш завод неможливий і що ваш батько, вперто борючись із річкою, яка глузує з нього, переведе гроші; та буде вже пізно, як він побачить своє безумство. От чого я, бачте, повеселішав із деякого часу. Я сумував і нудьгував, поки вірив в успіх вашого підприємства; але в мене часті з'являлась надія, і я хотів, щоб вона справдилася. Я ходив, роздивлявся, працював, вивчав. Еге, вивчав, не потребуючи ващих книжок, мап, тощо; все побачив, все збагнув. Пане Емілю, я—лише бідний селянин, і ваш Галюше наплював би на мене, якби смів. Але можу вас запевнити в одній речі, про яку ви й гадки не маєте: це те, що ваш тато зовсім не розуміється на тому, що робить; йому дали погані поради, а ви теж не вмієте напутити його. Перша зима, забере всю вашу працю, і кожна зима робитиме це, аже поки пан Кардонне не кине в воду останній гріш. Затямте, що я вам кажу, і не пробуйте переконувати свого батька. Це тільки прискорило б його банкрутство. Він і без нас збідніє, як не зовсім тут, то в ін-

шому місці: я наскрізь бачу вашого батька. Розумна голова, згоджуюсь, але нерозсудлива. Він так запалюється своїми проектами, що вважає їх за бездоганні, а з такою вдачею ні в чому не матимеш успіху. Спочатку я думав, що він просто спекулює, але тепер бачу, що справа набирає серйозного характеру, бо він знову будує те, що зруйнувала остання дриба. Досі він мав добрі шанси—атож. Це робить нас гордими й самовпевненими. Така сама історія і з Наполеноном, що, як я бачив, то підносився, то падав, мов той тесляр, що виліз на дах, не подивившись, чи міцні підвалини. Хай він там який буде майстер, хай як досконало працює, а коли стіна не встоїть—усе пішло на нівець.

Жан говорив із таким переконанням, і його чорні очі так блискали з-під густих просивих брів, що це не могло не стурбувати Еміля. Він просив Жана викласти йому причини, чому він таке говорить, але тесляр довго відмовлявся. Нарешті, переможений настирливістю Еміля й трохи роздратований його сумнівами, він призначив йому побачення на найближчу неділю.

— До Шатобрену ви поїдете в суботу, або в понеділок,—сказав він,—а в неділю ми вирушимо вдосвіта річкою до відомого місця, яке я покажу вам. Візьміть із собою всі свої книжки й усі прилади, якщо вони будуть вам потрібні. Неважно, коли вони не ствердять моїх слів: значить, наука бреше. Але не думайте робити цю подорож верхи, або екіпажем, і коли ви не покладаєтеся на свої ноги, краще не братися.

В суботу Еміль поїхав до Шатобрену і, як звичайно, завітав до Буагібо, не зважаючи надто рано їхати до Жільберти. Наближаючись до руїн, він побачив чорну цяточку внизу гори, і скоро виявилось, що це був Констан Галюше, одягнений у чорний фрак, чорні штани й рукавички, в чорну краватку й камізельку. Це було його сільське вбрання взимку й літом. Не зважаючи ні на яку спеку, ні на яку втому, він ніколи не виходив із села в іншому одязі. Він боявся бути подібним до селянина, коли б він, як Еміль, одягнув на себе блюзу й сірого капелюха з широкими крисами.

Якщо буржуазний одяг нашого часу можна назвати найсумнішим, найневигіднішим і найнезграбнішим з усіх, які будь-коли вигадувала мода, то особливо на селі надто впадають в око всі його невігоди й бридкість. В околицях великих міст ще не так, бо там самі села впорядковані, розліновані, обсажені, забудовані й забруковані за певною системою, яка позбавляє природи, її несподіванок, її різноманітності й при-

надности. Можна іноді дивуватися з багатства й симетричності таких місць, змінених культурою, але важко збагнути, як можна кохатися в них. Справжнього села там нема: справжнє село—в глибині країни, почасти занехаяної, почасти дикої, де, працюючи коло землі, не дбають за прикраси та за ретельні межі, де землі зливаються й де власність визначено якимнебудь каменем, або кущем, за який дбає сільська сумлінність. От там по дорогах, призначених лише для пішоходців, верхівців або візків, здибаєте тисячі мальовничих несподіванок; живоплоти, природно зростаючи, звисають вінками, сплітаються в альтанки й прикрашаються тими дикими рослинами, які старанно нищать у місцях культури. Еміль згадував, як він ходив за кілька льє в околицях Парижу, не здибавши кущика кропиви, не відчувавши чарівності сільської природи, як зараз. Тут не ховалося убожество, присоромлене й понівечене багатством. Навпаки, воно весело й вільно виступало на ґрунті, що гордо носив його емблеми—дикі квітки й бур'ян, сумирний мох і лісові полуниці, крес на березі води без річища й плющ на скелі, яка протягом віків засувала дорогу, не турбуючи цим поліцію. Загалом любив він ці віти, що перегороджують дорогу й що їх не чіпає прохожий; ці багна, де скрегоче зелена жаба, ніби зостерігаючи мандрівника від небезпеки ретельніше, ніж вартовий царського палацу; ці старі мури, які завалюються на краях, і яких ніхто не збирається поправляти; це могутнє коріння, що підносить землю й утворює печери під стародавніми деревами; всю цю занехаяну природу, яка так добре пасує до суворого типу й простого охайного одягу селянина.

Але хай на такій величній картині, що переносить уяву до часів первісної поезії, з'явиться оця муха-лизоблюдниця, панок у чорному одягу, з голеним підборіддям, із руками в рукавичках, із незграбними ногами,—цей цар суспільства здається тут лише сміховиною, прикрою плямою на картині. Що там робити на сонці з вашим жалобним одягом, із якого терен, здається, глузує? Оце ваше незручне вбрання завдає більше жалю, як лахміття старця. Видно, що ви не на своєму місці на вільному повітрі, воно вас душить.

Таке ніколи не малювалася в уяві Еміля так живо, як тоді, коли з'явився Галюше, що з капелюхом у руці тяжко дерся на горб. Від цих зусиль фалди його фракa кумедно маяли в повітрі. Він безнастанно зупинявся, щоб стерти хусточкою сліди землі на штанях. Еміль спочатку сміявся, а потім із гнівом спитав себе: чого ця муха-лизоблюдниця в'ється біля заповідного вулика?

Погнавши коня чвалом, Еміль проїхав повз Галюше, не показуючи, що пізнав його, і, з'явившись у Шатобрені, першим оповістив Жільберту про Галюше, як про неминучу напасть.

— Ах, тату!—мовила молода дівчина.—Не приймайте такого зле вихованого й неприємного чоловіка, благаю вас! Не дозволяйте ображати наш Шатобрен, наш побут, нашу просість присутністю цієї чужої людини, яка не може й не повинна співчувати нам.

— А що ж ти порадиш мені робити?—спитав збентежений пан Шатобрен.—Я просив його приходити, коли захоче, і не міг передбачати, що ти, така поблажлива й щира, не злюбиш бідного хлопця за те, що він не досить вихований та за його поставу. Як на мене, то це люди, гідні жалю; я бачу, що ними всі гордують, і їм нудно жити на світі.

— Не думайте цього,—сказав Еміль,—навпаки, вони дуже самовпевнені й гадають, що всім подобаються.

— В такому разі навіщо їх позбавляти ілюзії, без якої їм доведеться вмерти з суму. Мені на це не стане відваги, і не думаю, щоб моя добра Жільберта порадила мені таке.

— О, мій ласкавий тату!—мовила зідхнувши Жільберта.—Я теж хотіла б мати таку відвагу; взагалі, здається, вона є в мене, але ця обмежена й самовдоволена істота, що наче хоче образити мене, коли на мене дивиться, й що називає мене просто на ім'я з перших днів знайомства... ні, не можу знести його; я почуваю, що він хоче мені лиха, бо його вигляд викликає в мені призирство й іронію, хоч це перечить моему інстинктові й звичкам.

— Напевне пан Галюше дозволить собі панібратство з панною,—звернувся Еміль до пана Антуана,—і вам не раз доведеться нагадувати йому, щоб поводитися чемніше. Якщо ви змушені будете прогнати його, вам буде шкода, що ви приймали його надто довірливо. Чи не краще було б сьогодні дати йому на здогад трохи холодним вітанням, що ви не забули за ту нечемність, яку він дозволив собі першого разу.

— На мою думку, найкраще зробити так,—мовив пан Шатобрен:—ви з Жаніллою підете гуляти в садок, а я поведу Галюше ловити рибу, і ви спекаєтесь його.

Пропозиція не дуже подобалась Емілеві. Під доглядом пана Шатобрена він міг уважати себе майже на самоті з Жільбертою, тоді як Жанілла була свідок дуже видючий і далекозорий. Жільберта теж подумала, що було б дуже егоїстично залишати батька самого зносити весь тягар такої візити.

— Ні,—сказала вона, обіймаючи пана Антуана,—ми зостанемося, щоб ти міг сердитись. Бо як ми підемо від тебе, ти

так розм'якнеш і подобрішаєш, що цей чоловік раз на завжди вважатиме себе за дуже приємного для нас гостя. О, я знаю тебе, тату. Ти не стримаєшся й скажеш це йому, запросиш його до столу, а він знов уп'ється. Я краще залишуся тут, щоб примусити його бути обачнішим.

— У такому разі я візьмусь до цього,—сказала Жанілла, що досі слухала мовчки й не терпіла Галюше від того дня, коли він торгувався з нею за десять су, яких вона вимагала від нього за показування руїн.—Я не від того, щоб пан пив своє вино з приятелями й людьми, які йому приємні. Але я не маю охоти марнувати вино на лизоблюдів і розведу його добре водою для пана Галюше. Тільки, пане, для вас це погано, бо ви не любите води й довго не просидите за столом.

— Зглянься, Жанілло, це ж тиранство,—сказав пан Антуан.—Ти хочеш посадити мене на воду. Цим ти хочеш моєї смерти.

— Нічого, пане, ще здоровий будете, зате гірше для цього панка, як він кривитиметься.

Жанілла додержала слова, але Галюше був занадто збен-тежений, щоб помітити це. Він почував себе дуже ніяково при Емілі, якого очі й посмішка ніби допитували його суворо; а коли він хотів віддячити за це, залицяючись до Жільберти, то його залицяння приймали так погано, що він не знав, куди подітися. Він постановив бути обережним із шатобренським кляретом і був дуже вдоволений, коли хазяїн по першій шклянці не умовляв його випити другої. Пан Антуан, подавши йому приклад на першій шклянці, як того вимагав сільський звичай, затамував зідхання, скинувши на Жаніллу докірливим оком за щедрість, із якою вона підлила води. Шарасон, що знав каверзу старої, зареготів на все горло й дістав велику кару від пана, який наказав йому випити за вечерею решту цього вина.

Галюше упевнившись, що його стерпіти не можуть Жільберта та Еміль, порішив піднести свої заслуги перед паном Кардонне, зважившись свататися. Одвівши пана Антуана набік і певний, що дістане гарбуза, він запропонував його дочці свою руку й серце та двадцять тисяч франків. Галюше гадав, що він нічим не ризикує, подвоюючи суму свого віна.

Цей маленький ставок, разом із посадою, що давала Галюше тисячу двісті франків на рік, трохи зацікавив пана Антуана. Для Жільберти це була дуже добра пара, бо кінець-кінцем вона не могла сподіватися на щось краще, сільський мешканець не мав засобів дати їй хоч будь-яке вино, навіть якби шкуру здер із себе. Не було на світі чоловіка некорисли-

вішого від Антуана. Він довів це цілим своїм життям. Але він із сумом думав, що його люба доня, не зустрівшись із чоловіком, який кохав би її заради неї самої, мабуть, засуджена на довге дівування, а може й на довічне.

— От шкода,—міркував він,—що цей хлопець неприємний, бо він, видко, чесний, і шляхетний. Він сподобав мою дочку, не питаючи, чи має вона щонебудь. Він знає, звісно, що в неї нічого нема, і хоче віддати їй усе, що має. Жених із добрими замірами, якому треба відмовити чесно, з ласкою та прихильністю.

Не знаючи, як до цього підійти, щоб не накликати на Жільберту підозри, ніби вона пишається своїм походженням, або зробити прикрість йому тим, що вона почуває до нього огиду, Антуан постановив за краще не відповідати ні так, ні сяк і заждати часу, щоб обміркувати та порадитися, Галюше попросив дозволу бувати в них—не для того, щоб упадати коло Жільберти, а щоб знати свою долю—і дістав його, а бідолашний Антуан трусився, даючи йому цю відповідь.

Він повів його на берег річки ловити рибу, хоч Галюше нічого не взяв із собою й дуже хотів зістатися в замку. Антуан проте водив його берегом Крези, показуючи добрі місця, і дорогою через свою добродушність попросив вибачення перед ним за нечемність і насміхання Жанові. Галюше дуже радо прийняв вибачення, взявши на себе провину й додавши, між іншим, щоб показати себе в кращому світлі, що напився випадково, і взагалі на нього скоро впливає вино, бо він звик до великої повздержливості.

— От і добре,—сказав Антуан,—Жанілла боялася, що ви трохи непомірні, але те, що з вами трапилося, доводить зовсім інше.

Вони досить довго балакали. Галюше не йшов додому, хоч і бачив з хвилювання господаря, що той не хоче вести його в замок; тому вони обоє повернулись назад, і Галюше відвів Жаніллу набік, щоб відкрити їй свої заміри й дати Антуанові час попередити Жільберту. Він був певен, що засмутить її, бо цього разу, вже тверезий, він дуже ясно помічав роздратованість Еміля й почуття Жільберти до її захисника.

«Ну, цього разу,—гадав він собі,—пан Кардонне не кине мені, що я змарнував час. Закохані люті на мене, і пан Еміль не витримає, щоб не посваритися зі мною.

Галюше не був боягузом і хоч не вважав, що Еміль здатний битися навкулачки, проте з певним самовдоволенням гадав, що він на силі помірятися з Емілем. Справжній герць менше був йому до вподоби, бо він не міг орудувати шля-

летною зброєю, але твердо сподівався, що пан Кардонне зуміє захистити його.

Поки він балакав із Жаніллою, граф Шатобрен із дочкою та з Емілем був у саду й розповів їм усе, що сталося між ним та Галюше, вживши лише деяких ораторських зостережних засобів.

— Ось,—сказав він,—ви називаєте його дурнем і нахабою, але зараз же розкаєтесь у своїй суворості. Він справді гідний хлопець, і в мене є докази. Це можна розповідати й при Емілеві: він наш приятель і навіть, якби Жільберта захотіла поставитись до справи без упередження, то могла б дізнатися дещо про цього молодого хлопця. Скажіть, пане Емілю, щиро, по совісті—чесний він чоловік, чи ні?

— Напевне,—відповів Еміль,—батько тримає його три роки й неохоче розлучився б із ним.

— Він доброї вдачі?

— Хоч він минулого разу не дав доказу цього, але мушу сказати, що він дуже спокійний.

— До чарки не прихильний?

— Ні, оскільки знаю.

— Отже, що ж у ньому поганого?

— Якби йому не забагнулося зробитися нашим бесідником, я визнала б його за чудову людину,—відказала Жільберта.

— А тобі він дуже не до вподоби?—спитав пан Антуан, зупиняючися, щоб глянути їй в обличчя.

— О, ні, тату,—відповіла вона, здивована таким урочистим виглядом.—Не вважайте мою відразу за таку дуже серйозну. Я неспроможна ненавидіти нікого, і коли в товаристві цього молодого хлопця ви бачите щось приємне для себе та коли він дав вам належну підставу поважати його, то крий боже, щоб я стала на перешкоді цьому через якусь примху. Я постараюсь перемогти себе й може буду про нього такої думки, як мій коханий батько.

— От що значить говорити, як личить добрій і розумній дівчині; я впізнаю свою Жільберту. Знай же доню, що ти менше, ніж хто інший, не мусиш гидувати вродою цього хлопця; якщо тебе не тягне до нього, то принаймні, ти повинна поводитися з ним чемно й відповідати йому лагідно. Ти вгадуєш?

— Аж ніяк, тату.

— Боюся, чи не вгадаю я,—сказав Еміль, лице якому зашарілося.

— Гаразд,—відказав Антуан.—Він хлопець досить бага-

тий проти нас; побачивши добру й гарну дівчину, але дуже бідну, і закохавшись у неї з першого погляду, він удається до неї з найшляхетнішою пропозицією, отож чи слід брутально виганяти його й грюкнувши під носом дверима, сказати йому: «ні, добродію, ви дуже погані на вроду»?

Жільберта почервоніла не менше від Еміля, і хоч як силкувалася, здаватися лагідною, проте почувала таку образу від замірів Галюше, що не могла нічого відповідати, і сльози сами закапали їй з очей.

— Цей негідник безсоромно набрехав!—гукнув Еміль.—Ви можете вигнати його як собаку. Він не має й шага за душею: мій батько витяг його з жахливих злиднів; подумайте сами—він лише три роки на посаді... хіба Галюше враз дістав якусь таємну спадщину...

— Ні, Емілю, ні! Він не збрехав мені, та й я вже не такий слабкий і довірливий, як ви гадаєте. Розпитавши його, я знаю, що джерело його статку чисте й певне. Сам батько ваш дає йому двадцять тисяч франків, щоб назавжди прихилити його до себе любов'ю та вдячністю на випадок, коли він одружиться в нашій стороні.

— Але безперечно,—сказав непевним голосом Еміль,—мій батько не знає, що він насмілився звести очі на графіню Шатобрен, інакше він не ухвалив би цього.

— Навпаки,—відказав пан Антуан, якому справа здавалася цілком природною:—почувши ваш батько, що Галюше сподобалась Жільберта, дозволив послатися на його ім'я, щоб свататись до неї.

Жільберта зблідла, як смерть, і глянула на Еміля. Він спустив очі приголомшений, зневажений і глибоко засмучений.

VII

ВИБУХ

— Ну, що сталося?—спитала Жанілла, прийшовши до них в альтанку біля виходу в сад, де сиділи всі троє.—Чого Жільберта така стурбована? Чого всі ви мовчите, коли я підхожу, неначе замислюєте якусь змову?

Жільберта кинулась на груди до няні, зайшовшись сльозами.

— Що таке, що таке?—мовила стара.—Ото лихо! Дочка засмучена, а я не знаю, в чім справа. Скажіть же, пане Антуане!

— Хіба той хлопець пішов?—спитав пан Антуан, стурбовано рзираючись навкруги.

— А то ж; він попросився зі мною, і я провела його до воріт,—відповідала Жанілла,—насилу здихалась його. Він трохи важкий до розмови. Я добре бачила, що він хотів зостатися, але я дала йому на здогад, що такі справи не розв'язуються так хутко, що мені треба порозумітися з вами і що йому напишуть, коли захотять із ним бачитися з якого приводу. Але передусім, змилюйтеся, скажіть, що з моєю дочкою? Хто її засмутив так? Ну, Жанілла захистить її й втішить.

— О, ти зрозумієш мене!—скрикнула Жільберта.—Ти можеш мені забути образу; мене скривджено, і я хочу, щоб ти розтлумачила це татові. Уяви собі, що він зробився майже адвокатом Галюше.

— Е, то ти вже знаєш, що сталося. Виходить—це родинні справи. Мені також треба про них побалакати з вами. Але це все буде нудно слухати панові Емілеві.

— Розумію вас, любя панно Жанілло!—відповів молодий хлопець.—Я знаю, що звичайна пристойність вимагає, щоб я пішов, але я надто заінтересований у всім цім, щоб скоритися заялуженням звичаям. Можете казати при мені, бо однаково я все знаю.

— Гаразд, пане, коли ви знаєте, яка справа, і коли пан Антуан уважав за можливе говорити при вас (що, хай це буде між нами, не личило б), я казатиму,—так ніби вас нема тут. Поперше, не треба плакати, Жільберто. Чого ти журишся? Того, що одному невігласові здалося, ніби він годен тебе? Е, дитино моя! Чи згодишся ти, чи ні,—це не перший і не останній раз, коли тобі доведеться сміятися з людей, які багато про себе думають, бо з цього треба сміятися, а не сумувати так. Цей хлопець думає, що він робить честь тобі й засвідчує свою пошану. Отож приймай її просто, скажи, чи звели сказати йому дуже холодно, що ти красно дякуєш, але що він тобі не пара. Я зовсім не розумію, чого ти тут стурбувалася. Чи не думаєш ти часами, що я заохочуватиму його? Дуже він мудрий! Та щоб він мав сто тисяч франків, сто мільйонів екю—то й тоді він не вартий моєї дочки. Геть, баньката потворо, з самозадоволенням виглядом! У нас нема йому молоді. Еге ж, Жанілла розуміється й знає, що в букет не кладуть кропиви поруч троянди.

— Добре сказано, любя Жанілло!—гукнув Еміль.—Ви гідні зватися її мамою.

— А вам чого треба, добродію?—сказала захоплена й горда від власного красномовства Жанілла.—Чого ви втручаєтеся в наші дріб'язкові справи? Хіба ви знаєте, що

погане за цього жениха? Не турбуйтеся, ми й без вас його вирядимо.

— Годі, Жанілло! Не гримай на нього!—мовила Жільберта, пригортаючись до старої приятельки.—Я рада чути, що сватання цього парубка є образа мені, я почуваю себе зневаженою, згадуючи про нього. Мені кров холоне, я хвора, а проте батько зовсім не розуміє цього. Батько вважає за честь його сватання й не зуміє нічого йому сказати, щоб визволити мене від нього.

— Ха-ха-ха!—відповіла Жанілла, сміючись.—Звичайно він винен, як завжди. Ото лиха година! Змусив плакати мою дочку. Ах, пане, чи не хочете ви часами бути тут тираном? І в думці не майте, бо голубка Жанілла ще не вмерла й не збирається вмирати.

— От маєш!—підхопив пан Антуан.—Виходить—я деспот, батько—кат. Гаразд, гаразд. Напосідайте, напосідайте на мене, коли це вас тішить. Згодом, моя дочка певне скаже, хто її образив і що я зробив злочинного.

— Тату, мій милий!—сказала Жільберта, кидаючись йому на шию,—покиньмо ці сумні жарти. Дай якнайскоріше назавжди панові Галюше одкоша, щоб я могла вільно зідхнути й щоб я забула цей неприємний сон.

— Оце то заковика!—відповів пан Антуан.—Що ж йому написати? Про це треба порадитися.

— Чуєш, мамо,—звернулася Жільберта до Жанілли.—Він не знає, що йому відповісти. Ясно—він не вмів відмовити йому

— Гаразд, дитино моя, батько твій іще не так винен,—відповіла Жанілла;—адже чудовий зідхач мені теж про свою пропозицію казав; я вислухала його спокійно і не відповіла йому ні так, ні сяк. Годі, годі бо, не гнівайся. Діло так не робиться, порадьмося спокійно. Не можна сказати цьому парубкові: «ви нам не до вподоби», так не водиться. Не можна також сказати: «ми з доброго роду, а ви прозиваєтеся Галюше»—це було б суворо й образливо.

— Та це не резон,—мовила Жільберта;—що нам тепер із того шляхетства. Справжнє шляхетство в серці, а не в пустих титулах. Мені бридке не ім'я Галюше, а бридкі почуття й манери людини, яка його носить.

— Дочка каже правду—ім'я, професія й статок тут нічого не значать,—мовив пан Антуан.—Отже на це ми не можемо посилатися. Не можна поставити чоловікові за вину ваді його вроди. Найкраще сказати, що Жільберта не згоджується.

— Е, ні, пане, стривайте,—сказала Жанілла.—Так не го-

диться відповідати, бо як цей парубок почне славити (він конче славитиме), то ніхто не з'явиться, а я не хочу, щоб моя дочка йшла в черниці.

— Проте треба навести якусь причину,—відказав пан Антуан.—Ну, скажімо, що вона ще дуже молода й що вона не хоче виходити заміж.

— Так, так, саме так, тату. Справді, ви виграли найкращу причину—я ще не хочу йти заміж, я ще замолода.

— Неправда!—гукнула Жанілла.—Ти на порі, і я бажаю, щоб незабаром ти знайшла гарного доброго чоловіка, щоб був до вподоби і тобі, і всім нам.

— Не думай про це, матусю!—палко відказала Жільберта.—Присягаюся, що тато сказав правду. Я ще не хочу заміжжя й бажаю, щоб увесь світ про це знав і щоб жоден чоловік не з'являвся до мене. Якщо ви мені будете докучати, ви позбавите мене того щастя, яким я тішуся біля вас, і зробите мої молодощі дуже сумними. Але ви дарма мордуватимете мене, і я не зміню своєї постанови, скоріше вмиру, як розлучуся з вами.

— Хто ж тобі каже про розлуку з нами?—спитала Жанілла.—Чоловік, що полюбить тебе, не захоче робити тобі прикрість, та й сама ти не знаєш, як ти думатимеш, коли полюбиш кого. Ах, бідна дитино, може тоді прийде нам черга плакати. Адже сказано, що жінка залишить батька й матір, щоб іти за чоловіком, а той, хто сказав це, знав жіноче серце.

— О,—зауважив Еміль,—це закон послуху, а не любови. Чоловік, що справді полюбить Жільберту, любитиме її батьків і друзів, як своїх власних, і не захоче розлучити її з ними, бо й сам не захоче від них одійти.

Тут Жанілла помітила палкі погляди коханців, що намагались зустрітися, і вся обачність її вернулась.

— Даруйте, добродію,—сказала вона трохи сухим тоном,—ви втручаєтеся в справи, які вас не обходять і мені здається, що всі наші балачки при вас недоречні, але коли вже вам так неодмінно хочеться слухати, і пан Антуан уважає це за дуже розумне, то я від себе, забороняю вам повторювати, особливо вірити тому, що дочка моя сказала тут у пориві досади на вашого Галюше. Адже нарешті не всі чоловіки, хвалити бога, подібні до його, і не треба, щоб світ засудив її дівувати за те, що вона хоче кращого чоловіка. Не клопочіться, ми знайдемо їй славного чоловіка, і не думайте, що як вона бідніша за вас, то й на цвіту засохне.

— Годі, годі, Жанілло,—перебив пан Антуан, узявши за руку Еміля.—Сама ти говориш недоречні слова. Немов ти хо-

чеш зробити прикрість нашому приятелеві. Ти вже дуже за-даєшся. Кажу тобі, що він наш кращий приятель після Жана, який має право старшинства, і я заявляю, що протягом двадцяти років, коли моя бідність дала мені можливість цінувати не корисливі почуття, ніхто не виявляв до мене й не викликав сам стільки прихильности, як Еміль. Ось чому я кажу, що він ніколи не є зайвий у наших родинних таємницях. Своім розумом, шляхетністю своїх думок і освітою він далеко старіший за свої роки, а може й за наші. Отже нам не знайти кращого порадики. Я дивлюся на нього, як на брата Жільберти, і ручуся вам, що якби їй трапилася пристойна пара, він поміг би нам збагнути вдачу жениха, дбав би, щоб шлюб для Жільберти був щасливий і застерігав би від поганого. Ти з своїми причіпками, Жанілло, не маєш рації, і коли я довіряю йому, то знаю, що роблю. Ти надто поводишся зі мною як із дитиною.

— Дуже добре, добродію. То ви хочете посваритися зі мною,—сказала Жанілла, дуж розпалившись.—Гаразд, хай буде по-вашому. Коли вже сьогодні такий день, то й я все скажу, бо мені вже дійшло до краю. Кажу вам і панові Емілеві в вічі, що він ще замолодий на ролю родинного друга і що ця приязнь повинна трохи прохолоннути, бо, інакше ви відчуєте її невігоди. От, приміром, сьогоднішній випадок: з'являється парубок свататися до Жільберти; нам він не до вподоби—гаразд, справі край. Але хто заборонить цьому невдасі претендентові думати й говорити, хоч би для того, щоб трохи помститися, що йому відмовлено через пана Еміля, що ми сподіваємося видати дочку за багатиря й тим не хочемо й слухати про когось іншого. Я не кажу, що саме пан Еміль здатний так думати; навпаки, він знає нас так добре, що може бачити, які ми люди. Але дурні гадатимуть так, і ми сами вславимося дурнями. Ото гарно буде. Ми не прийматимем Галюше, бо, мовляв, наша дочка надто молода, а пан Кардонне—син буде їздити до нас щотижня, ніби для нього ми робимо виняток. Так не годиться, пане Антуане. А вам, пане Емілю, нема чого так миленько поглядати на мене ніжними очима, нема чого ставати навколішки перед мене й хапати мене за руки, неначе ви хочете признатися мені в коханні... Я вас люблю щиро, і навіть дуже жалкуватиму за вами, але, принаймні, я виконаю свій обов'язок, бо тільки в мене є розсудливість, далекозорість і воля. А якже! Ви також не їздитимете, голубе, бо няня Жанілла ще глузду не втратила.

Жільберта знов пополотніла, як лілія, і пан Антуан розсердився чи не вперше на віку. Він уважав Жаніллу за нерозсуд-

ливу і, не зважаючи на виявляти своє обурення, смикав за вуха Сакріпана; той, помічаючи його суворий вигляд, лащився до нього й давав мордувати себе. Еміль стояв навколiшки між Жанiллою й Жiльбертою: серце його переповнилося, і він не міг далі мовчати.

— Кохана Жанiлло, — гукнув він нарештi, з захопленням, — і ви шановний і шляхетний пане Антуане! Вислухайте мене й знайте кiнець-кiнцем мою таємницю. Я люблю вашу дочку, люблю жагуче від першого дня, коли її побачив, і як їй не огидні мої почуття — я прошу віддати її не за пана Галюше, чи будь-кого іншого, кого протегуватиме мій батько, а за мене. Я не можу жити без неї й не підведуся, поки не дістану вашої згоди.

— Сюди, до мого серця! — відказав пан Антуан, не тямлячи себе від радості й захвату. — Ти шляхетний хлопець. Я знав, що нема в світі нічого вищого й щирішого від твоєї душі.

Він тиснув у своїх обіймах стрункого молодого хлопця, мов хотів його задушити. Зворушена Жанiлла закрила очі хусточкою, але раптом, стримуючи сльози, сказала:

— От уже дурниці, так дурниці, пане Антуане, справжні дурниці. Схаменiться! Не давайте, не давайте серцеві волі. Звісно, він славний хлопець, і якби ми були багаті, або він був бідний, то ми не могли б вибрати кращої пари. Але не забуваймо, що його сватання — річ нездійсненна; його батьки ніколи не згодяться — це він склав собі роман у своїй молоденькій голівці. Якби я вас так не любила, пане Емілю, я б сварила на вас, що ви розпалюєте уяву пана Антуана, а вона в нього молодша за вашу й здатна не за жарт узяти ваші мрії. На щастя, його дочка розсудливіша за вас із ним: вона не повинна вважати на ваші солодкі слова; вона дуже вдячна вам за ваші добрі заміри, але їй відомо, що ви залежите не від себе, що ви не можете обійтися без згоди батька, та навіть якби ваш вік дозволяв вам домагатися від нього згоди, то вона надто хорошого походження, щоб силоміць увійти в родину, яка б не приймала її.

— То правда, — сказав пан Антуан, отямившись ніби від сну. — Ми шаліємо, бідні діти. Ніколи пан Кардонне не захоче посвоячитися з нами, бо ми нічого не можемо пропонувати йому крім імени, яке він, звісно, вважає за дурницю й якому до того ми самі не надаємо великого значіння та яке не відкриває шляху до багатства. Ні, Емілю, облишмо говорити за це, інакше ці балачки стануть за джерело прикрости. Будьмо друзями, назавжди друзями. Будьте братом моїй дочці, її захисником і оборонцем у разі потреби, не згадуйте про шлюб

і кохання, бо в наші часи кохання—мрія, а шлюб—комерція.

— Ви не знаєте мене, спалахнув Еміль,—коли гадаєте, що я скоряюся чи згоджуся будь-коли скоритися законам суспільства та розрахункам вигоди. Не буду вас дурити: я ручився б за згоду матері, якби вона була вільна, але батько мій не буде прихильним до цього шлюбу. Проте батько любить мене, і коли він спробує силу та твердість моєї волі, то визнає, що на цей раз візьме гору не його воля. Може він спробує один засіб прихилити мене, а саме— позбавити мене на деякий час вигод його багатства. О, з якою радістю я працюватиму тоді, щоб заслужити руки Жільберти, зробитись гідним її пошани, якої не мають ледарі й якої заслуговують ті, хто, як ви, пане Антуане, перейшли чесний іспит. Мій батько, я певен, згодом пом'якшає. Можу обіцяти це перед богом і вами, бо почуваю всю силу любови непереможної; побачивши всю міць моєї пристрасти, він, як людина надзвичайно розумна й добродійна, як людина, що любить мене більше за все на світі, звісно, більше за почесні й багатство,—він від щирого серця відкриє свої обійми й душу моїй нареченій. Я знаю батька й знаю, що як він інколи поступається долі, то без повороту до минулого, без дріб'язкової злопам'ятливости, без поганого жалю. Вірте ж, друзі мої, моїй любові й покладайте, як я, надію на божу поміч. Для вас нема нічого образливого в забобонах, із якими я маю боротися, лагідність та ніжність моєї матері, що живе мною й для мене потай, винагородить Жільберту за тимчасове упередження мого батька. О, вірте мені, будьте певні! благаю вас! Віра все може, і коли ви підтримаєте мене в оцій боротьбі, я буду найщасливішою людиною, яка колись билася за найсвятішу причину всіх причин—за любов і жінку, варту, щоб пожертвувати все моє життя.

— Ну, ну, та-та-та!—в нестямі гукнула Жанілла.—Тепер він пішов говорити, як із книжки, і чого доброго закрутить голову моїй дочці. Замовчіть ви, балакуне! Вас не хочуть слухати й вам зовсім не повірять. Не смійте вірити йому, пане Антуане. Ви не знаєте, яке з цього лихо може бути вам, і найменше було б те, що Жільберті не можна буде знайти собі гідної пари.

Бідолашний Антуан не знав, на яку ступити. Коли говорив Еміль, він запалювався спогадами своїх власних молодощів, згадуючи, що він сам любив: на його думку, нічого не було святішого й шляхетнішого, ніж оступитись за любов і ухвалити такий прекрасний замір. Але, коли Жанілла хлюпала воєю на вогонь, він визначав мудрість і розсудливість свого

ментора і то з нею говорив, проти Еміля, то з Емілем проти неї.

— Годі вже,—сказала нарешті Жанілла, остаточно розгнівана, що не видно краю цим ваганням,—не треба було нічого цього говорити при моїй дочці. Що вийшло б, якби в неї була слабка й легковажна голова. На щастя, вона не надає ваги, вашим теревеням і через те, що мало шанує ваше золото, то, напевне, матиме стільки гідности, щоб не згодитися чекати, поки ви матимете волю над своїм серцем. Вона робитиме, як собі схоче, і, не позбавляючи вас пошани й приязні, попросить вас не компрометувати її своїми візитами. Ну, Жільберто, нарешті одно твоє розсудливе й тверде слово, щоб закінчити цю безумну історію.

Досі Жільберта мовчала. Схвильована й задумана, вона поглядала то на батька, то на Жаніллу, а найчастіше на Еміля, якого запал і переконання розпалювали їй душу. Тепер вона раптом підвелася й, укланувши перед батьком та нянею й палко цілуючи їм руки, мовила:

— Дуже пізно вимагати від мене холодної розсудливости чи нагадувати мені за егоїстичні розрахунки. Я кохаю Еміля так само, як і він мене, і, ще не знаючи, що я колись буду його, я запрягнулася в своїм серці не бути нічиєю іншою. Прийміть же мою сповідь, тату мій і моя мамо, як перед богом. Уже два місяці я вдаю перед вами й два тижні ховаю від вас таємницю, що обтяжує мене й що буде першою й останньою в моєму житті. Я віддала своє серце Емілеві й присяглася йому бути за жінку зараз же, як згодяться мої й його батьки. До того часу я присяглася любити його з твердістю й спокоєм—присягаюся ще раз і закликаю бога й вас за свідків цієї присяги. Запрягнулася я, і ще присягаюся, що, коли воля його батька залишиться непохитною, ми любитимемось, як брат із сестрою, і я не полюблю нікого іншого й не зважуся ні на який вчинок безумства та одчаю. Отож повірте мені. Бачте, я тверда й почуваю себе щасливішою відтоді, як я поставила Еміля між вами й нарівні з вами в своєму серці. Не бійтеся від мене ні скарг, ні смутку, ні розпачу, ні хвороби. За десять років я буду така сама, як і сьогодні, черпаючи в вашій любові велику втіху, а в своїй бадьорість, готову на всякий іспит.

— Вітаю!—гукнула в розпачі Жанілла.—Пропали ми всі! Тільки цього бракувало! Дочка моя кохає й каже йому про це при нас! Ой, лишенько, ой, лихо! Нещасливий той день, коли цей парубок увійшов до нас.

Знеможений Антуан зайшовся сльозами, притискаючи до

серця свою дочку. Але Еміль, надхнений бадьорістю Жільберти, зумів наговорити стільки, що встиг завладати цією душею, нездатною боротися. Сама Жанілла була зворушена, і справа скінчилася на тому, що ухвалили плян, який коханці сами склали в Крозані, тобто постановили ждати (це не було полегшення для Жанілли) й не бачитися надто часто (це трохи заспокоювало її щодо поголосок).

Вони вийшли з саду, а за кілька хвилин по тому вийшов ізвідти Галюше, тільки крадькома, його ніхто не помітив, і він заховався в кущі, щоб потайки вибратися на гаржілеську дорогу.

Еміль зістався обідати, бо ні в Антуана, ні в Жанілли не було відваги примусити його скоротити цю візиту. Еміль мусів не приходити аж до майбутнього тижня.

Чуле й наївне серце доброго сільського мешканця не могло встояти проти пестощів і ніжних слів його дітей, і коли Жанілла одверталась, він починав поділяти їхні надії й благословляти їхнє кохання. Жанілла намагалася бути суворою, її туга була серйозна й глибока, але не буває пляну улещення майстернішого від того, який складають собі коханці, коли хочуть притягти кого на свій бік. Обое вони були такі лагідні, такі покірливі, такі ніжні, такі вигадливі в своїх ласках і передусім такі гарні вродою й поглядами, сяяли таким захопленням, що й тигр не встояв би. Жанілла плакала спочатку з досади, потім від прикрости й нарешті від ніжності; коли звечоріло, і всі пішли посидіти на березі річки під лагідним сяйвом місяця, вони, з'єднані непереможною любов'ю, становили одну групу переплетених рук і сердець що'бились у лад.

Особливо Жільберта сяяла радістю: серце її було легше й чистіше від запашности рослин, що розливалася при сході зірок і підносилося до них. Та хоч який був щасливий Еміль, він не міг цілком забути труднощів завдання помирити свою любов із синівською прихильністю. Але Жільберта гадала, що завжди можна ждати, аби лише кохати, а чудо станеться само собою, без нічиїх зусиль. Коли Еміль насмілившись поцілував їй руку при батьках і пішов, Жанілла сказала зіздхаючи їй.

— Ну, тепер ти знов сумуватимеш цілий тиждень; знову твої очі будуть заплакані, як до тієї клятої подорожі в Крозан. Не буде вже в нашій хаті ні спокою, ні щастя.

— Якщо я буду тепер сумна, матусю,—відповіла Жільберта,—то я дозволяю тобі заборонити йому приїжджати сюди, і коли мої очі будуть заплакані, я виколю їх, щоб не бачити його більше. Але що ти скажеш, коли я буду веселіша

й щасливіша, ніж раніш? Хіба ти не чуєш, яке спокійне моє серце? На, приклади до нього руку, поки ще чути, як тупає скачучи кінь. Хіба я стурбована? Засвіти лампу й подивись добре на мене, чи все та сама Жільберта, твоя дочка, що живе лише для тебе й батька і ні на хвилину не може засумувати з вами. Ах, коли я тужила, плакала, то від того, що мала таємницю від вас і ховалась із нею, неспроможна признатись вам. Тепер, коли я можу говорити й думати голосно, я відпочила і я відчуваю лише радість існувати для вас і з вами. Хіба ти не бачила сьогодні ввечері, які ми були щасливі, що можемо всі любити одне одного, без страху й сорому? Невже ти думаєш, що колись буде інакше й що ми з Емілем будемо щасливі, коли ви не будете з нами завжди й усякого часу?.

— Гай, гай!—подумала Жанілла.—Сьогодні ще лише перший день.

VIII

ПАСТКА

Еміль постановив, не відкладаючи справи надалі, серйозно побалакати зі своїм батьком, не формально й надто похалпливо заявити про своє кохання, а сказати мов би попередню промову, щоб поволі перейти до рішучішої розмови. Але на завтра вранці тесля призначив йому побачення, і він ґрунтовно розміркував, що коли той доведе все, що казав, то він матиме прекрасну нагоду зняти розмову й показати панові Кардонне непевність та марність його плянів, щоб забагатіти.

Еміль, звісно, не покладався сліпо на компетенцію Жана Жапплу в таких справах, але знав, що певні висновки природної логіки можуть чимало допомогти науковому досліді. Тому Еміль на світанку рушив, щоб зійтись з приятелем у тому місці, де вони умовились зустрітись. Напередодні він попередив пана Кардонне, що має оглянути течію води, не кажучи проте, якого провідника він вибрав.

Експедиція була трудна, але цінна, і повернувшись Еміль просив у батька окремої розмови. Він помітив, що той був урочисто спокійний; це не віщувало добра. Проте, вважаючи за свій обов'язок повідомити батька про те, в чім він упевнився, Еміль не вагаючись перейшов до справи.

— Тату,—сказав він,—ви умовляєте мене пристати на ваші проекти й віддатися їм із таким самим запалом, як ви. Якийсь час уже я всіма силами намагаюся служити вам своїм розумом та знанням; а через ту довіру, з якою ви ставитесь до

мене, мушу вам сказати, що ми будуємо на піску, і, замість подвоїти своє багатство, ви сиплете його в прірву.

— Що ти хочеш сказати, Емілю?—посміхаючись відповів пан Кардонне.—Початок дуже страшний. Я гадав був, що наука привела тебе до тих самих наслідків, які дає практика, тобто що нема нічого неможливого для розумної волі. Здається, ти з своїх міркувань зробив інший висновок. Подивимось. Ти далеко ходив і безперечно глибоко дослідив. Минулого року, обдивившись потік, який треба приборкати, я впевнився, що успіх можливий. Ну, а ти що скажеш, сину?

— Я скажу, батьку, що ви не матимете успіху, бо для цього потрібні витрати непосильні окремій людині, до того їх не оплатить потім прибуток.

Тут Еміль із великою майстерністю взявся пояснювати, але ми це з читачем поминемо. Скажемо тільки, що пояснення доводили, що течія Гаржілеси являла такі природні перешкоди, яких не подолати без капіталу вдесятеро більшого від того, який мав пан Кардонне. Треба було скупити деякі місця водозбору річки, щоб чи то відвести вбік течію, чи поширити її, подекуди висадити відноги гір, що заважали правильній течії, нарешті, коли не можна буде запобігти, щоб збиралась вода, й не можна буде стримати несподівану та буйну повідь у верховині, то треба гатити навкруги заводу греблі в сто раз більші, ніж теперішні. Ці греблі підіймуть воду так, що вона геть затопить навколо землю, а для цього треба буде відкупити половину землі в громади, або мати в своїх руках примусову владу, яка неможлива в Франції. Спорудження, зроблені вже з наказу пана Кардонне, спричинились до великих збитків навколишнім мірошникам. Вода, яку він спинив, зі слів тубільців, примушувала їхні млини «полоскатися», повертаючи колеса назад, це припиняло на кілька годин працю в них. Лише відшкодувавши їм збитки іншим способом і чимало витратившись на це, встиг пан Кардонне заспокоїти цих дрібних промисловців, чекаючи, поки або він зубожить їх, або сам збанкрутує, бо відшкодування могло бути лише тимчасовим і мусіло припинитися, як закінчиться в нього робота. Він купив дуже дорого в одного сусіди на півроку каменярю, в інших найняв усі їхні коні, щоб возити його матеріал. Багатьох він обдурив облудними обіцянками, і ці прості люди, засліплені недовгими прибутками, заплющували очі на майбутнє, як це завжди буває з тими, чий теперішній стан тяжкий.

Еміль, нашвидку минувши ці подробиці, що могли скорше роздратувати, ніж переконати пана Кардонне, почав стра-

шити його, тим більше, що він сам був переконаний і певний, що не перебільшує в своїй доповіді.

Пан Кардонне з великою увагою вислухав його, і коли Еміль скінчив, той погладив його ласкаво по голові, як добрий батько, але з посмішкою спокійної сили.

— Я дуже вдоволений із тебе, Емілю,—бачу, що ти працюєш серйозно, та й тепер не змарнував часу на біганину від замку до замку. Ти говорив дуже ясно, як сумлінний молодий адвокат, що пильнує своєї справи. Дякую тобі за добрий напрямок, якого набирають твої думки. А знаєш, що найбільше тішить мене? Це те, що ти вдаєшся в свою працю; цього я й сподівався від людини, що сумлінно вивчає справу. Ось уже ти турбуєшся за успіх, дуже хвилюєшся, лякаєшся, вагаєшся, навіть тимчасово удаєшся в розпач, як це буває з промисловцем, коли він розвиває будь-який важливий проєкт. Так от що, Емілю, я волю зачинати й родити. Ця таємниця не діється без хвороби: з головою чоловіка буває те, що з утробою жінки. Але тепер май спокій, мій друже. Небезпека, яку ти сподівався викрити, є тільки при поверховому огляді речей, і не на простій прохідці ти міг збагнути все це. Я протягом цілого тижня досліджував цей потік, перше, ніж покласти першого каменя на його березі, і радився з людиною, досвідченішою за тебе. На, ось плян місцевости з рівнями, вимірами й кубатурою. Розгляньмо його разом.

Еміль уважно роздивився цей плян і помітив у ньому кілька важливих помилок. Вважали за неможливе, щоб вода доходила певного рівня в незвичайних випадках і щоб певні перепони могли стримати її довше, ніж на кілька годин. Робили, покладаючись на випадковість, і простіший дослід, поради незначного свідка попередніх фактів було досить, щоб викрити хибність теорії, якби взяли її на увагу. Але горда й недовірлива вдача пана Кардонне не дозволяла йому припустити це. Заплющивши очі, він здався на волю стихій, як Наполеон під час походу в Росію, і в гордій упертості своїй охоче звелів би, як Ксеркс, всипати різок непокірному Нептунові. Його радник, хоч дуже вправний чоловік, дбав лише про те, щоб догодити панові Кардонне, лестивши його самолюбству, або сам піддавався волі й впливові цієї поломенистої вдачі.

— Тату,—сказав Еміль,—тут річ не в самих гідростатичних обрахунках, і дозвольте сказати вам, що ваша беззаперечна віра в спеціальні роботи призвела вас до помилки. Ви сміялися з мене, коли на початку своєї наукової праці я казав вам, що всі людські знання видаються мені щільно зв'яза-

ними одні з одними, і треба бути майже універсальним ученим, щоб не помилятися у будь-якому окремому предметі. Одно слово, часткове не може обійтися без синтези, і перше ніж знати механізм годинника, не шкодило б пізнати механізм всесвіту. Ви сміялися, та ще й тепер смієтеся, і відтягли мене від зір, щоб повернути до млинів. Добре було б, якби ви разом із гідрографом узяли ще за радника й геолога, ботаніка та фізика; вони довели б вам те, що я зараз наслідуюся казати, після першого огляду, бо бракує перевірки від людей, тямучіших за мене; справа ось яка: через напрямок того межигір'я, куди вливається ваш потік; через напрямок вітрів, що вдираються туди разом із ним; через простори, звідки беруться ці струмки, та їхню відносну високість, що притягає всі хмари на ці пункти, де навіть утворюються зародки бур,—безнастанні тромби води мусять простувати в цей яр і безнастанно зносити марні перешкоди, крім, як я вже казав, таких, яких ви не можете спорудити, бо вони перевищують засоби одного капіталіста. Ось що сказав би вам фізик на підставі атмосферних законів: він довів би безнастанне діяння блискавки на скелі, що притягають її; геолог визначив би вам природу ґрунтів мергелевих, чи вапнякових, чи гранітних, які теж або затримують, вбирають у себе, або віддають воду.

— А ботанік?—спитав сміючись пан Кардонне.—За його ти забув?

— Ботанік?—відповів посміхаючись Еміль.—На голих і крутих схилах, де геолог не міг би з певністю визначити попереднього перебування води, помітив би кілька травинок, яких досить, щоб знати їхніх родичів: «ця рослинка,—сказав би він,—не росла тут сама, вона любить не таку землю, бачте як вона тут змарніла, чекаючи, поки повідь, що занесла її сюди, знов змие її, або принесе їй товариство.

— Браво, Емілю! Не можна вигадати нічого дотепнішого.

— І нічого певнішого, тату.

— Звідки ти набрався цього? Невже ти раптом зробився гідрографом, механіком, астрономом, геологом, фізиком і ботаніком?

— Ні, тату; ви присилували мене побіжно ледве ознайомитися з початками наук, які, власне, становлять одну науку; але є упривілейовані натури, в яких спостережливість і логіка заступають знання.

— Ти не дуже скромний.

— Я кажу не про себе, а про одного селянина, геніяльну людину, яка не вміє читати, яка не знає, як звуться рідини,

гази, мінерали й рослини, але вона розуміє причини й наслідки; її видюче око, або вірна пам'ять визначають різниці й схоплюють особливості; ця людина, кажучи дитячою мовою, показала мені всі ці речі й зробила їх мені наочними.

— Скажи, будь ласка, що це за невідомий геній, якого ти надібав на своїй прохідці?

— Це—чоловік, якого ви не любите, тату; якого ви вважаєте за безумного й якого ім'я я ледве смію вимовити перед вами.

— А, розумію! Ваш приятель тесля Жапплу, бурлака маркіза Буагібо, чаклун селища, який лікує звихи замовляючи й зупиняє пожежу, вирубаючи на бантині своєю сокирою хреста.

Пан Кардонне, не будши переконаний, але уважно слухавши досі сина, зневажливо зареготав і вже перейшов до кпин та призирства.

— Ось,—сказав він,—як здибаються навіжені й розуміють одно одного. Справді, мій бідолашний Емілю, природа зробила тобі сумний подарунок, давши великий розум і уяву, бо відмовила тобі в тверезості й здоровому глузді. Тепер ти просто мариш і тільки тому, що якийсь дивак селянин видався тобі романтичною особою, ти напружуєш усі свої знаннячка й здібності на те, щоб ствердити його дивовижні висновки. Ти всі науки пустив у роботу—і астрономію, і геологію, і гідрографію, і фізику, і навіть бідну ботаніку, що зовсім не сподівалася на таку честь; вони з'явилися цілою юрбою підписати диплом непомильності для майстра Жапплу. Пиши вірші, Емілю, твори, романи! Ні до чого іншого ти не здатний, принаймні, я дуже побоююсь цього.

— Отже, тату, ви зневажаєте досвід і спостережливість,—відповів Еміль, стримуючи досаду;—ви зовсім нехтуєте ці дві звичайні підвалини розумової праці, а проте смієтеся з більшості теорій. Чому ж, на вашу думку, мав би я вірити, наколи ви не дозволяєте мені радитися ні з теорією, ні з практикою?

— Емілю,—сказав пан Кардонне,—навпаки, я поважаю одну й другу, але з умовою, щоб вони були в здоровому розумі, бо в голові божевільній їхня корисність обертається на отруту, або дим. На жаль, оті ніби вчені належать до цього числа, і ось чому я хотів застерегти тебе проти їхніх химер. Хто такий легковірний і кого так легко обдурити, як не педанта з упередженими ідеями. Я згадую антиквара, що торік приїжджав сюди; йому заманулося шукати тут друїдичного каміння, і він бачив його скрізь. Щоб потішити його, я показав

йому одного старого каменя, якого видовбали селяни, щоб товкти пшоно на кашу, і запевнив його, що це посудина, куди гальські жерці зливали людську кров. Він дуже хотів узяти каменя до окружного музею. Всі гранітні колоди, що правили за корита, він уважав за давні саркофаги. От як поширюються найкумедніші помилки. Від мене залежало, щоб якесь корито, або товкач пішли за коштовні пам'ятники. А тим часом цей пан п'ятдесят років читав, митикував! Стережись, Емілю, щоб не прийшов час, коли ти пухирі вважатимеш за ліхтарі.

— Я виконав свій обов'язок,—сказав Еміль.—Я повинен був порадити вам зробити нове обслідування місць, які я щойно оглядав, і мені здавалося, що досвід недавнього лиха мусів застерегти вас. Але, коли ви відповідаєте жартами, мені нема більше про що казати.

— Гаразд,—промовив пан Кардонне, хвилину міркувавши;—який же висновок зробити з цього всього й що є в основі твоїх мудрих віщувань? Я дуже добре розумію, що Жан Жапплу, який зробився тяжким ворогом мого підприємстві й який тільки те й робить, що гримить проти «дядька Кардонне» (навіть при тобі, а ти ні пари з уст про цю новину), хотів би тебе переконати, що мені слід покинути цю країну, де, на жаль, здається, я заважаю йому. Але ти, мій учений філософе,—куди ти хочеш мене вирядити? Яку колонію ти хотів би закласти? І в яку пустелю Америки ти гадаєш перенести добродійність свого соціалізму й моєї промисловости?

— Можна було б перенести їх ближче,—відповів Еміль,—і якби ви захтіли серйозно працювати над культурою дикунів, то знайшли б їх біля себе; але я надто добре знаю, тату, що це не входить у ваші пляни. Я лише згадую за тему, яку ми вже вичерпали. Я поклав собі уникати всяких суперечок щодо цього, за весь час, коли я тут, не думаю, щоб хоч на хвилину порушив мовчанку, на яку ви мене засудили.

— Годі, мій друже, не кажи таким тоном. Якраз більше за все мене дратує твоя трохи лукава скромність. Облишмо суперечку про соціальні питання, я дуже хочу цього; ми, може, повернемось до неї іншим разом, а до того часу ми, мабуть, дійдемо деякого успіху, який дозволить нам краще розуміти одно одного. Поміркуймо про сучасне. Вакації не вічні: що хотів би ти робити після них для своєї освіти й біля чого хотів би ти працювати?

— Я лише хотів би зістатись біля вас, тату.

— Це мені відомо.—відказав пан Кардонне з двозначною

посмішкою,—я знаю, що тобі дуже до вподоби тутешня сторона: але це нічого не дасть тобі.

— Якби це привело мене до такого розумового стану, щоб я міг дійти повного порозуміння з батьком, то я не вважав би, що час марно згаяно.

— Чудово сказано й ти надто люб'язний, але я не гадаю, що це посунуло б далеко вперед наші справи, принаймні, коли ти не захочеш цілком віддатися нашому підприємству. Ну, хочеш, щоб ми закликали сюди кращих радників і наново обслідували місцевість?

— Широ бажаю цього й гадаю, що мій обов'язок умовити вас зробити так.

— Дуже добре, Емілю; бачу, що ти боїшся, щоб я не розтринькав твого статку, і це мені дуже подобається.

— Ні, ви не розумієте, яке почуття плекаю щодо цього в глибині свого серця,—жваво відповів Еміль;—а втім,—додав він, із зусиллям, щоб стримати себе,—розумійте мої слова так, як вам більше подобається.

— Ти великий дипломат, треба з цим згодитися; але від мене ти не викрутишся. Так, Емілю, треба тобі висловитися. Якщо по другому, щонайуважнішому обслідуванні, про яке була мова, наука й спостереження доведуть, що ви з Жапплу допустилися помилки, що завод можна буде скінчити й він процвітатиме, що мої й твої статки зростатимуть тут і родитимуть, то чи згоден ти віддатися душею й тілом моїм плянам, допомагати мені всіма способами—руками, серцем і головою? Заприсягнися, що ти належиш мені, що ти не матимеш іншої думки, окрім однієї—допомагати мені збагачувати тебе; покладись на мене, не роздумуючи; за те я заприсягнув тобі дати твоєму серцеві й твоїм почуванням повну волю, яка від мене залежатиме й якої не заборонить мораль. Здається, ясно.

— Тату!—гукнув Еміль, порвавшись з місця.—Чи зважили ви все те, що кажете?

— Дуже добре зважив і хочу, щоб і ти так само зважив свою відповідь.

— Чи так я розумію вас?—мовив Еміль, падаючи на свій стілець. Вогненна хмара заслала йому очі; він почував, що мліє.

— Емілю, ти хочеш одружитися?—спитав пан Кардонне, поспішаючись скористуватися з його хвилювання.

— Так, батьку, так, хочу—відповів Еміль, зігнувшись над столом, що був між ними, і благаючи простягнув до батька руки:—О, цього разу не жартуйте зі мною, бо ви вб'єте мене.

— Ти не віриш моєму слову?

— Як не вірити, коли його серйозно сказано.

— Так, серйозно, як ніколи я не говорив на своїм віку. Слухай і міркуй сам. У тебе шляхетне серце й високий розум, знаю це й бачив докази. Але з тією щирістю й з тією ж певністю скажу, що голова твоя надто слабка та надто гаряча, і може й за двадцять років, а то й ніколи ти не вміти-меш поводити себе. Ти безнастанно будеш у чаду, ти ніколи не діятимеш холодно, ти будеш палати за чи проти людей і речей нерозважно, і голос потрібного інстинкту самоохорони не застерігатиме тебе. У тебе натура поета, і я марно дури-в би себе щодо цього. Все, на жаль, переконує мене, що тобі потрібен наставник і керівник. Отже дякуй богові, що він дав тобі за наставника й керівника батька, твого найкращого друга. Я люблю тебе такого, як ти є, протилежного тому, якого б я бажав, якби міг вибрати собі сина. Люблю тебе, як любив би дочку, коли б природа дала її, а не тебе. Я сказав тобі досить, щоб ти зрозумів, як я люблю тебе. Не скаржись ж на свою долю й не гнівайся на мої часами докори. У тому стані, в якому ми перебуваємо один до одного й який я прекрасно розумію, я згоджуюся на надзвичайні жертви задля твого щастя й твого майбутнього; подолаю свою огиду,—а вона, признаюсь, велика—і дозволю тобі взяти за жінку незаконну дочку шляхтича й наймички. Отож кажу, я вдово-льню твоє серце й твої почування, але з умовою, що твій розум належатиме мені цілком і що я порядкуватиму тобою, як самим собою.

— Можливо, тату,—відповів вражений і разом наляканий Еміль.—Але як це ви розумієте, любий тату, який зміст ви вкладаєте в оту мою залежність?

— Або я зараз не сказав тобі? Годі приставлятися, ніби ти не розумієш мене. Слухай, Емілю, я знаю весь твій роман у Шатобрені й можу тобі розповісти його слово за словом, від самого твого приїзду одного негожого вечора до Кро-зану й до суботньої бесіди в саду пана Антуана. Тепер я знаю всіх людей там не згірш від тебе, бо я хотів їх бачити на власні очі, і вчора, поки ти оглядав береги річки, я ніби, щоб зміцнити сватання Констана Галюше, був у Шатобрені й довго балакав із панною Жільбертою.

— Ви, батьку?

— Що тут дивного, що я захотів знати ту дівчину, яку ти обрав, не порадившись зі мною, й яка, може, колись буде мені невісткою.

— Ох, тату, тату!

— Як на мене, вона чарівна, гарна, скромна, лагідна й разом горда: добре балакає, майстерно тримає себе, має хороші манери й визначається добрим вихованням, особливо розсудком. Із великою пристойністю вона відмовилася від жениха, якого я сватав за неї. Так, справді в неї є лагідність, скромність і достійність. Я був задоволений із неї. Найбільше вразила мене її розважливість, обачність і влада, яку вона має над собою, бо, признаюсь тобі, я спробував трошки зачепити її, навіть образити, щоб бачити суть її вдачі. Батька не було вдома, але мати, ота маленька стара, зятем якої ти хочеш бути, так розгнівалася за мої міркування про їхню вбогість і вигідність одружитися Жільберті з Галюше, що зганила мене вздовж і впоперек: обізвала мене буржуєм, і коли я старався умисне, роздратувати її, вона, ляснувши рукою по по стегні, сказала, що її дочка надто доброго роду, щоб віддатися за фабрикантового наймита, і якби навіть з'явився фабрикантів син, то вони ще не раз подумали б, чи згодитися на такий нерівний шлюб. Вона дуже потішала мене. Але Жільберта все виправляла своїм спокійним і твердим виглядом. Запевняю тебе, вона твердо стоїть на слові, яке дала тобі—терпіти, ждати і все зносити з любови до тебе.

— То ви ж, тату, й вимордували її!—гукнув Еміль у нестямі.

— А так, помучив таки,—спокійно відповів пан Кардонне:— дуже радий з того. Тепер я знаю, що вона з характером, і буду радий мати коло себе таку особу. У господарстві—це дуже корисно, і нема нічого гірше, як мати за жінку якусь уперту страдницю, що лише вміє зідхати та мовчати, як... яких я багато знаю. Мені подобалося б іноді сперечатися з невісткою й бачити, що вона має певний погляд на речі, тверду волю й здатна давати тобі добру пораду. Ну, Емілю,—додав промисловець, простигаючи синові руку,—ти бачиш, що я не засліплений і, сподіваюсь, справедливий і бажаю обернути на добре те становище, в яке ти мене поставив.

— Тату! Наколи ви згоджуєтесь на моє щастя, я складаю з вами умову й роблюсь вашим довіреним, вашим управителем, вашим робітником аж до того часу, поки ви вважатимете мене за нездатного покладатись на себе. Я скоряюсь усім вашим бажанням і віддам вам кожну свою хвилину, ніколи не жалючись, ніколи не опираючись щонайменшому вашому велінню.

— І не вимагатимеш від мене платні?—додав сміючись пан Кардонне.—Фе, Емілю! Я зовсім не те розумію, і таке ремісницько-службове ставлення ображало б природу. Ні, ні! Річ не в тім, щоб відплатити мені, і я не такий чоловік, щоб по-

милитися в твоїх замірах. Я ще не так прогорів, щоб не мати коштів найняти управителя, і гадаю, що гіршого від тебе я не міг би обрати для зносин із робітниками. Я хотів би, щоб ти був моїм другим «я», щоб ти допомагав мені в моїй морочливій праці, щоб ти для мене вчився, давав мені свої ідеї, які проте я мав би право заперечувати чи міняти; одно слово, я хотів би, щоб ти винаходив способи збагачуватися, які я здійсним, наколи пристану на них. Таким чином твоя безупинна наукова праця й твоя плідна уява допоможе мені подесятерити твій статок. Але для цього, Емілю, не досить працювати байдуже й некорисливо, як працюєш ти два тижні. Мене не обдурила ця тимчасова слухняність, за згодою Жільберти, щоб добитися свого. Я хочу покори на все життя. Я хочу, щоб ти був готовий вирядитися в мандри (навіть із жінкою, як це тобі подобається), обслідувати досягнення промисловости й довідатися, коли це потрібне, таємниці інших конкурентів. Кінець-кінцем, я хочу, щоб ти підписав не на папері в нотаря, а в своїй голові, кров'ю свого серця й перед богом умову, яка б анулювала твоє минуле з його мріями й химерами та поставила твої переконання, твою волю, твої вірування, твоє майбутнє, твою відданість на службу успіхові мого діла.

— А як я не вірю в ваше діло?—спитав Еміль пополотнівши.

— Ти мусиш повірити, бо інакше, коли воно не здійсненне, я перший перестану вірити в нього. Але не думай так викрутитися від мене. Коли нам доведеться кинути тут наше підприємство, я перенесу його десь інше і не зупинюсь ні перед чим, окрім смерті. Де б я не був, щоб я не робив, ти мусиш іти слідом за мною, підтримувати мене й жертвувати мені всіма своїми системами, всіма мріями...

— Як, навіть своєю думкою, своєю вірою в майбутнє?—з жахом запитав Еміль.—Батьку, ви хочете зганьбити мене перед самим собою!

— Ти відступаєшся! Еге, та ти навіть не закоханий, мій бідолашний Емілю! Ну, покиньмо це! Досить уже хвилювання для твоєї бідної голови.. Скільки тобі треба думати? Я не хочу, щоб ти відповідав мені, поки я тебе знов не спитаю. Порадься з силою своєї пристрасти, порадься з своєю коханою. Бувай у Шатобрені, бувай щодня, щогодини: Галюше там не зустрінеш. Розкажи Жільберті й її батькам результат нашої наради. Не ховай нічого від них. Скажи, що я даю згоду повінчати вас через рік, з умовою, що сьогодні ж ти присягнешся в тому, чого я вимагаю. Нехай твоя кохана

знає це достоту, я так хочу; а коли ти не розкажеш усього, я зроблю це сам, бо ж я тепер знаю дорогу до Шатобрену.

— Розумію, батьку,—сказав глибоко образений, із розкрайним серцем Еміль. Ви волите, щоб вона ненавиділа мене, коли я покину її, або гордувала мною, коли я здобуду її ціною своєї зневаги й відступництва. Дякую вам за вибір, до якого ви зневолюєте мене, і дивуюся з геніяльної винахідливості вашої батьківської любови.

— Ні слова більше, Емілю!—холодно відповів пан Кардонне:—Бачу твоє соціялістичне безумство, і любов не хутко подолає його. Бажаю, щоб Жільберта де Шатобрен зробила це чудо, принаймні, ти не будеш докоряти мені, що я не дав згоди на твоє щастя.

I

МУКИ Й РАДОЦІ КОХАННЯ

Зачинившись у своїй кімнаті, Еміль дві години страшно хвилювався. Думка одружитися з Жільбертою без боротьби, без бою, не розкривши серце своєму батькові, що він досі з жахом і болем передбачав,—цілком п'янила його. Але враз інша думка—зневажити себе в власних очах безчесною присягою—кидала його в гірку розпуку. І в таких змінах радості та муки він ні на що не міг зважитися. Чи, може, насмілитися впасти в ноги Жільберті й признатись у всьому? Він покладав надію на її твердість та величність її душі. Але чи виконав би він обов'язок любови, наколи б, замість того, щоб заховати від неї страшну жертву, яку міг зробити мовчки, зробив би й її причетною до своєї згризоти? Чи не казав він їй разів зі сто в Крозані, що задля неї він готовий на все, і не перед чим не спиниться? Але тоді він не передбачав, що пекельний розум батька покличе собі на допомогу силу його любови, щоб спокушати й занепастити його душу, що батько завдасть йому несподіваного удару, яким його приголомшить і геть роззброїть. Разів із двадцять він поривався вернутись до пана Кардонне, щоб, принаймні, взяти з нього слово нічого не чинити й заховати від шатобренської родини свої заміри, поки Еміль сам на що зважиться. Але непоборна гордість утримувала його. Після погорди, яку виявив батько, вважаючи його за такого несталого, що він може зріктися своїх ідей,—чи піде він до нього, щоб показати свою нерішучість і всі муки серця?

Але хто буде більшою жертвою: чи він, чи Жільберта, коли честь візьме гору над коханням? Він був винний перед нею тим, що порушив її спокій нещасливою пристрасною й захопив її своїми ілюзіями. Чим бідолашна Жільберта, лагідна й шляхетна дівчина, заслужила, щоб її позбавили спокійного чистого життя й зараз же принесли в жертву законові суворого обов'язку? Чи не запізно було думати про ту небезпеку,

на яку він наразив її? Чи не слід краще загинути самому, щоб урятувати її? Чи мав він право зріктися найвищих жертв, якими навіки зобов'язався перед Жільбертою?

А потім, коли Жільберта відкине таку велику жертву, чи не буде Еміль так само знеславлений в очах її батьків? Чи зрозуміє пан Антуан, який любив і додержував рівності інстинктивно, з потреби серця—що Еміль у свої літа зробив цю рівність своїм догматом і що ідея могла в ньому взяти гору над почуттям, над присягою? А Жанілла? Що вона подумає про його найменше вагання? Вона, яка в своєму низькому стані мала такі кумедні аристократичні забобони й користувалась у своїх панів привілеями рівності, зовсім не вірячи в права загальної рівності? Чи не вважатиме вона його за жалюгідного безумця, або, певніше, чи не подумає вона, що він ухопився за цю приклучку, щоб зріктися свого слова, і чи не вижене вона його з гнівом із Шатобрену? Хто знає, чи не опанує вона згодом так розум Жільберти, що й Жільберта поділятиме її погорду та обурення?

Не почувавши в собі сили зважитись самому на такий жорстокий іспит, Еміль спробував написати Жільберті. Він починав і дер силу листів; нарешті, неспроможний розв'язати проблему свого становища, надумався відкрити своє серце своєму старенькому приятелеві, маркізові Буагібо, й прохати в нього поради.

Тим часом пан Кардонне, почувавши повну силу й волю в своїм жорстокім надхненні, теж писав Жільберті листа такого змісту.

Шановна панно!

Вчора я повинен був видатися вам дуже нестерпучим і не дуже чесним. Поспішаюсь просити в вас вибачення й признатися в невеличкому удаванні, яке, я певен, ви даруєте мені, коли знатимете мої наміри.

Я знаю, що син мій любить вас, панно, і знаю також, що ви відповідаєте на його почуття. Радий і пишаюся тим, зокрема тепер, знаючи вас. Чи не вважаєте ви сами за природне, що я, перед тим, як зважитися на щонебудь у такій важливій справі, захотів на власні очі бачити й трохи випробувати характер особи, яка опанувала серце мого сина й від якої залежить майбутнє моєї родини.

Тепер, шановна панно, приношу прилюдно до ваших ніг своє каяття й кажу, що з вашою красою й привітністю можна обійтись без багатьох речей, навіть без статку, щоб увійти в багату й поважну родину.

Отже, прошу дозволити з'явитись до вас удруге, щоб

формально освідчитись вашому татові від імени мого сина, якно він уповноважить мене на це. Останній вислів потребує деякого пояснення, але це далі.

Я ставлю одну умову для щастя свого сина, і ця умова сходинь до того, щоб зробити його щастя якнайповнішим та якомога зміцнити його. Я вимагаю, щоб він зрікся своїх химерних думок, які могли б порушувати нашу добру згоду й які в майбутньому можуть пошкодити його статкові та становищу в світі. Я певен, що ви надто розсудливі й розумні, щоб поділяти доктрини рівності й соціалізму, якими мій любий Еміль сподівається з своїми молодими товаришами незабаром перевернути весь світ; гадаю, що слова «людське братерство», «рівний розподіл втіх і прав» та багато інших технічних термінів юної комуністичної школи цілком незрозумілі вам. Не думаю, щоб Еміль колинебудь надокучав вам своєю філософічною балаканиною, і ніяк не зрозумів би, як би він із такими міркуваннями мав щастя подобатися вам. Отже певний, що він згодиться облишити їх назавжди й зріктися цього безумства. З такою умовою—щоб він зобов'язався мені вільним, але священним словом—я згодився б від щирого серця ствердити його щасливий вибір, а саме—вибір жінки, такої ідеальної, як ви. Прошу вас, шановна панно, висловити своєму шановному батькові мій жаль, що я не бачив його й не міг переказати йому зміст цього листа.

Прийміть запевнення в почуттях глибокої пошани й батьківської прихильності, з якими я довіряю вам долю свого сина й свою власну.

Віктор Кардонне.

Поки служник у ліберії з золотим галуном, верхи на гарному коні возив цього листа до Шатобрену, Еміль, пригнічений турботами, простував пішки до парку Буагібо.

— А!—сказав маркіз, міцно стискаючи йому руку.—Я чекав вас лише наступної неділі: я гадав, що ви вчора забули про мене, і ось така приємна несподіванка. Дякую вам, Еміле. Час пливе так поволі, відколи ви дуже ретельно працюєте для свого тата. Можу тільки хвалити таку покору, хоч із деяким побоюванням питаю себе: чи не заведе вас вона з його поглядами далі, ніж ви гадаєте. Але що з вами? Ви бліді, стривожені. Чи не впали ви з коня?

— Я прийшов пішки, але впав із далеко більшої височини,—відповів Еміль,—і чи не прийшов до вас умерти. Слухайте мене, мій друже, я прийшов до вас просити або сили заподіяти собі смерть, або секрету жити. Велике щастя й страшне горе змагаються в моєму бідному серці, в моїй

замордованій голові. З того часу, як ми знайомі, я ношу в собі таємницю, якої не смів і не міг відкрити вам, але про яку мені не сила мовчати сьогодні. Не знаю, чи зрозумієте ви її, не знаю, чи знайдеться в вас співчуття до моїх страждань, але знаю, що ви любите мене, що ви розумні, освічені, що ви поважаєте справедливість. Не може бути, щоб ви не врятували мене своєю порадою.

Молодий хлопець розповів старому всю свою історію, дбаючи не називати нікого на ймення, не згадувати місця, обминати недавні події, з яких старий міг би догадатися, що мова мовиться про Жільберту й її родину. Він боявся наслідків його особистих упереджень, бажаючи, щоб ніщо не впливало на маркізові міркування, висловлювався так, щоб той думав, ніби предмет його кохання зовсім йому невідомий і живе десь у Пуатьє, або в Парижі. Таку скромність щодо ймення коханої жінки маркіз уважав лише за варту пошани.

Скінчивши Еміль дуже здивувався, не знайшовши в своєму суворому вірникові тієї стоїчної твердості, якої чекав і почасти боявся.

Маркіз зідхнув, спустивши голову, далі підвів її до неба, мовивши:

— Істина вічна.

Але зараз же знов спустив голову на груди, промовивши:

— І проте я знаю, що таке любов.

— Ви, мій друже?—спитав Еміль.—Значить ви розумієте мене, і я можу сподіватися, що ви мене врятуєте?

— Ні, Емілью, я неспроможний визволити вас із горя. На що б ви не зважились, треба випити з гущею. Річ лише в тому, щоб знати, на яким боці честь; бо про щастя й гадки не може бути—воно для вас назавжди втрачене.

— Я вже це почуваю,—відповів Еміль,—і від соняшного світла переходжу в темряву смерти. Знаєте, яке глибоке, неоправдане лихо я нахожу на дні всього, на яку б жертву я не відважився. Це те, що моє серце прохоллоло до мого батька, і ось уже кілька годин мені здається, що я не люблю його, що я вже більше не боюсь зробити йому прикрість, у мене вже нема до нього ні пошани, ні поваги. О, боже, борони мене від страждань понад мої сили! Досі, як ви знаєте, не зважаючи на все лихо, яке він заподіяв мені, та на жах, який він навіював мені, я ще любив його й збирав усі сили душі, щоб вірити в нього. Я завжди до глибини свого ества почував себе сином і приятелем, а тепер мені здається, що зв'язок крові назавжди розірвано, і я борюся з чужим для мене володарем, який гнітить мене, тяжить мою душу, як ворог, як

привид. Ах, я згадую один кошмар, який я бачив першої ночі в тутешній стороні. Мені здавалося, що мій батько налягав на мене, щоб задушити мене. Було жахно, і тепер це бридке марення здійснюється—мій батько коліньми, ліктями, ногами тисне мені груди, хоче вирвати з них сумління, або серце. Він копається в моїй душі, шукаючи слабкого місця, яке б піддалося йому... О ця диявольська вигадливість і вмисне синоббивство запаморочили його. Чи можливо, щоб любов до золота та прагнення успіху навіювали батькові такі заміри проти сина? Якби ви бачили, з якою переможною посмішкою виявив він мені раптове надхнення своєї химерної великодушності. Це не був протектор і порадник, а ворог, що, наставивши пастку, хапає свою здобич із зрадливою посмішкою. «Вибирай», здавалося, казав він мені, «і коли ти вмреш, то що з того, аби я був переможцем». О, боже, який жах судити й ненавидіти рідного батька!

І бідолашний Еміль, знесилений скорботою, кинувся лицем у траву, на якій лежав, зросивши її гарячими сльозами.

— Емілю,—сказав пан Буагібо,—ви не можете ані зненавидіти свого батька, ані зрадити свою кохану жінку. Слухайте, чи ви твердо додержуетесь істини? Чи зможете ви збрехати?

Маркіз влучив у мету. Еміль поривчасто підвівся.

— Ні, добродію, ні,—сказав він:—ви знаєте, що я не можу брехати. І до чого брехня мерзотникам? Яке щастя, який спокій може вона їм забезпечити? Коли я заприсягну своєму батькові, що зрікаюся своїх переконань, що я вірю в неуттво, в темряву, в несправедливість, безумство, що заперечую бога в людстві й гордую людством у самому собі—то хіба зі мною станеться якесь потворне диво? Хіба я буду переконаний? Хіба я раptom обернувся на спокійного бундючного егоїста?

— Може бути, Емілю. У злі важний лише перший крок, і хто обдурив людей, тому вдається обдурити й себе самого. Це траплялося досить часто, щоб бути ймовірним.

— О, в такому разі—геть брехню. Я почуваю себе людиною й не можу з власної волі обернутись на звіра. Мій батько, з усією його проникливістю й силою, сліпий щодо цього. Він вірить у те, в що примушує мене вірити, а якби його силували прийняти моє вірування, замість свого, то він би цього не міг. Ніякий інтерес, ніяка пристрасть не примусили б його вчинити це, а він гадає собі, що не гордував би мною, якби я зганьбив себе такою підлотою, на яку він не вважає себе за здатного. Невже ж йому треба гордувати мною й знищити мене, щоб стати твердішим у своїх нелюдських принципах?

— Не обвинувачуйте його в такій злості: він людина свого

часу, та що я кажу?—Людина всіх часів. Фанатизм не міркує, а ваш батько фанатик: він ще ладен палити, брати на тортури ересь, вважаючи, що робить це на славу істині. Хіба піп, що приходить до нас в останню годину й каже: «Віруй, або будеш засуджений», багато розумніший і людяніший? Багата людина, що каже бідному робітникові, або нещасному митцеві: «служи мені, і я збагачу тебе», хіба не думає, що робить ласку й добре діло?

— Але ж це гидота!—гукнув Еміль.

— Припустімо,—відказав маркіз.—А чим керується теперішній світ? На чому тримається соціальна громадська будівля? Треба бути дуже сильним, Емілю, щоб протистати проти неї, бо тоді треба зважитись віддати себе в жертву.

— Та коли б я лише сам був жертвою!—мовив сумно молодий хлопець. Але «вона»! Вона, бідне й невинне створення, невже й вона мусить бути принесена в жертву?

— Скажіть, Емілю, якби вона порадила вам брехати—ви любили б її?

— Не знаю; думаю, що любив би. Хіба можу я, кохаючи її, передбачати випадок, коли не любитиму її більше?

— Ви любите, я це бачу. О, леле! Я теж любив.

— О, скажіть: ви пожертвували б честю?

— Можливо, якби мене любили.

— Що за кволі створіння ми, люди? відповів Еміль.—Невже я не знайду підпори, керівника, допомогти в свему лихові? Невже ніхто не дасть мені сили? Сили, боже, благаю тебе! Я ніколи не молився так палко й з такою вірою: дай мені сили!

Маркіз підійшов до Еміля, пригорнув його до свого серця. Сльози котились йому по лиці, але він мовчав і не давав допомоги.

Еміль довго плакав на його грудях і почував, що він любить цього чоловіка; кожний іспит показував його чутливішим, ніж справді твердим. За це він любив його ще дужче, але журився, що не знаходить у ньому енергійного й сильного радника, якого сподівався знайти в своїй немічності. Він покинув його присьмерком, і маркіз лише сказав йому:

— Приїжджайте взавтра. Мені треба знати, на що ви зважитесь. Я не спатиму, поки не побачу вас спокійнішим.

Еміль вибрав найдовший шлях, щоб повернутися до Гаржілесу. Він надав кругу, щоб пройти недалечко від Шатобрену зарослими стежками, які ховали його від очей; побачивши поблизу руїни, Еміль у нестямі зупинився, думаючи, як мусіла страждати Жільберта після тяжкої візити його батька. Він

не смів з'явитися до неї з кращою новиною, бо боявся втратити всю твердість і пристойність.

Він побув тут кілька хвилин, неспроможний зважитися на щонебудь, як враз почув, що його тихенько кличуть; голос змусив його здригнутися. Кинувши оком на невеличкий дубовий гайок на краю дороги праворуч, він побачив у сутінку вбрання, що миготіло за деревами. Він кинувся туди і, коли ввійшов в гущавину так, що міг не боятися свідка, Жільберта обернулась і знов гукнула його.

— Слухайте, Емілю,—сказала вона, коли він опинився біля неї.—Ми не можемо гаяти ані хвилини. Мій тато недалечко на луці. Я побачила вас і пізнавши, коли ви сходили цією стежкою, пішла, нічого не кажучи, поки він балакає з селянами. Я маю показати вам листа від пана Кардонне. Ніч заважає прочитати його, але я перекажу вам його слово в слово. Я знаю його на гам'ять.

І переказавши йому листа, Жільберта сказала:

— Тепер з'ясуйте мені, що воно значить? Мені здається, що я розумію його, але хочу знати це від вас.

— О, Жільберто!—гукнув Еміль.—У мене не було відваги з'явитися до вас, щоб розказати вам; але божа воля, щоб ми зустрілися, щоб ви вирішили мою долю. Скажіть, моя Жільберто, моє перше й останнє кохання, знаєте ви, чого я вас люблю?

— Мабуть,—сказала Жільберта, залишаючи йому свою руку, яку він притиснув до своїх губ.—Того, що ви вгадали в мені серце, здатне допомагати вам.

— Гаразд, можете ви, моя єдина подруго, моє єдине добро на цім світі, сказати, чому ваше серце віддалося мені?

— А якже, можу мій друже! Бо ви з першого дня видались мені шляхетним, великодушним, простим, гуманним, людяним, одно слово, добрим, а для мене — це найкраща в світі властивість.

— Але є пасивна добрість, яка ніби перечить шляхетності й високості почувань; є лагідна м'якість, яка може становити чарівність характеру, але яка в важких випадках відступає від обов'язку й зраджує інтереси людськості, щоб визволити зі страждання декого й самого себе.

— Розумію й не називаю добрістю кволости та боязкості. З мого погляду, нема справжньої доброти без твердості, гідності, а особливо без саможертви. Коли я поважаю вас так, що сміливо й не соромлячись кажу, що люблю вас, Емілю, то лише тому, що знаю вас за людину, велику серцем і розумом. Ви жалкуєте нещасних і думаєте лише за те, щоб допо-

могти їм, бо ви не гордуєте ніким, бо ви страждаєте чужою бідною, бо ви готові віддати все своє, навіть свою кров, щоб полегшити долю бідним і забути. Ось як зрозуміла я вас, коли ви говорили при мені й зі мною, і ось чому я сказала собі: «Його серце співчуває моєму. Його шляхетні думки підіймають угору мої власні й стверджують те, що я передчувала. В його розумі, який мене чарує й проймає, я бачу світло, за яким мушу йти услід і яке веде мене до самого бога». Ось чому, Емілю, покохавши вас, я не почувала в душі ні страху, ні згризоти. Мені здавалося, що я виконую свій обов'язок, і зовсім не змінила своїх почувань, прочитавши насмішки з вас вашого батька.

— Люба Жільберто, ви знаєте мою душу й мої думки, ви лише через свою велику добрість, через свою незрівнянну ніжність визнали в мене за заслугу почування, які мені здаються зовсім природними й властивими людям через інстинкт, який їм дав бог, і я б соромився не мати їх. Проте ці почування, які повинні й вам здаватися такими самими, бо ви носите їх у собі з такою чистотою й простотою, багато людей відкидають, глузуючи з них, як із небезпечної дурости. Є люди, що ненавидять їх і гордують ними, бо сами позбавлені їх. Є інші, що з якогось чудернацтва, маючи їх до певної міри, не можуть довести до логічного висновку й безперечних наслідків. Але, боже мій, я боюся, що не вмію висловитись ясніше.

— Нічого, я вас розумію. Жанілла добра, як сам бог, але, чи з неуктва, чи з упереджености, цей найліпший друг відкидає мої ідеї рівности й хоче переконати мене, що я можу любити, жаліти й помагати нещасним, не перестаючи вважати їх за нижчих від себе природою.

— Так, шляхетна Жільберто, і в мого батька такі самі забобони, як і в Жаніллі, але він дивиться на речі з іншого погляду. Коли та гадає, що народження дає право на панство, то він переконаний, що це дає спритність, сила й енергія і що набуте багатство за всяку ціну повинне зростати безмежно, ніколи не дозволяючи кволим бути щасливими й вільними.

— Та це ж жахливо!—широ крикнула Жільберта.

— Такий є забобон, Жільберто, і така моторозна сила звичаю. Я не смію осуджувати батька, але скажіть мені, коли він вимагає від мене присягнути йому, що я поділю з ним його думки, його честолюбну пристрасть, його нестерпучу пиху—чи повинен я йому коритися? І коли ваша рука є платня за це, і коли я вагався хвилину, і коли глибокий жах опанував мене, і коли я боюся стати негідним вас, зрікшись свого

вірування в майбутнє людства, то чи не заслуговую я від вас на деякий жаль, підбадьорення й втіху?

— О, боже мій!—мовила Жільберта, молитовно складаючи руки.—Ви не розумієте, до чого воно йдеться, Емілю. Ваш батько не хоче, щоб ми будь-коли побралися, і його поведінка повна хитрощів та удавання. Він добре знає, що ви не можете змінити серця й голови, як міняють вбрання, або коня. І будьте певні, що він сам гордував би вами й був би в розпачі, якби дійшов свого. Ні, ні, Емілю, Він так добре вас знає, що не вірить цьому й зовсім не боїться, але таким способом він доходить своєї мети. Він розлучає нас, намагається посварити нас, лишаючи собі всі права, а вам накидаючи вину. Але це йому не вдасться, Емілю! Ні, присягаюсь вам, ваша твердість збільшує мою любов до вас. Так, так, я розумію це все, але я вища від нікчемних підступів, і ніщо не роз'єднає нас ніколи.

— О, Жільберто, мій янголе чистий! гукнув Еміль.—Скажіть же мені, що я мушу діяти? Я цілком належу вам. Коли ви звелите, я підставлю голову під ярмо; для вас я готовий на всі неправди, на всі злочинства.

— Сподіваюся, що ні,—відповідала Жільберта з лагідною гордістю,—бо я не кохала б вас, якби ви перестали бути самим собою. Я не хочу чоловіка, якого б я не могла поважати. Скажіть своєму татові, Емілю, що я ніколи не згоджусь бути вашою з такою умовою. Не зважаючи на всю зневагу, яку він плекає до мене в глибині свого серця, я ждатиму, поки він розплющить очі на правду й відкриє душу почуттям, гіднішим нас обох. Я не буду винагородою за зраду.

— Шляхетна дівчино!—відповів Еміль, кидаючись, їй у ноги й гаряче обіймаючи її коліна.—Я поклоняюсь вам, як богові, й благословляю, як провидіння. Але в мене нема вашої мужності... Що з нами буде?

— Ой, леле!—сказала Жільберта.—Ми перестанемо бачитися на якийсь час. Так треба. Мій батько й Жанілла були при тому, коли принесли листа від вашого тата. Мій бідний тато був у нестямі від радості й нічого не зрозумів у застереженнях наприкінці. Він чекав вас цілий день і ждатиме щодня того часу, поки я не скажу йому, що ви не приїдете. Тоді я сподіваюся виправдати вашу поведінку й вашу відсутність. Але Жанілла довго не прощатиме вам. Вона вже дивується, турбується й дратується, що ви гаєтесь і що ваш батько, здається, чекає лише від вас уповноваження, щоб приїхати сватати мене, і якби ви сказали їй тепер те, чого я вимагаю від вас, вона закляла б вас і заборонила б мені бути з вами.

— Боже мій,—відказав Еміль,—не бачити вас більше. Ні, це неможливо!

— Ну, друже мій, що ж зміниться між ними? Хіба ви розлюбите мене від того, що не будете бачити мене кілька тижнів, може кілька місяців? Хіба ми прощаємося навіки? Хіба ви не будете вірити мені? Хіба ми не передбачали перешкод, страждань, розлуки?

— Ні, ні,—сказав Еміль,—я нічого не передбачав: я не міг подумати, що все так станеться; я ще досі не вірю...

— Любий Емілю! Не втрачайте сили, коли я потребую всієї своєї. Ви заприсяглися подолати впертість свого батька і подолаєте. От ми вже дали одсіч одному з найсильніших його нападів. Він наперед був певний, що ви не згодитесь на неславу, і гадає, що вас легко довести до розпачу. Він вас не знає; ви будете любити мене далі й казати йому про це та доводити безнастанно. Бачте—найтрудніше зроблено, бо він усе знає, і, замість того, щоб обуруватися й сумувати, він приймає боротьбу жартома, як партію гри, в якій уважає себе за дужчого. Будьте мужні: я не ослабну. Не забудьте, що наше з'єднання є справа кількох років сталости й сумлінної праці. Прощайте, Емілю: я чую голос батька—він іде сюди. Я тікаю. Залишайтеся тут і йдіть лише тоді, коли ми будемо далеко.

— Не бачити вас більше!—повторював Еміль.—Як, не чувши вас, не втрачати твердості?

— Коли її в вас не вистачить, Емілю, значить ви не любите мене так, як я вас, і наше з'єднання не обіцяє нам стільки щастя, щоб ви могли зважитись на довгу й уперту боротьбу.

— О, я буду твердий!—гукнув Еміль, переможений енергією шляхетної дівчини.—Я зумію страждати й ждати. Ви побачите, Жільберто, що щастя, яке мені обіцяє майбутнє, допоможе знести все теперішнє. Але послухайте; невже ми не будемо зустрічатись іноді, випадково, як, приміром, сьогодні?

— Хто зна,—сказала Жільберта.—Покладімося на долю.

— Але можна іноді допомагати долі? Хіба не можна знайти способу зноситися, повідомляти одне одного листуючись.

— Можна, але треба обманювати тих, кого любиш.

— То що ж робити, Жільберто?

— Я подумаю, а тепер пустіть мене, треба йти.

— Йти, нічого мені не обіцявши?

— Я віддала вам свою віру й душу, хіба це ніщо для вас?

— Ідіть,—сказав Еміль, із великим зусиллям рознімаючи руки, якими міцно обіймав тоненький стан Жільберти:—я ща-

сливий, хоч і відпускаю вас. Побачите, чи я люблю вас, чи вірю в вас.

— Вірте в бога,—відповіла Жільберта,—він захистить нас. І вона зникла між вітами.

Еміль довго стояв на тій місці, яке вона покинула; він цілував траву, яку злегка зім'яли її ноги, дерево, до якого торкалось її вбрання, і довго лежав у гаю, таємному свідкові його останнього щастя, насилу з нього вийшов. Жільберта побігла за батьком, який простував дорогою до руїн і швидко йшов поперед неї. Раптом він повернувся їй, ідучи назад, мовив простодушно:

— А, бідна дитино моя, я вернувся був шукати тебе.

— Тобто, тату, йшли, забувши мене позад себе,—відказала Жільберта, силкуючись посміхнутися.

— Ні, ні, не кажи цього, Жанілла знов торочитиме про неуважність. Я саме думав за тебе; думка про пана Кардонне не виходить мені з голови. Може вдома нас чекає Еміль. Певне, він не міг бути раніше, мабуть, батько затримав його. Ходім мерщій, закладаюся, що він у нас.

Добряка довірливо подвоїв кроки. Жанілла була в тяжкому настрої, вона не могла з'ясувати собі, чому Еміль барився, і дуже турбувалася. Жільберта старалась розвіяти її смуток і за вечерею здавалась спокійною, майже веселою.

Але ледве вона опинилась сама в своїй кімнатці, як упала на коліна, притискаючи обличчя до постелі, щоб заглушити ридання, яке роздирало їй груди.

II

УТІХА

Жільберта скорилася долі з одчаєм у серці. Еміль, може, менш був засмучений, бо в глибині серця ще не скорився. Щохвилини знов з'являлась його нерішучість, і що більше Жільберта видавалась великою й гідною його любови, то сильніше ця любов давала йому відчувати свою непоборну силу. Уже входивши в село, він раптом вернувся назад, запевняючи себе, що йде до Шатобрену, але пройшовши кілька хвилин, він сів на скелі, спершись головою на руки, і почув себе кволішим, закоханішим, більше людиною, ніж будь-коли.

— Якби пан Буагібо бачив і чув її,—міркував Еміль,—він зрозумів би, що я не можу вагатися між нею й собою і мушу здобути її, хоч би ціною брехні. Боже мій, боже мій! Навчи мене. Ти послав мені цю любов і коли дав силу відчути її, то, мабуть, не захочеш розбити її.

— Чи ба, пан Еміль! Що ви тут робите?—спитав Жан Жапплу, сідаючи біля Еміля, який не помітив, коли той прийшов.—Я шукав вас, бо звук базікати з вами ввечері, і коли я не бачу вас, скінчивши свій день, то мені чогось бракує. Що вам? Голова вам болить, що ви тримаєте її обома руками, наче боїтеся згубити її?

— Тепер уже запізно губити, мій друже,—відповів Еміль,—моя голова назавжди загублена.

— Так ви дуже закохані? Ну, коли весілля?

— Хутко, Жане, коли ми захочемо,—гукнув Еміль, якого ця думка наче в якусь шаленість вкинула.—Батько мій згодився, і я женюсь; так, женюсь, чуєш? бо інакше мушу вмерти. Правда, я мушу оженитися з нею?

— Отуди к бісу! Як же не женитися? Ще б пак вагатися хоч хвилину. Напевне я не похвалив би вас, якби ви звели її, і, здається, мій голубе, я присилював би вас, хоч би довелося навіть всипати вам.

— Тож правда, що це мій обов'язок?

— Ще б пак! Так ви ніби вагаєтесь? Ви маєте якийсь збентежений вигляд, кажучи це.

— Так, я справді збентежений, але що з того? Тепер я знаю свій обов'язок, ти зміцнив мене в моєму найкращому замірі. Ходім разом до Шатобрену.

— То ви туди йшли? Гаразд, поквапмося, бо вже пізно. Дорогою ви мені розкажете, яким побитом ваш батько раптом зважився вчинити так розумно; я вважав його за божевільного.

— Мій батько справді божевільний,—сказав Еміль, узявши за руку тесляра й хвилюючись, ідучи з ним поруч. Цілком божевільний: він згоджується з тією умовою, що я піду на брехню, якій він не повірить. Але для нього велика радість, справжня втіха призвести мене до брехні.

— А що,—мовив Жапплу,—ви не випили? Ні, цього з вами не буває. Однак, ви верзете якусь нісенітницю. Кажуть, що від кохання п'яніють. Отож чи не так воно, бо ви щось таке кажете, що й купи не держиться.

— Батько мій сам божевільний,—у нестямі правив своєї Еміль,—і мене хоче зробити божевільним і от бач—має успіх, йому таланить. Він вимагає, щоб я сказав два рази по два п'ять і навіть, щоб присягнувся на цім. Я, бачиш, пристаю на це. Що за клопіт полестити його божевілля, аби одружитися з Жільбертою.

— Не до вподоби мені вся ця мова, Емілю,—сказав тесляр.—Я нічого не розумію в цьому і ладен розсердитися. На-

коли ви зглузду з'їхали, то я не хочу, щоб Жільберта йшла за вас. Схаменіться трохи, зупинітесь тут. Не хочеться мені вести вас до Шатобрену, коли ви, сину, плетете таку нісенітницю.

— Жане, я дуже хворий,—сказав Еміль, знов сідаючи.— Мені голова йде обертом. Постарайся зрозуміти мене, заспокоїти, допомогти мені зрозуміти самого себе. Ти знаєш, що я думаю не так, як мій батько, а батько хоче, щоб я думав, як він,—от і край. Це неможливо,—говорити під лад йому. Хіба це важно?

— Та що саме говорити? Нехай його лихий візьме!—гукнув Жан, що, як відомо, не визначався терплячістю.

— Що?—Тисячі дурниць,—відповів Еміль, якого кидало то в мороз, то в гарячку.—Наприклад, що для бідних велике щастя, коли на світі є багаті.

— Брехня,—мовив Жан, знизнувши плечима.

— Що більше буде багатих і бідних, то краще буде на світі.

— Заперечую.

— Що сам бог наказує бути цій боротьбі й що багаті мусять іти на неї з захватом.

— Нарешті, треба, щоб розумні люди були щасливіші, ніж слабкі на голову, бо така воля божа.

— Бреше він, сто чортів!—гукнув Жан, креснувши по скелі своїм ціпком.—Годі верзти всі ці дурниці, я не можу їх слухати. Сам бог каже зовсім інше й приходив на землю в вигляді тесляра, щоб довести це.

— Про це говориться в євангелії,—відказав Еміль,—а тут ходить про нас із Жільбертою. Я ніколи не переконаю свого батька, що він помиляється. Треба, щоб я говорив, як він, Жане, і тоді я можу оженитися з Жільбертою, він сам поїде до її батька сватати її за мене.

— Справді, невже він такий безглуздий, що припускає ніби ви сумлінно будете товкти його дурниці? Га, так? Я бачу добре, що він перейшов на дитячий розум, і це завдає жалю вам, Емілю, і бачу, що вам тяжко на душі, бідна дитино.

Еміль заплакав, і від цього йому полегшало. Отямившись, він ясніше розповів теслярові про все, що сталося між ним і батьком.

Жан слухав, похнюпивши голову; потім, подумавши деякий час, сказав йому, взявши за руку.

— Емілю, не треба згоджуватися на таку брехню. Це не гідно людини. Я бачу, що ваш батько більше хитрий, ніж божевільний. Йому мало буде двох-трьох слів на вітер, як іноді кажуть, щоб угамувати чоловіка, який через край напився

й з яким поводяться, як із малою дитиною. Коли ви збрешете, пообіцявши те, чого ви не можете додержувати, ваш батько не дасть вам відхнути, і коли ви спробуєте знов стати людиною, він вам скаже: «Пам'ятай, що ти ніщо». Він жорстокий і гордий, я його знаю. Він не дасть вам одного дня на тиждень думати так, як вам хочеться, і до того ще знедолить вашу дружину. Він примусить вас червоніти перед нею й поведе справу так, що нарешті вона червонітиме за вас. Плюньте на брехню й протисумлінні обіцянки. Борони боже вас від них, Емілю.

— Але Жільберта.

— Жільберта скаже те, що й я, і Антуан, так само й Жанілла... Ну, Жанілла хай каже, що хоче. А я не хочу, щоб ти брехав. Ніяка Жільберта в світі не примусить мене брехати.

— Виходить, я мушу відмовитись від неї? Не бачитися з нею?

— Це нещастя,—відказав Жан твердим тоном.—Але коли нас побила лиха година, треба вміти знести її. Ідіть до Буагібо, він вам скаже те, що й я, бо, як виходити з того, що ви мені розповіли про нього, він чоловік справедливий і добрих думок.

— Добре, Жане, я бачив Буагібо, і він так розуміє, що ця жертва понад мої сили.

— І він знає, що ви кохаєте Жільберту? Так? Ви це йому сказали?

— Він знає, що я кохаю, але не знає—кого, бо я не називав її ім'я.

— І він вам радить брехати?

— Нічого не радить.

— Ну, то й він також із глузду з'їхав. Коли так, Емілю, то послухайте мене, бо виходить на моє. Я не багатий, не вчений. Не знаю, чи це позбавляє мене права їсти до сходу й спати на ліжку, але знаю, що коли я молюсь богові, то він ніколи не сказав мені «забирайся геть», і коли питаю в нього, що правда, а що брехня, що зло, а що добро,—він завжди напучував мене, не відповідаючи: «йди до школи». Ну, давайте міркувати. Нас, бідних, на землі сила силенна, а багатих жмінька, бо якби всі мали багато землі, то землі не вистачило б. Ми дуже заважаємо одне одному і, хоч там що, не можемо любити одне одного: доказ той, що потрібні жандарми й в'язниці, щоб погодити нас. Може це бути інакше? Не знаю. Ви кажете прекрасні речі щодо цього і, коли знімаєте таку мову, я слухав би вас день і ніч—так мені подобається, як ото ви все розташовуєте в своїй голові. За те я вас і люблю,

але я ніколи не казав вам, голубе, що сподіваюсь дожити до цього. Воно мені здається дуже далеким, якщо воно можливе, і я, що звик працювати, прошу в бога лише залишити нас, як ми є тепер, не попускаючи багатіям погіршувати нашу долю. Я знаю, що коли б усі були такі, як ви, як я, як Антуан і Жільберта, то ми б їли однакову страву й за одним столом, але бачу, що всі інші і слухати не захотіли б про такий лад і що треба було б багато говорити й діяти, щоб повернути їх до цього. Я сам гордий і гордую тим, хто гордує мною— ось моя мудрість. Я не морочу собі голови політикою; я нічого не розуміюся на ній, але не хочу, щоб мене з'їли, і ненавиджу тих людей, які кажуть: «пожерем усе». Ваш батько один із таких ненажер, і якби ви скидались на нього, я скорше розсадив би вам голову сокирою, ніж дозволив би думати про Жільберту. З волі божої ви вродились доброю людиною, і істина вам видавалась доброю річчю; бережіть же її, оту істину, бо вона є єдина річ, яку мерзотники не можуть із світу звести. Нехай ваш батько каже: «Це так, це мене влаштовує, і я хочу, щоб воно було так». Нехай каже: він сильний, бо він багатий, ні вам, ні мені не спинити його; але коли він такий упертий і злий, щоб іще силувати вас, ніби це гарно й ніби й богові подобається все, що робиться... Всупереч релігії казати, що бог любить зло? А ми ж, здається, хрещені. Адже ви хрещені? І я теж, і я зрікся диявола. Принаймні, за мене зрікались і я зрікався за інших, коли бував хрещеним батьком. Отож ми не можемо ні давати неправдивої присяги, ні блюзнити, а казати, ніби всі люди не однакові з'являються на світ і не всі гідні щастя, значить казати, ніби є люди, засуджені на одвічну муку, ще перед своїм народженням. Я все сказав, Емілю. Ви не збрешете й примусите свого батька відступитися від його жорстокої умови.

— Ех, мій друже! Якби мені бачити Жільберту хоч раз на тиждень. Якби я не був збещений перед її батьком і вигнаний із їхнього дому, я не губив би, ані надії, ані твердості.

— Збещений перед Антуаном? Ото добре! Та за кого ж ви його вважаєте? Невже ви думаете, що він би захотів мати зятя відступника й облудника?

— О, якби він так розумів, як ви, Жане! Але він не зрозуміє моєї поведінки.

— Антуан пороку не вигідає, я згоден. Він ніколи не міг добрати розуму з квадратом гіпотенузи, яку я збагнув за п'ять хвилин, тільки поглянувши, як її робив один поплічник. Але ви вважаєте його за надто недоумкуватого. Щодо честі й добрих почувань, то старий розуміє все як слід. Чи не ду-

маєте ви, що треба бути надто хитрим і вченим, щоб знати, що двічі по два чотири, а не п'ять? Мені здається, що для цього не треба перечитувати цілу кімнату грубих книжок, як старий Буагібо, і всяка нещасна людина на цім світі дуже добре тямить, що її доля несправедлива, коли він не заслужив на неї. Га, що? Хіба друг Антуан не страждав і не терпів? Хіба багатії не відвертались від нього, коли він зубожів. Хіба він може виправдати їх перед собою, ніколи не мавши кусня хліба без того, щоб не віддати іншим три чверті його, або й усього? І коли б ви не були добромисний чоловік, хіба б ви сподобали його? Хіба б ви закохалися в його дочку так, щоб узяти її за себе, якби міркували однаково зі своїм батьком? Ні, ви б і оком не кинули на неї, або звели б її; ви, побачивши, що в неї нема посагу, підло покинули б її. Годі, Емілю! Не журіться, голубе. Чесні люди завжди поважатимуть вас, і я ручусь вам за Антуана, це вже моя справа. Коли Жанілла кричатиме, я також закричу, і ще побачимо, в кого з нас голос сильніший, і чий язик причеплений краще—її чи мій. Щодо Жільберти, то вірте, вона все життя любитиме вас і буде вам вдячна за вашу щирість. Другого не полюбить, не бійтесь. Я знаю її; ця дівчина не вмє міняти слова, але прийде час, коли ваш батько перемінить свої думки, саме тоді, коли сам буде нещасним, а я віщую вам, що це неодмінно станеться.

— Він не вірить.

— То ви сказали йому, що я думаю про його завод?

— Я мусів сказати.

— Дарма; та це байдуже, що буде, те й буде. Ну, Емілю, повертайтесь на село, і лягайте. Я бачу, що вас морозить і в вас пропасниця. Годі бо, мій любий, не турбуйся й покладай надію на бога. Завтра вранці я довідаюсь до Шатобрену. Я сам казатиму, і мене послухають. Ручусь тобі, що принаймні з ними ти не посваришся за те, що ти виконуєш свій обов'язок.

— Добрий Жане, ти потішаєш мене, ти даєш мені силу і відколи ти балакаєш зі мною, я почуваю себе краще.

— Тому, що я йду просто до діла й не журюся дурницями.

— То ти взавтра будеш у Шатобрені? Завтра? Хоч це й робочий день?

— Е, взавтра я працюю за спасибі і можу почати роботу, коли схочу. Знаєте, Емілю, на кого я робитиму завтра? Ну, вгадайте: це зусилля pomoже вам розважитися.

— Не вгадаю. На пана Антуана?

— Ні. У цього бідолашного добряки Антуана зовсім нема

роботи—він сам дасть раду; але в нього є сусіда, в якого завжди є робота й який зовсім не рахує витрат на робітників.

— Хто ж він такий? Невже пан Буагібо може бачити тебе?

— Ні, оскільки мені відомо. Але він ніколи не забороняв своїм орендарям давати роботу мені. Він не такий чоловік, щоб захотів шкодити мені, і лише його домашні знають, що він гнівається на мене, якщо він гнівається... чортяка його розбере, в чім тут річ. Нарешті скажу вам, що я працюю на нього так, що він і не помічає... Адже ж ви знаєте, що він об'їжджає свої мизи не більше, як раз на рік. Воно далеченько від нас, але через вашого батька робітників так мало, що звідти прийшли просити мене, а мені кланятись не треба, хоч я мав в іншому місці нагальну роботу. Мені подобається працювати на цього старого. Але, як ви можете уявити собі, платні я не візьму. Я чимало винен йому за те, що він для мене зробив.

— Він не попустить, щоб ти працював на нього за спасибі.

— Мусить попустити, бо нічого не знатиме. Хіба він знає, що робиться на його фермах? Він перевіряє рахунки гуртом наприкінці року й зовсім не вдається в подробиці.

— А як орендарі покажуть, ніби вони заплатили тобі?

— Треба, щоб вони були шахраями, а вони чесні люди; адже люди бувають; бачте, такими, якими їх роблять. Старого Буагібо ніхто не обкрадає, хоч нема нічого легшого, як обкрасти його. Та через те, що він нікого не пригнічує й не обтяжує, ніхто не потребує обманювати його й брати з нього більше як слід. Це не те, що ваш батько. Він рахує, митикує, доглядає, і його обкрадують і будуть обкрадати завжди. От ті прекрасні справи, які він провадитиме все своє життя.

Жан встиг розважити й втішити Еміля. Цей щирий, сміливий, твердий характер добре вплинув на нього, і він заснув спокійніше, взявши з Жана обіцянку, що той узавтра ввечері сповістить його, як до нього ставляться батьки Жільберти. Жан узявся відкрити їм очі на саму суть поведінки його й пана Кардонне. Скорбота робить нас кволими й довірливими, і коли твердість покидає нас, ми не можемо зробити нічого кращого, як доручити свою долю якійсь діяльній і рішучій людині. Якщо вона не розв'яже так легко, як гадає, всіх труднощів нашого становища, то, принаймні, стосунки з нею зміцнюють нас, додають духу; її впевненість непомітно передається нам, і така людина робить нас здатними допомогти самим собі.

— Цей селянин, яким мій батько гордує,—думав Еміль засинаючи,—цей неук, злидар, щирий серцем, заподіяв мені

проте більш добра, як пан Буагібо, і, коли я просив у бога поради, помочі, рятівника, він послав мені найбільшого й найсмирнішого слугу, щоб викласти мені мої обов'язки двома словами. О, скільки сили має істина в устах цих істот із простими й чистими інстинктами, і яка пуста наша наука проти науки серця. Батьку, батьку! Більше ніж коли я почуваю, що ти засліплений, і лекція цього селянина є найсильніший осуд тобі.

Хоч і був Еміль спокійний духом, але цю ніч його мучила велика пропасниця. У тяжкім хвилюванні ми забуваємо доглядати й берегти своє тіло. Дозволяємо собі голодувати, застуджуватися й промокати, коли спітніємо, або розігріємось. Не почуваємо фізичної хвороби, і коли вона спіткає нас, ми знаходимо в ній ніби полегшення від душевного мордування; сподіваємось, що не знесемо довгого лиха, не вмираючи від нього, а вважати себе за дуже кволих для довічного страждання—це вже є полегшення.

Маркіз Буагібо прождав свого молодого приятеля цілий день, і над вечір його опанував сильний неспокій, коли не дочекався його. Маркіз дуже полюбив Еміля. Далеко не виявляючи йому всього, що почував, маркіз уже не міг обійтися без його товариства. Він був дуже вдячний цьому шляхетному юнакові, якого не відштовхувала його холодність і похмурість і який, навчившись читати в його душі, свято додержував обітниці бути як сином. Сумний дід, що мав славу такого нестерпного й що від туги сам перебільшував свої невірні вади, знайшов приятеля тоді, коли вже збирався вмерти самотнім, не сподіваючись, що за ним хтонебудь жалітиме. Еміль майже примирив його з життям, і він іноді віддавався солодкій мрії—бути батьком, бачивши, що юнак звекає до його дому, ділить із ним його дозвілля, впорядковує бібліотеку, переглядає його книжки, катається на його конях, навіть ходить коло його справ, щоб визволити його від найбільшої скуки,—одно слово, він тішиться з нього й з ним, наче природа та звички цілого життя стерли між ними різницю віку й станів.

Довго старий вагався, старався зрозуміти Еміля за своєю системою чудернацької мізантропії, але тут йому не щастило. Він зо три дні намагався переконати себе, що цей чудний гість ходить до нього тому, що без діла, та з цікавості, але, бачивши в своїй пустелі це веселе, щире й невинне в своїй сміливості створіння, почував, що з ним вертається до нього надія, і помічав, що справді любить його й що буде ще нещаснішим, коли повернеться до нього сумнів. Одно слово, уникаючи ціле своє життя, особливо останні двадцять років,

почувань, яких ніби нездатний був поділяти, він піддався їхній владі і вже не міг думати, що може без них жити.

Хвилюючись ходив він по всіх алеях свого парку, очікував біля всіх воріт, зідхав на кожному кроці, здригаючись від найменшого шарудіння. Нарешті, засмучений мовчанкою кругом і цією пустелею та мордюючись думкою, що Еміль мучився, а він не міг зарадити його лихові,—маркіз вийшов у поле, шляхом на Гаржілес, усе сподіваючись побачити верхівця, що їде йому назустріч.

Дуже рідко бувало, щоб маркіз Буагібо насмілювався виходити так далеко за межі свого великого парку, він не міг наважитися також іти битою дорогою, бо боявся когонебудь зустріти, до кого не звик. Тому він пішов навпростець лугами, не спускаючи ока з дороги, якою мусів проїжджати Еміль. Маркіз ішов поволі, його ходу можна було б уважати за нетверду, але розсудливість та звичайна обачність робить її міцнішою, твердішою, ніж вона здавалась.

Наближаючись до затоки річки, що, вийшовши з його парку, гадюкою виляса по долині, він почув цюкання сокири, і кілька голосів звернули на себе його увагу. Звичайно він завжди обминав людей і надавав кругу, щоб уникнути всілякої зустрічі; але в нього був ще один клопіт, який цього разу спонукав його зробити навпаки. Він дуже любив дерева, якщо можна так висловитись, і не дозволяв своїм орендарям рубати їх, коли це не був цілковитий сухостій. Почувши цюкання сокири, він завжди нашорошував вуха, і тоді він не міг подолати бажання побачити на власні очі, як не додержують його наказів, його заборони.

Отож, він рішуче вийшов на галявину, де працювали робітники-селяни й з наївним почуттям гіркоти побачив, що на землі лежали, почасті вже порізані, з тридцять дерев у повному листі. Один орендар із своїми хлопцями вже складав колоди на віз, запряжений волами, а сокирою так ретельно й моторно працював у долині Жан Жаплу.

Пан Буагібо не хвастася, коли казав Емілеві байдужим тоном, що він був дуже запальний. Це теж була одна із аномалій у його характері. Побачивши тесляра, якого обличчя й навіть саме ім'я викликало в ньому якесь прикре почуття, він побілів, потім, побачивши пошіматовані ще молоді й свіжі прекрасні дерева, затремтів від гніву, почервонів і, белькочучи якісь незрозумілі слова, кинувся до Жана так жваво, що цього ніхто навіть не припустив би, бачивши, як за хвилину перед цим він спокійно йшов, спираючись на ціпок із мережаною голівкою.

ПРИГОДА

Поруб, який так глибоко вразив маркіза Буагібо, був на березі маленької річки, і стрункі тополі, старі верби й величні вільхи, попадавши в неї безладно, утворили ніби міст із зелені на цьому вузькому струмку. Тим часом, як деякі дерева витягали мотузками й волокни до возів, налагоджених перевозити їх, дужий тесляр, бігаючи по зрубаних стовбурах, що загатили річку, обрубував переплетені віти, що заважали худобі витягати дерево. Запальний у роботі й охочий до руйнування, яке його професія обертає на користь, він виявляв свою сміливість і спритність із деяким захватом. У цьому місці річка була глибока й бистра, і Жанові загрожувала така небезпека, що ніхто інший не насмілювався б узятись до цієї праці. Бігаючи легко й моторно, наче молодий, до самих вершків дерев, що лежали поперек води, він іноді обертася, щоб перерубати ту саму деревину, на якій стояв, і в ту хвилю, як вона ламалася, готова завалитися під його ногами, він спритно перестрибував на ближче дерево, надхнений небезпекою й подивом товаришів. Блискуча сокира миготіла блискавкою навколо його, а звучний Жанів голос спонукував інших робітників; вони дивуючись побачили, яка легка робота, коли тямучість і енергія однієї людини, ніби чудом скеровувала, спрощувала й скорочувала її.

Якби пан Буагібо був спокійний, він теж дивувався б і навіть поставився б із певною пошаною до чоловіка, який долучав до цієї грубої роботи силу свого генія. Але вигляд прекрасної рослини повної соку й життя, зрубаної саме в пору свого розвитку, дратував його й краяв йому серце, ніби він був при душогубстві, і, коли дерево належало йому, він заступався за нього, як за члена своєї родини.

— Що ви робите, розвори, бовдури?—розмахуючи ціпком, крикнув маркіз верескливим від гніву голосом, гострим і пронизливим, як сюрчок. А, то ти, кате!—гукнув він на Жана Жапплу.—Чи не запрягнувся ти безнастанно кривдити й ображати мене?

Селянин взагалі не дочуває, а берійський і поготів. Погоничі, розпалені незвичайною загарливою працею, не дочули голосу пана, тим більше, що рипіння мотузків, тріск стовбурів, дуже й владне гукання тесляра заглушили тендитні звуки. На дворі заносилось на грозу: фіялкові хмари, швидко нагромаджуючись, заволокали обрій. Жан, обливаючись по-

том, затримав усіх, запевнивши, що треба скінчити цю справу до дощу, бо він підійме воду в річці й забере зрубане дерево. Ніби сказ найшов на нього, і хоч він був дуже побожний, проте лаявся, як поганин, наче думав таким чином подесятити свої сили. Кров йому кипіла, вигуки люті й захвату вивалилися при кожному рухові його дужої руки й змішувалися з гуркотом грому. Вітер вкривав його листям і розвівав на голові сріблясті пасма його густої кучми. З блідим лицем і блискучими очима, в шкіряному фартусі, з високим сухорлявим станом він скидався на циклопа, що на схилі Етни заготовляє дрова для вогнища своєї підземної кузні.

Тим часом, як маркіз знесилював себе криком, тесляр обрубавши останню перешкоду, бігцем вернувся по стовбурі молодого кленчука, наче професійний акробат, скочив на берег і, підхопивши воза, хотів був своєю атлетичною силою допомогти втомленим волам, як раптом пан Буагібо вдарив його по спині, покритій лише грубою сорочкою, своїм гнучким і міцним ціпком.

Тесляр подумав, що його хльоснула гілляка, як це часто траплялося. З пересердя вилаявшись, він жваво обернувся і, перетявши своєю сокирою маркізів ціпок, промовив: «Ну тепер ти вже нікого не вдариш».

Ледве він це сказав, як очі його, ніби засліплені від роботи, раптом прояснилися, і при світлі сильної блискавки, він побачив перед собою свого добродійника, блідого як смерть. Маркіз іще тримав у своїй тремтячій руці золоту голівку й цурпалка від свого ціпка. Цей цурпалок був такий короткий, що Жан мало не відтяв руки, так необачно на нього знятої.

— А сто чортів, це пан Буагібо!—крикнув він, кидаючи сокиру,—коли це ваша душа прийшла мордувати мене, то я дам на часточку, якже ви сами з плоттю й кров'ю, то озовіться, бо я нетерплячий до виходьків із того світу.

— Що ти тут робиш? На що ти нищиш моє дерево, дурне бидло?—відповів пан Буагібо, якого ані трохи не вгамувала небезпека, що проминула його мов чудом.

— Вибачте,—відказав спантеличений Жан,—ви, здається, розсердилися. То це ви отак б'єтеся? Ви вже не такий кволий із пересердя і не попереджаєте про себе. А, далі будьте обачніші, бо якби ви не зробили мені такої великої послуги, я перерубав би вас надвоє, як вербу.

— Хазяїне, хазяїне, пробачте,—сказав орендар, мерщій кинувши воли, щоб стати між тесляром і маркізом;—це я просив Жана зрубати наші дерева. Нема майстра проти

нього—він один робить за десятьох. Подивіться, чи змарнував він час. Від півдня і досі він зрубав оцих тридцять дерев, розпиляв їх, як бачите, і помагав нам витягати їх із води. Не гнівайтесь на нього, хазяїне. То моторний робітник, і для себе він не працював би краще.

— А навіщо він рубає мої дерева? Хто йому дозволив рубати?

— Це дерева, які вже попсувала дриба, хазяїне, вони почали всихати; ще одна така дриба—і вода забрала б їх із корінням. От подивіться сами, коли не вірите.

Маркіз встиг остільки заспокоїтися, щоб обдивитися навкруги себе й упевнитися, що червнева повідь справді похилила ці дерева на бік; ширко розмита земля й оголене коріння були за доказ, що орендар казав правду. Але, ще не віривши власним очам, він сказав:

— А чому ви не почекали на мій наказ зрубати їх? Хіба я не забороняв вам разів зо сто підносити сокиру хоч на одно дерево, не порадившись зі мною?

— Але ж бо, хазяїне, хіба ви не пам'ятаєте, як я приходив доповідати про цю шкоду на другий день після дриби? А ви ще сказали: «в такому разі забрати їх геть і посадити інші». Тепер саме час садити, і я поспішався прибрати місце, надто тому, що тут є гарні й добрі дерева на довгі драбини, і я не попустив би, щоб ви втратили їх. Якщо ласка ваша потурбувати свої ноги до нашого подвір'я, то ви побачите, що вже з десятків їх прибрано під повітку, а взавтра заволочимо туди й решту.

— Гаразд,—сказав пан Буагібо, соромлячись своєї необачності.—Справді я пригадую, що сам дозволив вам. Я забув, мені слід давно прийти та подивитися.

— Звісно, ви так рідко виходите з двору, хазяїне,—сказав добрий селянин.—Та ще якогось дня, здибавшись із паном Емілем, як він ішов до вас, я показував йому на шкоду й просив нагадати вам про неї. Хіба він забув?

— Мабуть,—сказав пан Буагібо.—Не важно. Ідіть додому—на дворі ніч і гроза.

— Але ви змокнете, хазяїне, просимо до хати пересидіти дощ.

— Ні,—відказав маркіз,—він може довго йти, а я так недалеко від своєї господи, що встигну вернутися до дощу.

— Ні, де ж там встигнете—ач уже накрапає і хутко припустить краще.

— Нічого, нічого, дякую вам. Це вже мій клопіт,—відповів маркіз.

Він повернувся й подався геть, тим часом як його орендарі рушили додому.

— Це не вельми добре для літнього чоловіка, як він,— звернувся орендар до сина, дивлячись у слід маркізові, який ішов іще повільніше, бо був без ціпка.

— Якби він згодився заждати,—відповів молодий селянин,—можна б побігти по карету. Гей-гей! Гальяр, Шове!— гукнув він на свої воли. Ну, разом, хлопці. Гов-гов! Цоб, цабе! Цоб! голубе.

Дбаючи лише про те, як справити свої воли через мокрі луки, батько й син зникли за кущами з усіма своїми робітниками, не турбуючись далі за свого старого хазяїна. Така вже природна селянська безтурботність.

Пан Буагібо дочвалав до краю луки, якою йшов, збираючись перелазити через лісу, але обернувся й побачив Жана Жапплу, що залишився сидіти на пні серед свого порубу, мов переможець у великій роздумі на полі бойовища. Ввесь запал, уся веселість здорового робітника раптом зникли; він залишався нерухомий і, здавалось, поринув у глибоку роздуму, байдужий до дощу, що почав змішуватись на його голові з трудовим потом.

— Наче мені судилося ображати цього чоловіка й зустрічатися з ним лише для того, щоб мучитися,—мовив до себе пан Буагібо.

Він довго вагався між наївним каяттям і жорстокою огидою. Нарешті маркіз зважився подати йому знак підійти, але Жан ніби не бачив його, хоч іще не зовсім смеркло; Буагібо гукнув до нього голосом, у якому не чути було гніву, але Жан ніби не чув.

— Ну, нема що,—сказав до себе Буагібо,—ти винен і мушиш спокутувати свою вину.

І він попрямував до тесляра.

— Чого це ти тут сидиш?—спитав він Жана, ляснувши його по плечі.

Жан здригнувся і, ніби прокинувшись від сну, відповів гостро з гнівом.

— Га, чого вам іще треба від мене? Ви ще прийшли мене бити? Натє, ось цурпалок вашого ціпка. Я хотів занести його вам узавтра вранці й нагадати, що з вами було сьогодні ввечері.

— Я винен,—сказав пан Буагібо запинаючись.

— Добре казати «винен»,—відповів тесляр,—цим словом ми гадаємо все полагодити, коли ми багаті, старі та ще й маркіз до того.

— Якої ж плати вимагаєш ти від мене?

— Ви знаєте, що я не можу вимагати нічого. Я одним щутком перебив би вас надвоє... та до того я вам зобов'язаний. Але ніколи в світі не подарую вам того, що ви зневажили мою вдячність. Я ніколи не думав, що це може трапитися зі мною, бо серце в мені не згірш, як у кого іншого, і я вже з жалем скорився, що вам не можна віддячити. А тепер уважайте, я волю йти до в'язниці, або знов тинятися, ніж зносити удари києм. Ідіть собі геть, дайте мені спокій. Я щойно почав заспокоюватись, а ви знов мене сердите. Мені треба ще впевнитися, що ви не повного ума, щоб не сказати вам чого гіршого.

— Так, правда твоя, Жане, я трохи не сповна розуму, сумно відповів маркіз,—і це не вперше трапляється мені губити розум за дурницю. Через це я живу сам, нікуди не виходжу й майже ні з ким не бачуся. Хіба я мало покараний?

Жан не мовчав: сумне признание маркізове перемінило в ньому гнів на жаль.

— Скажи ж мені, чим я можу загладити свою провину?—тремтячим голосом провадив далі пан Буагібо.

— Нічого не треба,—відповів тесляр,—дарую вам.

— Дякую, Жане. Чи не хочеш роботи в мене?

— Навіщо, коли я тут роблю для вас. Вам неприємне моє обличчя, і воля ваша була не бачити його. Я не йшов до вас. Опріч того, ви захотіли б платити мені за роботу, а коли я працюю в ваших орендарів, ви не можете примусити мене брати з них гроші.

— Але твоя праця дає мені користь, бо вона залишається для мого маєтку, Жане. Я не хочу, щоб це було задурно.

— Е, ви не хочете. А мені що до того? Ви не можете перешкодити мені квитатися таким чином. А до того ви мене вилаяли й ударили ціпком—і я далєбі поквітаюсь із вами, щоб вас розгнівити. Це вас зневажає, чи ж не правда? Гаразд—це моя помста.

— Помстись інакше.

— А як же інакше? Вдарити вас? Ми не поквітаємось. Я залишусь вам зобов'язаним, а я не хочу бути вам винним.

— Гаразд, квитайся, як тобі подобається, коли ти такий гордий і впертий,—сказав маркіз, якому терпець урвався.— Ти засліплений і злий, бо ти не бачиш мого страждання. Якби ти розумів його, то бачив би, що ти вже помстився. Але тобі хочеться грубої й жорстокої помсти. Ти хочеш дійти до вбогости й виснажити себе працею, щоб примусити мене червоніти та плакати все життя.

— Як ви так берете це до серця...—мовив Жан напівпереможений;—ні, я не лихий чоловік і можу простити вам вашу легковажність. О, в вас голова ще гаряча й рука моторна. Хто б це сказав? Ну, годі про це. Кажу—я вам прощаю.

— І згоджуєшся в мене працювати?

— За півціни. Складемо умову—і край.

— Чи ж можна міряти твоє й моє становище? Ще менше це можливе щодо твоєї праці й платні; будь великодушним: це буде найкраща й найповніша помста. Роби в мене так само, як ти робиш у всіх. Забудь, що я зробив тобі послугу, зовсім непомітну для моєї калитки, і таким чином присилуй мене бути зобов'язаним тобі, бо ти матимеш за незрівнянну образу наймізернішу плату, себто—гроші.

— Як ви обертаєте справу на інше! Я ані крихти не розумію. Ну, там побачимо, чи зможемо ми порозумітися. А коли я прийду до вас і моє обличчя знов вас розсердить? Принаймні, чи не можете ви сказати мені, що ви мали проти мене стільки років? Це ви мусите сказати. Мабуть, я, не знаючи цього, скидаюсь на когось, хто вам зробив лихо. В такому разі він не тутешній, бо в нашій стороні я знаю лише одну стару коняку кюзьєнського попа, до якої я подібний.

— Не розпитуй мене, я не можу тобі відповідати. Думай, що це наслідок нападу божевілля, і люби мене з жалю, бо інакше мене не можна любити.

— Пане Буагібо,—сказав тесляр жалісливо,—не кажіть так. Це значить—уважати себе за несправедливого. Що правда, в вас є хиби, зайва запальність, примхи; але зрештою ви добре знаєте, що вас не можна не поважати, бо в вас правдиве серце, що ви любите добро, що ви нікого ніколи не зробили нещасливим; до того в вас є ідеї, які ви взяли не тільки зі своїх книжок; ці ідеї рідко бувають у багатих і зробили б щасливим світ, якби світ згодився думати по-вашому. Щоб мати ці ідеї—замало бути освіченим і розсудливим, треба дуже любити всіх людей, які є на землі, і не мати каменя замість серця; отож, очевидно, що тут не обходиться без бога. Не кажіть же, що вас можна любити лише з жалю. Вам тільки варт захтіти,—щоб вас любили, і небагато змінити себе,—щоб досягнути успіху.

— Що ж, на твою думку, треба зробити для цього?

— Треба лише не заважати тим, хто прихильні до вас.

— Коли ж я заважав?

— О, скільки разів! Говорімо лише за мене, бо є ще інші, яких ви, певне, не можете чути навіть імення.

— Говори за себе, Жане,—з сумом сказав пан Буагібо,—

а краще... приходь до мене сьогодні вечеряти й ночувати. Я хочу, щоб відтепер ми остаточно помирились, але з певними умовами, які я, може, скажу тобі й які, власне, не стосуються нашої сварки. Доц припускає, ці віти захищають нас.

— Ні, сьогодні я не піду до вас,—сказав тесляр,—але проведу вас до ваших воріт, бо насуває страшна хмара, і за хвилину погано буде йти. Ось послушайте мене, пане Буагібо, накиньте на плечі мого шкіряного фартуха; він не гарний, але його ніщо не торкається опріч дерева (моє ремесло охайне, і за те я кохаюсь у ньому), і до того він не боїться води.

— Навпаки, я хочу, щоб ти накрився цим фартухом; ти ввесь упрів і хоч називаєш мене старим, а сам не молодший від мене, друже; годі, без церемоній, я добре одягнений, не застуджуйся заради мене; згадай, що я вдарив тебе сьогодні.

— Ви до біса хитрий; ну, ходім. Еге, я вже не молодий, хоч не почуваю себе дуже старим. А знаєте, я хіба років на десять молодший від вас. Пам'ятаєте ви той час, як я будував ваш дерев'яний дімок у парку, вашу сирню, як ви її називаєте. Аджеж оце на Йвана-Купала минуло дев'ятнадцять років, як я скінчив цю роботу.

— А так, правда, лише дев'ятнадцять років. Мені здавалося більше. А втім, дімок добре збудований, але він потребує невеличкого ремонту. Чи не хочеш узятись до нього?

— Якщо треба, то чому ні. Свого часу ця робота завдала мені чимало клопоту. Скільки разів я дивився на ваші малюнки, щоб зробити його подібним.

— Це твій шедевр, і він захоплював тебе.

— Так, бували дні, що дуже захоплював, я навіть хворів від нього, але коли приходили й казали: «Жане, це не так, ти допустився помилки»—та й сердили ж ви мене...

— Ти сердився й мало не проганяв мене.

— І в ті часи ви мені прощали. Ніколи в світі я не повірив би, що, мавши стільки терпіння до мене протягом такого довгого часу, ви раптом розгніваєтесь на мене, не сказавши навіть за що. Ну, що тепер треба робити в дерев'яному дімку?

— Якогось біса двері не зачиняються.

— Дерево осіло. Коли мені прийти?

— Взавтра. Тим то ти й ночуй у мене. Негода така, що тобі нема чого вертатися сьогодні до Гаржілесу...

— То правда. Темно так, що хоч в око стріль. Дивіться, куди ви йдете: тут рів. Але яка б там не була негода, проте я піду ночувати додому.

— Маєш важливі справи?

— Так. Я хочу побачитися з моїм любим Емілем Кардонне—маю дещо сказати йому.

— Емілеві? Ти бачив його сьогодні?

— Ні, я надто рано вийшов сьогодні, щоб бачитися з ним. Якби ви не такий дивак, то можна було б розказати вам, бо суть його історії вам відома.

— Не думаю, що в нього є таємниці від мене. Але, як він довірив тобі щось більше, ніж мені, то я не хочу цього знати.

— Не турбуйтеся, я теж не маю охоти казати вам.

— Не можеш навіть дати мені звістку про нього? Я дуже турбуюсь. Я сподівався бачити його сьогодні й вийшов сам назустріч йому ввечері.

— Е, як так, то я розумію, чого ви, ніколи не виходивши зі свого парку, зайшли так далеко. Але ви дарма йшли луками. Їх перетинають рудки не такі вже мілкі, і ось я сам не знаю, де ми тепер. Ото злива, сто тисяч чортів їй. Зовсім така погода, як було того вечора, коли Еміль заїхав у нашу сторону. Я зустрів його під великим каменем, де він сховався, і я тоді не знав, притулившись там же, що знайду в ньому приятеля, справжню людину, скарб.

— То ти дуже прихильний до нього? Він не раз намагався зняти про тебе розмову...

— А ви не допускали до цього? Я гадаю, що так. Тож він такий чоловік, як ви, не гордіший за вас у душі і також готовий віддати своє життя та калитку за нещасних. Тільки він не сердиться за дурниці, і коли сказав кому добре слово, тому нема чого боятися, що він уперіщить його києм по спині.

— О, я знаю, що він далеко кращий, особливо привітніший за мене. Коли побачиш його сьогодні ввечері, або завтра вранці, то подай мені звістку за нього. Перекажи йому, щоб навідавсь до мене—я мучусь за нього.

— І я теж. Але в мене є надія, краща від його й вашої. А втім, якби я був багатий, такий як ви...

— Щоб ти зробив?

— Не знаю, але гроші все поладнають із людьми такого гатунку, як старий Кардонне. Щоб заманити його в будь-яке вигідне діло й пожертвувати яких кілька сот тисяч франків вам, у кого є три-чотири мільйони франків і нема дітей? Адже він не такий багатий, як здається. Може він робить собі прибуток більший за ваш, але його капітал, гадаю, не такий уже великий.

— Так ти радив би купити в нього волю його сина?

— Є люди, які ніколи не дають даром і які продають те, що повинні... Але заприсягаюся кров'ю чорта, що ми потрапили в ставок. Стійте, стійте! Це не земля, а вода—ми зайшли дуже праворуч. Проте це не вино, що задурило. Як нам видертися звідціль?

— Не знаю. Давненько ми йдемо, пора б уже прийти до Буагібо.

— Стривайте, стривайте, я роздивлюся,—сказав тесляр.— Ось за нами світить вогник біля грубого дерева. Заждімо блискавки, дивіться добре. Он де вона. Так і є. Це хата тітки Марло. Ех, лихий би його лизнув. Там хворі двоє дітей на тиф, як кажуть. Однаково: вона добра жінка, а втім, скрізь на своїй землі ви можете сподіватися, що добре приймуть.

— Так, ця жінка моя орендарка, як не помиляюсь.

— І платить вам, гадаю, мало та рідко; ходім, дайте мені свою руку.

— Я не знав, що в неї хворі діти,—сказав маркіз, входивши на подвір'я з халупою.

— Де ж вам знати—ви не виходите з своєї садиби й не заходите далеко. Але інші поклопотались за це; бачте, ось візок і коняка знайомі мені, це нам здасться.

— Хто ця пані?—спитав маркіз, дивлячись у вікно халупи.

— Хіба ви не знаєте її,—відказав схвильований тесляр.

— Не пам'ятаю, щоб будь-коли здибався з нею.—Певне, якась добродійна особа, що виконує при нещасних обов'язок, який я занехаяв.

— Це сестра кюзьєнського пан-отця,—сказав Жан Жап-плу.—Добра душа, молода вдова, дуже добродійна, як ви кажете. Стривайте, я попереджу її про ваш прихід, бо я знаю, що вона трохи боязка.

Він вскочив у халупу, похапцем шепнув кілька слів на вухо старій жінці й Жільберті, яку зараз обернув на попову сестру, потім вийшов узяти пана Буагібо й увів його, кажучи:

— Прошу, пане маркізе, прошу. Ви нікого не турбуєте. Хворим краще, а тут горить невеличкий, але добрий вогонь із виноградного хмизу. От і обсушитесь.

IV

НЕСПОДІВАНА ВЕЧЕРЯ

Чи то була велика негода, чи маркіз невідомо піддався якомусь таємничому впливові, але досить того, що він зважився зустрітися з незнайомою особою. Він увійшов і, привітавшись ніби з удовою, боязко, з чемністю підійшов до вогню,

куди стара поспішила підкинути нового хмизу, заходившись коло промоклого одягу її старого пана.

— Ой, люди добрі! Чи ж то можна? Та як же ви змокли, пане маркізе! Далєбі, я не пізнала б вас, якби Жан не попередив. Погрійтесь, погрійтесь, пане, бо в ваші літа не важко застудитися до смерти.

Хтівши прислужитися й виявити уважність своїми зловісними віщуваннями, добра жінка, збентежена незвичайною візитою, мало не спалила свого коминка.

— Ні, моя кохана,—сказав їй маркіз,—я так добре завжди одягнений, що ледве почуваю дощ.

— О, ще б пак вам не бути добре одягненим,—підхопила вона, гадаючи полестити йому.—Хвалити бога, в вас є за що добре одягнутися.

— Не в тім річ,—відказав маркіз.—Я хотів вам сказати, щоб ви так не турбувалися й не залишали своїх хворих за для мене. Мені тут добре, а життя такого старого, як я, не таке коштовне, як життя дітей. Давно вони хворі?

— Два тижні, пане. Але небезпека минула, хвалити бога.

— Чого ж, коли в вас є хворі, ви не прийшли до мене?

— Ой ні, я не насмілилась. Я боялася докучати вам. Ми люди прості, ми не вміємо красно говорити, а просити соромимось.

— Я сам повинен би розвідуватися про ваше лихо,—сказав маркіз зідхаючи,—але я бачу, що люди діяльніші й самовідданіші роблять це за мене.

Жільберта була в глибині кімнати. Занімівши з переляку й не насмілюючись згодитися на хитрощі тєсляра, вона старалась заховатися за грубими саржовими завісами коло ліжка, де лежало найменше дитя.

Вона хотіла уникнути всякої розмови і, готуючи прохолодний відвар, ховала своє лице, відвертаючись до стіни, та натягала свою маленьку шаль на плечі. Хустина з шорсткого чорного мережева підв'язана під підборіддям, принаймні трохи робила темнішим злотавість її волосся, але маркіз міг би впізнати, якби він будь-коли зауважив його колір і пишність. Але тільки два рази маркіз Буагібо зустрічав Жільберту під руку з батьком. Він здаля впізнавав пана Антуана й відвертався на бік. Якби він був змушений пройти повз них, він заплющив би очі, щоб не бачити страшних рис молодої дівчини. Отож, він не мав ніякого уявлення про її зверхність, обличчя й маніри.

Жанові пощастило збрехати так до речі й за таким апльомбом, що маркіз і в гадці нічого не мав. Постаць Сільвена Ща-

расона, що звився, як кіт під піччю, й твердо заснув, була йому не така незнайома, бо шатобренського пахолка, очайдушного мародера з природи, він, мабуть, чимало разів заставав біля тинів, як той хтів украсти що з саду. Маркіз так мало розпитував і так старався нічого не бачити й не знати з того, що робилося за стінами його парку, що зовсім не знав, хто цей хлопчик.

Отож, без ніякої недовіри й почувуючи себе через моральну та фізичну втому того вечора схильнішим ніж звичайно до товариськості, він насмілився слідкувати очима за рухами добродійної дами й навіть підійти до неї, щоб спитати про її хворих. Трохи дика стриманість цієї приятельки бідних викликала в ньому особливу пошану, і він уважав за дуже шляхетне й пристойне, що вона, зовсім не пишаючись перед ним своїми добрими вчинками, здавалося, була збентежена й незадоволена, що її застали за виконанням обов'язків сестри жалібниці.

Жільберта так боялася, щоб її не впізнали, що не сміла подати голосу,—ніби він не так само був незнайомий маркізові, як і її лице,—чекаючи, що селянка замість неї відповість на запитання. Але Жан, побоюючись, що стара не зуміє грати свою роль й через свою недотепність виявить Жільбертине інкогніто, все висувався вперед і відштовхував її до коминка, коли маркіз обертався до неї. Тітка Марло, тремтячи й не розуміючи, що в неї діється, не знала, кого слухати, й благала бога, щоб, як перейде дощ, вона могла позбутися нових гостей.

Нарешті Жільберта, підбадьорена ласкавим голосом і ввічливістю маркіза, відважилась йому відповідати на те, що він сам себе обвинувачував у байдужості до людей, вона сказала:

— Я чула, добродію, що ви тендітного здоров'я й багато читаете. Зрозуміло, що це не дозволяє вам виконувати такі численні обов'язки. Мені нема чого кращого робити, та я й живу недалеко звідціль, і для мене це не така вже велика заслуга відвідувати хворих нашої парафії.

Сказавши це, вона подивилася на тесляра, ніби даючи йому на розум, що нарешті вона ввійшла в свою роль, а Жан, щоб надати більшої ваги її словам, поспішив додати:

— Опріч того, це потреба й обов'язок стану. Кому ж і піклуватися за бідних, як не сестрі пан-отця.

— Я б трохи помирився зі своїм сумлінням,—сказав маркіз,—якби ласкава пані згодилася звертатись до мене, коли я не знатиму, або забув би за свої обов'язки. Чого не зро-

бить моя щирість, те, принаймні, замінила б моя добра воля, і тоді як для пані залишався б найшляхетніший і найважчий обов'язок особисто ходити за хворими, я міг би грошима допомогти, бо пан-отцеві трудно при його надто обмежених коштах. Благаю вас, пані, обіцяйте залучити й мене до ваших добрих діл, або, коли ви відмовите мені в такій честі, справляйте всіх своїх бідних до мене. За вашою рекомендацією вони будуть для мене священні.

— Я знаю, що вони цього не потребують, пане маркізе,— відповіла Жільберта,—бо ви помагаєте їм далеко більше, ніж я могла б зробити.

— Ви добре бачите, що не так. Я потрапив сюди випадково, а ви приїхали навмисне.

— Ні, ні, я теж не знала, що я їм потрібна,—відказала Жільберта.—Ця бідна жінка сама прийшла по мене, інакше я теж нічого не знала б.

— Дарма ви хочете зменшити свої заслуги, щоб полегшити мою провину. По вас приходять, а до мене звертатись не зважуються, от де осуд мені й честь вам.

— Бодай йому всячина, Жільберточко!—мовив тесляр, одводячи молоду дівчину на бік.—Мені здається, що ви робите чуда, і ви освоїли б старого пугача, якби захтіли спробувати. Ну, нічо, як каже Жанілла, все гаразд! І коли ви будете робити й говорити по-моєму, то ручуся, що ви помирите його з батьком.

— О, якби я могла! Ой, леле! Мій батько взяв від мене слово, навіть присягу, що я ніколи не пробуватиму цього.

— А сам би він умер із радощів, якби пощастило. Бачте, коли він узяв із вас слово, то тому, що він уважав за неможливе те, що цілком можливе сьогодні... може завтра, може саме цього вечора; хапай, дяче, поки гаряче, а ви бачте, яка дивна зміна: ми сюди прийшли разом із ним і балакаємо по-дружньому.

— Як же сталося це диво?

— Кий на моїй спині зробив таке чудо. Опісля розкажу вам. А поки старайтеся бути люб'язною, трохи сміливою, винахідливою, одно слово, будьте подібні цього вечора до свого приятеля Жана. Слухайте, я починаю.

І, швидко залишивши дівчину, Жан підійшов до старого.

— Знаєте,—звернувся він до маркіза,—що казала мені ця дама на вухо? Вона неодмінно хоче довести вас додому своєю колясою. Ну, пане Буагібо, ви не можете відмовити дамі. Вона каже, що дороги дуже попсовані, і ви не можете йти пішки, ви дуже змogli й не можете чекати тут свого екі-

пажа, а в неї кабриолет із доброю конякою, справжньою попівською кобилою, яку нічим не розсердиш і не злякаєш і яка біжить досить хутко, якщо рука не ледача й пуга має на кінці гудзика. За чверть години ви будете вдома, тоді як пішки вам треба добру годину плентатися по болоті та камінні.

Пан Буагібо звернувся до гарної вдови з щирою подякою й не хотів прийняти її пропозиції, але Жільберта сама вимагала з непереможною чарівністю.

— Благаю вас, пане маркізе,—сказала вона, обернувши на нього свої прекрасні очі, що були трохи налякані, як у голубки, що не зовсім іще освоїлася: не завдавайте мені жалю своєю відмовою; мій екіпаж негарний, бідний і закаляний, коняка теж, але обоє спокійні. Я добре вмю поганяти, а Жан проведе мене додому.

— Але ця подорож вас дуже затримає,—сказав маркіз,—дома за вас турбуватимуться.

— Нічого,—підхопив Жан,—от попівський пахолок, що прислуговує йому за службою й дзвонить у дзвін, пустун із міцними ногами й бистрими очима, який не боїться води, як жаба. У нього на ногах дубові черевички трохи дебелиші за ваші і в Кюзьєн піде так швидко, як пилка в соснову дошку. Він скаже, щоб не турбувалися, що пані в доброму товаристві і що старий Жан проведе її. Слухай сюди, сонько,—сказав він Шарасонові, який позіхав на весь рот і з остовпілим виглядом дивився на пана Буагібо;—ходи но я тебе провітрю на свіжому повітрі й виведу на дорогу.

Витягнувши Сільвена за кілька кроків від хати, він накинув йому на плечі свого шкіряного фартуха й сказав, трохи міцно потягнувши за вуха, щоб вбити йому в голову свої слова.

— Біжи до Шатобрену й скажи панові Антуану, що Жільберта поїхала зі мною в Буагібо—нехай не турбується—у нас все гаразд, і що коли вона не ночуватиме вдома, то йому нема чого непокоїтися. Чуєш? Розумієш?

— Чути чую, але не розумію,—відповів Сільвен.—Зрештою, пустіть мені вуха, поганий Жане!

— Я тобі ще витягну їх, як ти мені мудруватимеш, а коли зле виконаєш моє доручення, то відірву їх узавтра.

— Чув, досить бо, пустіть мене!

— Як загуляєшся дорогою—лихо тобі.

— Ото ще скажуть, у таку негодку гратися!

— А як іще згубиш мою козлину...

— Не дурний: вона мені не зашкодить.

І хлопчик подався бігцем до руїн, орієнтуючись у пільмі котячим інстинктом.

— Тепер,—сказав Жан, виводячи з повітки стару кобилу з тачкою;—ну, я разом, моя славна Лянтерно. А, мосьє Сакріпане! Не сердьтесь, це я. Ви проводили свою молоду господиню—гаразд; але пан маркіз, який не дивиться на людей, не боїться дивитися на собаки й може вас пізнати. Зробіть ласку, біжіть за своїм приятелем Шарасоном. Дуже мені шкода, що ви повертаєтесь додому пішки.

І добре разів зо два хльоснувши пугою бідну тварину, він нагнав її на вздогін за Сільвенном.

— Прошу, пане маркізе, я чекаю вас!—гукнув Жан.

І маркіз, переможений напосіданнями Жільберти, сів на бідку, вмістившись між нею та Жаном Жапплу.

Зірки небесні не бачили такого дивного зближення, бо густі хмари закривали їм обличчя, а тітка Марло, єдиний свідок цієї нечуваної пригоди, була так заклопотана, що ніколи було довго думати про це. Маркіз, виходивши за поріг її хати, поклав їй у руку гаманця, і вона провела решту ночі, рахуючи гарні екю, що були в ньому, ходивши за дітьми й примовляючи.

— От славна дівчина: вона принесла нам щастя.

Маркіз узяв віжки, бо не хотів дозволити, щоб його мила супутниця поганяла. Жан узяв батога, щоб міцною рукою підохочувати бігти бідну Лянтерну. Жільберта, якій Жанілла, на випадок дощу дала велику парасолью та старого батькового плаща, відпускаючи на звичну добродійність,—заходилася закривати від дощу своїх супутників; а що вітер сперечався з нею за плащ, то вона однією рукою вкрила плащем плечі маркізові Буагібо, з усієї сили тримаючи другою парасолью, щоб захистити добре голову старому. Маркіза так зворушила ця великодушна уважність, що він, забувши свою боязкість, висловив їй вдячність найніжнішими словами, якими тільки міг. Жільберта тремтіла при думці, що з хвилини на хвилину ця прихильність може обернутися на лють, а старий Жан нишком посміхався, здаючись у всьому на ласку божу.

Хоч було не пізніше, як дев'ять годин вечора, проте всі вже спали в замку Буагібо, коли приїхали наші подорожні. Ніхто й ніколи, крім старого Мартена, не клопотався господарем по заході сонця, і цього вечора Мартен, зачинивши парк, коли маркіз пішов у свій дімок, і в думці не мав, що маркіз вийшов і гасає в полі під дощем та грозою в товаристві старого теляра й молодой панни.

Жанові не хтілося в'їжджати з Жільбертою на подвір'я замку, бо ж було неможливо, щоб, живучи так близько до

Шатобрену, дехто зі слуг, якщо не всі, не знав би на лице чарівної дівчини, і перший вигук зрадив би її.

А дощ усе йшов та йшов, і не було ніякої пристойної причини зсадити біля зовнішніх воріт маркіза, або Жільберту, тим більше, що маркіз Буагібо неодмінно хотів, щоб його супутники завітали до нього заждати, коло коминка, поки перестане йти цей упертий та холодний дощ.

А втім, Жан умирав від бажання скористатися з цієї нагоди провадити далі зближення, але Жільберта з жахом відмовлялася ввійти в похмурий замок Буагібо: безперечно, справа була небезпечна.

На щастя через химерність маркізових звичок йому неможливо було зайти в замок. Він совісно на всі способи калатав у дзвін, але вітер скажено вив і далеко відносив звуки. Жоден служник, жодна служниця не ночували в цій частині будівлі, де ввесь час панувала моторошна самотність, а щодо старого Мартена, єдиного винятку із цього правила, то він був надто глухий, щоб почути дзвін, або грозу.

Маркіз Буагібо був дуже засмучений, що не міг виявити гостинність, до якої все його зобов'язувало, його брала велика досада на себе, що він не передбачав такого випадку. Маркізів гнів готовий був спалахнути й окошитися на старому Мартені, що лягав спати з курми. Нарешті, раптом на щось зважившись, він промовив:

— Очевидно, я не можу зайти до себе і якби навіть мав гармату, щоб узяти свій дім приступом, то нікого не розбудив би; але коли добродійка не боїться відвідати келію самотника, то я маю в іншому місці притулок; ключ від нього завжди зі мною, і там ми знайдемо все потрібне, щоб відпочити й нагрітися.

Отак кажучи, він повернув коняку до парку, зійшов біля ґрат, сам відчинив їх і завів кабриолета, ведучи Лянтерну за уздечку, тим часом як Жан стискав руку Жільберті, що тремтіла від страху, спонукуючи її відважитись на пригоду.

— Карай мене боже,—сказав він їй тихим голосом,—старий веде нас у свій дерев'яний дімок, де завжди ночує, викликаючи чорта. Не хвилюйся, Жільберто, я з тобою, і сьогодні ми самому сатані втремо носа.

Пан Буагібо, засунувши за собою ґрати до парку, звелів теслярові вести коняку й іти за ним до будівлі на взірць садівничої повітки, де Еміль часто ставив свого Воронька, коли приїжджав, або хотів пізно виїхати. Поки Жан ставив у повітку бідну Лянтерну й тачку пана Антуана, маркіз дав свою руку Жільберті, кажучи:

— Вибачте, що примушую вас перейти кілька кроків піском, але ви не встигнете промочити взуття, бо моя сирня близько, зараз за скелями.

Жільберта дрижала всім тілом, входявши в сирню з чудним старим, якого завжди вважала за божевільного й який вів її в пільмі. Проте вона підбадьорилася, коли той відчинив двері і вона побачила коридор, освітлений лампою, що стояла в ніші з квітками.

Це гарне й комфортабельне житло, хоч і мало сільський вигляд та стиль, проте дуже сподобалось їй, і молода її уява закохана в поетичній простоті, ніби опинилась в однім із тих палаців, які їй не раз снилися.

З того часу, як Еміль став бувати в таємнім дімку, там зроблено чималі поліпшення. Він довів старому, що стоїчні звички, якими той протестував проти власного багатства, були за суворі для його літ, бо хоч пан Буагібо ще не мав ніякої великої немочі, проте признавався, що боїться холоду в негоду. Еміль сам приніс із старого замку килими, гобелени, грубі завіси й зручні меблі, часто запалював у каміні, щоб боротися з вогкістю дощових ночей, і маркіз тішився, що ним піклуються; це була насолода чисто моральна, в якій він бачив доказ уважної й ніжної приязні. Молодий хлопець також улаштував і прикрасив кімнату, де вони зі старим часто вечеряли. Він зробив із неї ніби вітальню, і Жільберта з захопленням уперше зроду ступала своми маленькими ніжками на розкішну ведмежу шкіру й милувалася прекрасними, з давньої севрської порцеляни, вазами, найрідшими квітками, що стояли на мармурових консолях.

Камін, повний сухих соснових шишок, враз спалахнув, коли маркіз кинув туди запалений аркуш паперу, і воскові свічки, відбиваючись у дзеркалі в дубовій вигнутій, химерно різбленій рамці, хутко сповнили кімнату сліпучим світлом, до якого не звикли очі молодої дівчини, бо вона знала лише маленьку вбогу лампу, куди Жанілла, наче мужня біблійна жінка, підливала ошадно оливи.

Пан Буагібо вперше на своїм віку вдався трохи до кокетування, щоб ушанувати гостю в своїй сирні. Для нього було наївне вдоволення бачити, як вона роздивлялася квітки, милуючись ними, він обіцяв, узавтра надіслати від усіх квітів черенків і насіння, щоб підновити садок панотця. Ставши на хвилину жвавим, як за молодих літ, він бігав по всіх кутках, шукаючи вартих уваги дрібничок, які він привіз із своєї подорожі до Швайцарії, й пропонував їй із щирою радістю, а коли вона червоніючи відмовилась прийняти їх, він узяв

маленького кошика, в якому вона привезла сиропи й варення для своїх хворих, і наклав туди повно гарних дерев'яних речей, різблених у Фрайбурзі; це були зразки гірського кришталю, агати й сердоліки, оброблені для печаток та перснів, далі квітки всіх гатунків, що стояли в вазах, зв'язавши їх, як умів майстерніше, величезним букетом.

Зворушлива грація, з якою збентежена Жільберта дякувала старому, її наївні запитання про мандрівку в Швейцарію, про яку в пана Буагібо лишився спомин (висловлений трохи пишномовно), цікавість, із якою вона слухала, її розумні думки, коли вона підбадьорювала себе, чарівний її голос, вишуканість її манер—простих і природних, некокетливність, суміш страху з захопленням у її поставі й рисах, що надавало їй красі ще більшої чарівності, ніж звичайно; живий колір її обличчя; очі, вогкі від втоми й хвилювання; груди, стиснені якоюсь дивною тугою; янгольська посмішка, яка, здавалося, благала помилювання й захисту,—все це так сильно пройняло маркіза й так швидко опанувало його, що він раптом почув себе захопленим до глибини душі, захопленим свято, не ганебною жадобою старого до молодости й краси, а батьківською любов'ю до невинної й чарівної дитини. Прийшовши до них, засліплений і зачарований тим, що опинився в такій світлій та теплій кімнаті, тесляр думав, чи не сниться це все йому, чуючи, що маркіз каже Жільберті:

— Присуньте свої ноги до камінка, люба дитино, я боюся, щоб ви не застудились цього вечора, бо ні за що в світі не простив би собі цього.

В пориві надзвичайної щирости, маркіз обернувся до тесляра й подав йому руку, мовивши:

— Підійди й ти сюди та сідай із нами до вогню. Бідний Жане, ти дуже легко одягнений і змок як хлющ, і в цьому я винний. Якби ти мене не проводив, то пішов би на ферму й досі вже був би там; головне, що ти повечеряв би, а так сидиш голодний. Як же нагодувати тебе? Я певен, що ти аж умираєш із голоду.

— А так, сказати вам на правду, пане Буагібо,—відповів тесляр посміхаючись і встромляючи свої дерев'яні черевики в гарячий попіл.—Дощу я не боюсь, але голод—не жарт. Ваш дерев'яний дімок зробився дуже гарним із того часу, як я до нього не торкався; але як би знайшовся кусень хліба в якій шафі, куди я колись вставляв полиці, то вони здались би мені ще кращими. Як неприкаяний я рубав від півдня до ночі і тепер кволий, як гусяче повітря.

— Га, що ж пак я?—скрикнув пан Буагібо.—Адже ж я теж

не вечеряв, я зовсім забув про це, а тут, я певен, є дещо, тільки я не знаю де. Пошукаймо, Жане, пошукаймо й знайдемо.

— Шукайте й знайдете,—весело сказав тесляр, смикаючи за внутрішні двері.

— Не там, Жане, жваво сказав маркіз,—там нема нічого, крім книжок.

— Е, так от які двері зіпсувалися,—відказав Жан,—сами потрапили мені до рук. Завтра я їх направлю. Треба трошки зверху зняти дерева, щоб приставали до свого місця. Як вашому старому Мартенові не вистачило розуму зробити це? Правда, цей дурень завжди був незграбний і нетямущий.

Жан, один дужчий за обох старих, причинив двері, не виявляючи найменшої цікавості, і маркіз був йому вдячний за це, бо пильно, з деякою тривогою стежив за ним, коли він тримався за ручку дверей.

— Звичайно тут буває стіл, цілком накритий,—відказав пан Буагібо,—не розумію, що трапилдся; хіба що Мартен забув за мене цього вечора.

— О, якщо ви не перекрутили його, то старий дзигар його мозку ходив справно,—сказав тесляр, який радо пригадував усі дрібниці життя маркіза, колись так добре відомі йому. Що тут за цими ширмами? Ось-воно! Здається речі смачні й поживні.

Відсунувши ширму, він показав на стіл із холодцем, білим хлібом, тарілкою полуниць та пляшкою бордо.

— Це гарно для дами, пане Буагібо.

— О, гадаю, пані не відмовиться від моєї скромної вечері,—відповів маркіз, підсуваючи стола до Жільберти.

— Чому ні? Щоб пак!—сказав Жан глузуючи.—Закладаюся, що її добра душа перш подумала за інших, аніж про своє тіло. Вона хай покуштує дві-три суніці, ви, пане Буагібо, візьміть оте біле м'ясо, а я вже обійдуся цим м'яким хлібом та шклянкою цього темного вина.

— Ми їстимем, як повинні їсти всі люди,—відказав маркіз,—кожне хай бере, що йому подобається, а досвід, я певний, доведе нам, що дуже велика пайка, призначена для одного, буде достатня для кількох. Будь ласка, пані, не поzbавляйте мене щастя прислужувати вам.

— Я зовсім не голодна,—сказала Жільберта, що вже за кілька днів хвилювання й суму геть втратила апетит,—але, щоб заохотити вас обох вечеряти, я удаватиму, що теж вечеряю.

Пан Буагібо сів біля неї й заходився ретельно частувати її. Жан відмовлявся сидіти поруч із ними, бо він дуже заляпа-

ний, а коли маркіз дуже домагався, він признався, що йому незручно сидіти на таких м'яких і глибоких кріслах.

Жан витягнув дерев'яну лаву, що залишилася від давніх сільських меблів і, сівши під каміном, щоб обсохнути з голови до п'ят, взявся із великою охотою їсти. Йому було цілком досить його пайки, бо Жільберта лише покуштувала суніць, а маркіз був дуже повздержливий. А втім, хоч би маркізові й хотілось їсти, більш як звичайно, він охоче відмовився б заради чоловіка, якого він ударив за дві години перед цим і який із такою ширістю простив це йому.

Селянин їсть поволі й мовчки. Для нього їжа—не тільки задоволення примхливої й побіжної потреби, а ніби обряд, бо цей час разом є час відпочинку від денної праці та час, щоб подумати. Жапплу став дуже поважний, одрізаючи хліб маленькими шматочками й поглядаючи на соснові шишки, що палали в каміні. Пан Буагібо, вичерпавши майже все, про що можна розмовляти з незнайомою особою, також віддався своїй звичайній лаконічності, а Жільберта, пригнічена кількома ночами безсоння й сліз, нагрівшись біля вогню, після холоду, дуже захтіла спати. Вона змагалася, як могла, але бідолаха так само, як і її приятель тесляр, не звикла до м'яких фотелів, хутрових килимів і блиску воскових свічок. Силкуючись відповідати й усміхатися на маркізові слова, які дедалі рідшали, вона почувала ніби вплив гіпнози: її прекрасна голівка непомітно притулилася до спинки крісла, чарівна ніжка простяглася до вогню, і рівне чисте дихання раптом викрило велику перемогу сну над її волею.

Пан Буагібо, бачивши, що тесляр поринув у якусь роздуму, почав придивлятися до рис Жільберти пильніше, чого не наслідкував зробити досі; його наче в холод кинуло, коли під чорним мережевом, що напів зсунулося з її зачіски, він побачив розкішне злотисте волосся. Але тесляр перебив його спостереження, мовивши тихим голосом:

— Пане Буагібо, закладаюся, що ви ніяк не вгадаєте, що я маю вам сказати. Придивіться гарненько до цієї чудової пані, а потім я скажу вам, хто вона.

Пан Буагібо зблід і дивився на тесляра переляканими очима.

V

НЕВІДОМІСТЬ

— Ну що, пане Буагібо? Ви вже досить придивилися?—спитав тесляр лукавим і задоволеним тоном.—Угадайте сами, що найбільше повинне вас цікавити в ній?

Маркіз підвівся й зараз же знову впав на крісло. Промінь світла пройняв нарешті його розум, і так довго обдурювана його проникливість раптом сягнула далі, ніж того бажав Жан. Він, наче догадавшись, крикнув голосом, повним жорстокого обурення:

— Щоб вона не залишалася тут і хвилини далі!

Жільберта враз прокинулася і перелякалася, побачивши перед собою розгніване маркізове обличчя. Вона вже не думала про свою загибель,—її обняв одчай, що замість зближення батька з Буагібо, вона спричиниться до ще більшої ворожнечі між ними; Жільберта думала тільки про те, щоб узяти всю провину на себе й прохати прощення панові Антуану. Впавши навколішки з грацією квітки, що похилилася від буйного вітру, вона вхопила тремтячу руку маркіза і, надто схвильована, щоб говорити, спустила свою чарівну голівку, притуливши до руки старого чоло, вкрите смертельною блідістю.

— Гай, гай!—сказав тесляр, ухопивши за другу руку маркіза й сильно трясучи його.—Та що ви собі думаєте, пане Буагібо, лякаючи так цю дитину? Який вас знову гедз напав? Чи ви хочете, щоб і я нарешті розсердився?

— Хто вона?—спитав, намагаючись відштовхнути Жільберту, маркіз, знесилений корчами всього свого єства.—Скажи мені, хто вона? Я хочу знати!

— Ви вже знаєте, бо вам уже сказано,—відповів Жан, знижуючи плечима.—Це—без грошей і притулку сестра сільського панотця. Чи не тому ви так жорстоко говорите з нею? Подбайте, щоб вона не помітила вашого божевільного нападу, пане Буагібо; бачите, що ваш лихий вигляд робить її хворою від жаху. Що за чудернацький спосіб приймати й частувати в себе? Чи могла вона сподіватися цього, будши такою чемною до вас; а найгірше те, що я не можу сказати їй, на кого ви сердитесь, бо я й сам цього разу нічого не розумію.

— Я не знаю, чи не морочите ви мене,—сказав зовсім схвильований маркіз.—Але що ви хотіли допіру сказати мені?

— Одну річ, яка потішила б вас, але якої тепер не скажу, бо ви втратили розум.

— Жане, кажіть, поясніть, я не можу стерпіти цієї невідомости.

— Я також не можу її стерпіти,—мовила Жільберта, заливаючись слізьми;—не знаю, Жане, що ви сказали, чи хотіли сказати про мене; не знаю, яке моє становище тут, але воно нестерпуче. Ходім звідціль.

— Ні, ні!—підхопив нерішуче й соромливо маркіз.—На дворі ще йде дощ, страшенна негода, і я не хочу, щоб ви йшли.

— Гаразд, навіщо ж ви щойно хотіли її прогнати?—спитав Жан зневажливо спокійно.—Хто може щонебудь зрозуміти в ваших примхах? Я відмовляюся від цього й піду собі.

— Я не залишуся тут без вас,—скрикнула Жільберта, кинувшись до тесляра, який удавав, що йде звідціль.

— Панно, або пані!—сказав пан Буагібо, спинивши й затримуючи її та тесляра. Будь ласка, вислухайте мене, і коли нема підстави для моїх сумних упереджень, що обсіли мене зараз, то пробачте моє хвилювання, яке мусить здаватися вам кумедним, але яке, запевняю вас, дуже болюче. Однак, я мушу вам пояснити його. Мені натякнули, що ви не та, за кого я вас уважав... що ви інша особа, якої я не хочу бачити й знати. Боже мій, не знаю, як це вам сказати. Або ви цілком розумієте мене, або зовсім не можете зрозуміти.

— Га, тепер, нарешті, я розумію,—сказав хитрий тесляр,—зараз скажу пані те, чого ви не зважуєтесь пояснити. Пані Розо,—додав він, звертаючись до Жільберти й відважно називаючи її іменем сестри кюзійонського панотця,—певне ви знаєте панну Жільберту де Шатобрен, свою молоду сусідку. Ну, то от що: очевидно, пан маркіз дуже лихий на неї; вона, мабуть, тяжко образила його, а що я збирався сказати йому дещо про вас і пана Еміля...

— Що ти кажеш?—гукнув маркіз,—Еміль...

— То не ваша справа,—відказав Жан,—ви більше нічого не визнаєте, я розмовляю з пані Розою... Так от, пані Розо, пан Буагібо ненавидить панну Жільберту; йому спало на думку, що ви Жільберта; ось чому він хотів би викинути вас бодай вікном.

Жільберта переживала велику огиду, щоб підтримувати цей чудний зухвалий жарт. Протягом кількох хвилин вона виявляла жваву прихильність до маркіза, докоряючи собі за те, що вона згодилась обманювати його й цим примусила його хвилюватися, від цього хвилювання, він, здається, страждав не менше, ніж вона.

Жільберта вирішила помалу сказати йому правду й бути сміливішою за її хитрого спільника, хоч це й наражало її на гнів пана Буагібо.

— Принаймні,—сказала вона з шляхетною певністю,—загадка для мене в тім, що я чую. Не можу збагнути, за що такий справедливий і поважний чоловік мав би осудити Жільберту де Шатобрен. Я не знаю за неї нічого такого, що

могло б виправдати таку зневагу, тому мені важно знати, як поставитися до неї, і я благаю пана маркіза сказати все, що він знає про неї лихого, щоб вона могла реабілітуватися перед чесними людьми, які її знають.

— Я бажав би,—мовив маркіз, глибоко зідхаючи, щоб при мені не згадували ім'я Шатобрена...

— Таке це ім'я заплямоване ганьбою?—спитала в пориві непереможної гордості Жільберта.

— Ні, ні... я ніколи не казав цього,—відповів маркіз, якого гнів згасав так само швидко, як і запалювався.—Я нікого не обвинувачую, я нікому не закидаю чогонебудь. Я посварився з особою, про яку мова; я зовсім не бажаю, щоб мені казали про неї, я також за неї не згадую... і тоді навіщо звертатися до мене з марними запитаннями?..

— Марні запитання?—повторила Жільберта.—Дарма ви вважаєте їх за марні. Дуже дивно, що такий чоловік, як ви, може бути в сварці з молодою особою, якої він не знає, можливо ніколи не бачив. Виходить, що вона зробила якийсь негідний вчинок, або сказала якесь лихе слово проти нього. Ось те, що я хочу знати й благаю вас сказати мені, щоб, коли Жільберта де Шатобрен не варта ні пошани, ні довіри, я стереглася б стосунків із такою небезпечною дівчиною.

— От що називається говорити!—гукнув Жан, сплескуючи руками.—Так, я теж радий був би знати, як про це гадати, бо, нарешті, ця Жільберта зробила мені добро, мені особисто: вона поїла й годувала мене, коли я був голодний, пряла вовну, щоб мене одягати, коли мені було холодно. Я завсігди бачив її до всіх доброю, лагідною, відданою своїм батькам, зразково чесною дівчиною. Тепер, коли вона допустилася ганебного вчинку, мені буде соромно самого себе, що я зобов'язувався їй, і не хочу користуватися надалі з її ласки.

— До цих марних суперечок спричинилися ваші сміховинні пояснення,—мовив маркіз, звертаючись до тесляра.—Звідки ви взяли оті всі дурниці, що приписуєте мені. Я давненько посварився з батьком цієї молодої особи, а не з дитиною, якої я не знаю й про яку я нічого не можу сказати, зовсім нічого...

— І проте ви прогнали б її, якби вона насмілилась з'явитися сюди?—спитала Жільберта, дивлячись на маркіза, замішання якого починало її цілком заспокоювати.

— Прогнав би... ні, я нікого не проганяю,—відповів він,—тільки я вважав би трохи за чудне, якби вона здумала прийти сюди...

— Отакої, а вона не раз думала про це,—сказала Жіль-

берта.—Я це знаю, бо мені відомі її думки. Я можу повторити вам те, що вона казала мені.

— Навіщо?—відказав маркіз, одвертаючи голову.—Чи варто так довго займатися поривом, якому не подумавши я піддався. Я був би в розпачі, якби посіяв у комунебудь лиху думку про цю молоду дівчину. Я її не знаю, кажу вам, і не можу нічого їй закинути. Лише одного бажаю, щоб моїх слів не повторювали, не перекручували, не перебільшували. Чуєте, Жане? Ви беретеся тлумачити мої вибухи й робите це зле. Прошу, коли ви маєте будь-яку приязнь до мене,—додав маркіз із сумним зусиллям,—то ніколи не згадуйте мого ім'я в Шатобрені, щоб не було ніяких пересудів про мене. Пані, я й ьас прошу забезпечити мене від усяких неприємних зносин, навіть від усяких стосунків до цієї родини, і коли, щоб зберегти свій спокій, я мушу заперечити все необмірковане в своїй запальності, то так само ладен протестувати проти всього, що в моїй думці могло пошкодити добрій славі й вдачі панни Шатобрен.

Маркіз висловив це з холодністю, яка повернула йому пристойність і гідність його звичайного поведження. Жільберта воліла б, щоб повернувся його гнів, після якого вона могла б сподіватися реакції млявості та розчуленості. Вона не мала відваги обстоювати далі і, розуміючи з раптово зледенілих манер маркізових, що її напіввикрито й що в ньому зародилася непоборна недовірливість, почувала себе так ніяково, що хотіла зараз же піти звідциль. Але Жан, незадоволений із такого кінця порозуміння, вирішив завдати останнього вдару.

— Гаразд,—сказав він,—нехай буде так, як собі хоче пан Буагібо.—Він добрий і справедливий серцем, пані Розо, годі вже завдавати йому прикрости, ходім. Але наперед я бажав би, щоб ви порозумілися з ним інакше. Ну, трохи щиріше... Ви почервонієте, вилаєте мене, заплачете може... Але я знаю, що я роблю, знаю, що така нагода, може ніколи не трапиться, і треба вміти знести трохи неприємності, щоб підтримати й втішити тих, кого ми любимо. Не дивіться на мене так здивовано. Хіба ви не знаєте, що пан Буагібо найкращий приятель нашого Еміля, і, не знаючи, що ходить о вас, близько знає всі страждання Емілеві й ваші. Так, пане Буагібо, оця пані Роза є та сама... Розумієте? Так от поговоріть же з нею, підбадьорте її, скажіть, що Еміль і вона добре зробили, не піддавшись на хитрощі дядька Кардонне. От що я хотів вам сказати, коли ви мову перебили, знявши бучу щодо панни Шатобрен, про яку я й не гадав.

Жільберта так засоромилася, що пан Буагібо, почавши дивитися на неї з цікавістю, змішаною з стурбованістю, був зворушений і переміг себе, щоб утішити її. Узявши Жільберту за руку, він знову посадив її в фотель.

— Не ніяковійте переді мною,—сказав він,—я старий, і той старий, що зрадив ваші таємниці. Безперечно, в цього чоловіка дуже смілива й дуже незвичайна манера діяти; що заміри його добрі й його вдача почасти заслужила щирі приязнь чоловіка, який нас із вами цікавить більше за все на світі, то давайте подолаємо ви й я своє взаємне замішання й справді скористаємося з нагоди.

Але Жільберта, сторопівши від рішучості тесляра й злякавшись, що таємниця її серця в руках чоловіка, який завдав їй більше страху, як довірливості,—закрила лице руками й мовчала.

— Ну,—сказав тесляр,—якого ніщо в світі не могло примусити відступитися від свого заповзяття (чи то ходило про перемагання стурбованості, чи про поруб ліса),—от вони зовсім сторопіли й на мене будуть гніватися за нескромність. Якби Еміль був тут, він не засудив би мене. Він би радів, що пан Буагібо бачив на власні очі, чи до речі його почуття, і вввтра буде пишатися, коли пан Буагібо скаже йому: «я її бачив, знаю й зовсім більше не дивуюся». Правда, пане Буагібо, ви скажете йому це?

Пан Буагібо не відповідав. Він усе дивився на Жільберту, розриваючись між сильним потягом і моторошною підозрою. Він кілька разів крутнувся по кімнаті, щоб перемогти надзвичайне хвилювання, і після багатьох зідхань та внутрішньої боротьби знов підійшов до Жільберти, взявши її за обидві руки:

— Хто б ви не були,—сказав він,—ви тримаєте в своїх руках долю шляхетного хлопця, якого б я мріяв мати в своїй старості за підпору й втіху. Я хутко вмру й покину землю, не зазнавши на ній ані хвилини щастя, коли не залишу Еміля в згоді з самим собою. Ви будете мати на все його майбутнє такий великий вплив... добрий чи згубний. Отож благаю вас, збережіть для істини це серце, гідне бути для неї храмом. Ви занадто молоді й ще не знаєте, що важить любов жінки в житті такого чоловіка, як він. Ви може не знаєте, що від вас залежить зробити з нього героя чи підлу людину, мученика чи зрадника. Ви, напевне, не розумієте значіння того, що я вам кажу в цю хвилину... Ні, ви надто молоді; що більше я дивлюся на вас, то більше ви здаєтеся мені дитиною. Бідне молоде створіння, без досвіду й сили, ви бере-

теся керувати сильною душею, яку можете або розбити, або піднести. Вибачте, що я кажу вам це, я дуже стурбований і не можу знайти потрібних слів... Не бажаю робити вам прикрість, але кажу, що мене сум бере, я боюся; що ви кращі й невинніші, то глибше я почуваю, що душа Еміля не належить мені більше.

— Пробачте, пане маркізе,—відказала Жільберта, втираючи сльози,—я дуже добре розумію вас, і хоч справді дуже молода, але почуваю, яку відповідальність перед богом я беру на себе. Ходить не про мене—не-себе хочу боронити й виправдувати перед вами, а Еміля, оте шляхетне серце, в якому ви, здається, не певні. О, будьте певні, Еміль не збреше ні перед людьми, ні перед вами, ні перед батьком, ні перед самим собою. Не знаю, чи добре я розумію важливість його ідей і глибину ваших, але я над усе шаную істину. Правда, я не філософка і не вчена, але я побожна й вихована за правилами евангелії, тому не можу тлумачити їх у іншому розумінні, ніж якого надає їм Еміль. Я розумію, що його батько, який також посилається на евангелію, коли йому забагнеться, вимагає, щоб Еміль зрадив евангельське вчення, і, якби я вважала Еміля за здатного згодитися на це, я соромилась би, що так помилилась, покохавши людину без світла освіти, віри й сумління. Але зі мною не трапилося такого нещастя. Еміль зуміє зріктися мене, коли це потрібне буде, скорше, ніж самого себе; щодо мене, то я матиму досить твердості, якби часами йому не вистачало її. Проте я не боюся цього, знаючи, що він страждає і я теж страждаю. Але я буду гідна його прихильності, як він гідний вашої, і бог pomoже нам витерпіти все, бо він не залишає тих, хто страждає з любови до нього й на славу його імени.

— Добре сказано!—скарикнув тесляр.—Хотів би я вміти говорити так. Однак, я думаю так само, і на це божа воля.

— Так, ти маєш рацію,—сказав маркіз Буагібо, вражений переконаністю, яку виявив енергійним голосом тесляр,—я не знав, Жане, що ти можеш бути для Еміля таким відданим приятелем і трохи чи не кориснішим за мене.

— Я не сказав би цього, пане Буагібо, я знаю, що Еміль поважав вас, як справжнього батька, замість батька—непевного християнина, якого дала йому доля; але я теж трохи приятель йому, і вчора ввечері, здається, мені пощастило піднести дух йому, як сьогодні вранці я підніс дух іншим... От яка вона,—сказав Жан, показуючи на Жільберту.—Вона не потребує нікого. Я так і сподівався. Від першої хвилини її постанова була готова, і мені здається, що на її вік досить

добре мати стільки сили, хоч ви й не надаєте цьому великої ваги.

Маркіз вагався й мовчки ходив; потім, зупинившись біля вікна й відчинивши його, підійшов до Жільберти, кажучи:

— Дощ ущух, я боюся, щоб ваші батьки не турбувалися за вас, я... не хочу затримувати вас далі цього вечора... але ми побачимося, і я буду краще підготовлений до бесіди з вами, бо я маю чимало сказати вам.

— Ні, пане маркізе,—відказала Жільберта підводячись;— ми ніколи не побачимося, бо довелося б іще обманювати вас, а я не спроможна. Ми зустрілися несподівано, і я гадала виконати обов'язок, робивши вам деякі скромні послуги, які підказало мені моє серце. Доти я не була винною, ставлю вас за суддю над собою; треба було сказати неправду, щоб примусити вас прийняти мої послуги; опріч того, батько присилював мене присягнутися, що я ніколи не докучатиму вам його жалями, його каяттям в образі, яку він вам заподіяв і якої я не знаю, його приязню до вас, що залишилася болючою раною в глибині його душі. У своїх дитячих мріях я часто складала проєкти, як я прийду до вас і впаду в ноги, кажучи: «мій батько страждає, він нещасний через вас. Коли він образив вас, прийміть, як спокуту за ці муки, мої сльози, мою зневагу, мою покору, моє життя, коли волите, але подайте йому руку й розтопчіть мене ногами,—я ще буду благословляти вас, коли ви знімете з серця мого батька горе, яке гризе його й переслідує навіть у вісні. Такою мрією я заколисувала себе колись. Так, але я відмовилася від неї, бо це звелів мій батько, розсудивши, що я тільки збільшу ваш гнів; тепер же відмовляюся від свого заміру більше ніж будь-коли, побачивши цього вечора вашу холодність і огиду, яку викликає в вас моє ім'я. Іду звідціль, не благаючи вас за нього, пройнята великою скорботною певністю: мій батько є жертва величезної вашої кривди. Але я докладу всіх сил, щоб розважити його в цьому смутку й втішити. А щодо вас, пане маркізе, то даю вам волю покарати мене за невинні хитрощі, на які згодилася я сьогодні ввечері, щоб зберегти здоров'я, а може й життя тому, кого так любив мій батько. Залишаю вам свою таємницю, викриту всупереч моему бажанню, хоч мені не соромно за неї. Це таємниця гордої душі й любови, яку благословив бог, сам надхинувши її мені. Не бійтеся більше, пане маркізе, що знов побачите мене; не бійтеся більше, щоб Жан, цей необережний, але шляхетний приятель, на якого ви розгнівалися, коли він хотів помирити нас із вами,—будь-коли стурбував вас згадкою про нас. Я зможу

примусити його відмовитися від цього. Ви сьогодні ввечері вшанували мене своєю гостинністю, маркізе, і, з вашого дозволу, я не забуду цього ніколи. Вам не доведеться каятися в цьому, бо вас не обдурили брехнею, і коли вам від цього легше стане, то ви ще маєте змогу прогнати зі свого дому дочку Антуана де Шатобрена.

— Хотів би я це бачити,—гукнув Жан Жапплу, ставши біля неї й узявши її під руку.—Тільки я один винен у всьому й вигадав цю брехню проти її волі. Мені спало на думку, що вона може звести вас із своїм батьком. Ви вперті, пане Буагібо, але заприсягаюся всіма чортами, що ви не скривдите моєї Жільберти, бо я згадаю, що сьогодні ввечері перетяв надвоє вашого ціпка.

— Дурниці кажете, Жане,—холодно відповів пан Буагібо,—Панно,—звернувся він до Жільберти,—дозвольте мені подати вам руку й провести вас до екіпажа.

Жільберта згодилася тремтячи, але вона відчувала, що маркізова рука тремтіла ще більше. Мовчки він поміг їй сісти в екіпаж, потім помітивши, що на дворі було ще дуже холодно, хоч небо знов проясніло, сказав:

— Ви вийшли з дуже теплого приміщення, а одягнені досить легко, я піду пошукати вам якої одежі.

Жільберта подякувала йому, показавши плащ свого батька.

— Але він мокрий, а це гірше, як нічого,—відказав маркіз. І він вернувся до сирні.

— А йди ти під сто чортів, старий дурню!—мовив Жан із серцем, хльоснувши кобилу.—Надокучив він мені. Я сердитий на нього; я нічого не добився, і хоч би видертися скоріше звідціль. Ноги моєї не буде тут ніколи. Від самого погляду цього чоловіка можна застудитися. Ідмо, чого його чекати.

— Навпаки, треба заждати й не примушувати його бігти за нами,—відказала Жільберта.

— Е, ви думаете, що він дуже турбується, щоб ви не застудилися. Та він уже забув; побачите, що він не повернеться.

Але, під'їхавши до ґрат, вони помітили, що брама замкнена, а ключ був у пана Буагібо, і треба було або чекати на нього, або вернутися, щоб попросити ключа. Жан голосно кляв його, коли раптом з'явився маркіз із клунком і поклав на коліна Жільберті, мовивши:

— Я примусив вас трохи чекати, бо ледве знайшов те, чого шукав. Прошу вас, залишіть це собі, а також оті дрібнички, що ви забули з кошиком. Не злазь, Жапплу, я відчиню браму.

Відчинивши, він додав:

— Узавтра чекаю тебе, мій голубе.

Він простягнув теслі руку, яку той вагався стиснути, нічого не тямивши в безладних рухах душі, такої непевної й стурбованої.

— Панно Шатобрен,—сказв тоді маркіз кволим голосом,—будьте ласкаві, прошу дати мені свою руку на прощання.

Жільберта, легко зіскочивши на моріжок, зняла свою рукавичку й узяла руку старого, який страшенно тремтів.

Захоплена поривом жалю до нього, вона піднесла її до своїх уст, кажучи:

— Ви не хочете дарувати Антуанові, то принаймні даруйте Жільберті.

Глибокий стогін вихопився з грудей старого. Він зробив такий рух, ніби хотів поцілувати Жільберту в чоло, але з жахом відсахнувся. Потім, узявши її голову, стиснув руками, мов хотів роздушити її, і нарешті поцілував її біляве волосся, зросивши сльозою холодною, як крапля води, що падає з льодовця, і раптом, із силою відштовхнувши її, втік, закриваючи обличчя хусткою.

Жільберті почулося ридання, що загубилося в далечині за шумом його нерівних кроків по піску та шарудінням вітру в осиковому листі.

VI

ВЕСІЛЬНІ ДАРУНКИ

Було щось страшне й краяло серце—в чудному прощанні пана Буагібо; це так стурбувало Жільберту, що вона знов зайшлася плачем.

— Ну, чого там,—сказав Жан, коли вони були на шатобренській дорозі.—Ви хочете виплакати очі цього вечора. Ви, Жільберто, також мов не при собі, як отой старий; то ви розсудливі й красно говорите, то раптом слабнете й пхикаєте, як мала дитина. Знаєте, що я вам скажу? Пан Буагібо—чудова людина, але напевне, щоб там не казали ваш батько й Еміль, йому щось бракує в голові. На нього не можна покладатися так само, як і зневірятися. Можливо, що ви ніколи не побачите його, і можливо, що раптом він кинеється на шию вашому батькові, як здибається з ним під добру годину. Зважаючи на погоду.

— Я вже не знаю, що про це думати,—відповіла Жільберта,—бо справді мені здається, що я теж з'їхала б із глузду, якби жила разом із ним. Він наганяє на мене нестерпний

жах, і проте мене тягне до нього якась непоборна ніжність. Достоту те саме він навіював Емілеві на початку їхнього знайомства. Еміль нарешті полюбив його й перестав боятися. Отже добрість у ньому бере гору над чудною хоробою.

— Свою думку я скажу опісля,—відказав тесляр;—конче треба ще побувати в нього й придивитися до нього.

— Але ти колись так добре знав його. Хіба він раніше не був такий?

— О, раніше він був кращим. Звичайно, він був сумний і мовчазний, іноді трохи запальний. Але це тривало недовго, і потім він добрішав. Тепер так само, але коли раніше з ним траплялося це раз, або два на рік, то тепер буває два рази на день, і він водночас і зліший, і добріший.

— Яким нещасним здається він,—сказала Жільберта, серце якій стискалося, як вона згадувала ридання, що й досі ще його ніби чула.

Жанілла й Антуан ждали Жільберту з великою нетерплячкою. Шарасонова звістка вразила їх, і, гадаючи, що він теревені править, або бреше, щоб затаїти якусь пригоду з Жільбертою, вони бігали до тітки Марло, щоб заспокоїти себе. Та заспокоїла їх, але нічого не з'ясувала.

Жанілла лютувала на тесляра, не сподіваючись добра від його безумної витівки. Антуан теж то боявся з нею; то раптом, згідно зі своєю довірливою вдачею, починав мріяти надією й багатіти думкою.

— Жанілло,—казав він,—наша дитина й наш приятель Жан можуть удвох наробити дива. Що ти скажеш побачивши, що вони повертають разом із Буагібо?

— Ото, капустана голова!—відповідала Жанілла.—Ви забуваєте, що це неможлива річ. Старий відлюдок скорше скрутить в'язи нашій дочці, ніж послухає добрих слів. І потім, що ж можуть сказати йому люди, які нічогосінько не знають?

— Саме тому я й сподіваюся. Більше за все на світі Буагібо боїться, щоб ми не відкрили своїм друзям нашої таємниці, бо ображена гордість, так само, як і зраджена приязнь робить його таким боязким і нещасним. Бідний маркіз! Може невинність нашої дитини й Жанова чесність зворушать його. Чи простить він мені те, чого я ніколи не забуду?

— Ви ще нарікаєте, маючи таке золото, як Жільберта? Але не сподівайтесь, щоб вона його освоїла. Ні, він не вступить до Шатобрену, як і красунь Кардонне син, і наші руїни не побачать ні одного, ні другого.

— Я ж присягався тобі, Жанілло, що Еміль повернеться зі згодою свого батька, або зовсім не повернеться, а покищо його поведінка похвали гідна, як це нам сьогодні вранці довів Жан.

— То ж то воно й є, що ви, як і я, нічого не второпали, але удали ніби переконалися... Ви ніколи інакше не робили й не бачите, що, вихваляючи поведінку цього клятого парубка, ви розпалюєте уяву своєї дочки. Ви краще вчинили б, якби відвертали її від нього, доводили, що він божевільний, або зовсім не кохає її.

Їхню розмову перервали звуки ристі Лянтерни, що, бігши скелею, вибивала знайомий ритм. Вони кинулися назустріч Жільберті, ввели її до павільйону; серед поспішних запитань одних і уривчастих відповідей других, Жанілла помітила клунка, якого маркіз віддав Жільберті й якого вона не подумала розв'язати.

— Що це таке?—скрикнула вона, розгортаючи розкішну індійську шаль небесно-блакитного кольору, з золотою оздобою,—та це ж мантия королеви!

— Ах, милий боже!—гукнув Антуан, доторкуючись до шалі тремтячою рукою й зблідши.—Я пізнаю її!

— Це що за скринька?—спитала Жанілла, відкриваючи скриньку, що випала з шалі.

— Здається, мінерали,—відповіла Жільберта,—кристали з Мон-Бляну, яких він сам назбирав під час своєї подорожі.

— Ні, ні, ви помиляєтеся,—сказав тесляр,—подивіться—це блищить інакше. Ой, подивіться!

Жільберта, дуже здивована, побачила потік велеких, із сліпучим блиском, діамантів.

— Боже мій, боже мій! Я пізнаю це все,—страшенно хвилювався граф Шатобрен.

— Та замовчіть, пане,—мовила Жанілла, штовхаючи його ліктем,—можливо, що ви знаєте кашемір і діаманти; колись ви були досить багаті, щоб чимало бачити їх. Хіба ж це можна отак голосно говорити й заважати нам роздивлятися їх. Хай йому біс, дочко, ти не змарнувала часу. Тут, можливо, є на що відбудувати наш замок. Пан Буагібо не такий скнара, як я гадала.

Жільберта, замало бачивши діамантів на своєму віку, проте думала, що це намисто з Гранкованого гірського кришталю, але граф Шатобрен, обдивившись фермуар і каміння, поклав їх у скриньку, сказавши байдуже меланхолійно:

— Тут діамантів на сто тисяч франків із гаком. Пан Буагібо дає тобі, доню, посаг.

— Сто тисяч франків, сто тисяч франків!—гукнула Жанілла.—Розумієте, що ви говорите, пане? Чи ж це можлива річ?

— Оці ясні зерна коштують такі гроші,—спитав Жан, наївно дивуючись, без ніяких заздрощів,—і ховаються отак у маленький скринці, ні до чого непридатній?

— Їх носять,—сказала Жанілла, одягаючи Жільберті намісто на шию,—і, гадаю, це додає краси. А одягни но, дочко, цю шаль на плечі. Не так. Я бачила в Парижі паній, що носили такі, але хоч здохни, не пригадаю, як вони одягалися.

— Воно дуже гарно, але дуже невігідно,—мовила Жільберта,—мені здається, що в цій шалі й у діамантах я ніби чужа собі. Ну, складімо це знову, звяжімо та відішлімо до пана Буагібо. Мабуть він помилився, шукаючи навпомацки: він гадав, що дає мені дурнички, а віддав весільні дарунки, які певне робив своїй дружині.

— Так,—сказав тесляр,—він напевне помилився, бо речі покійниці не дають чужим. Він, неборака, такий був стурбований. Не ви одні, пане Антуане, буваєте неухажні.

— Ні, він не помилився,—сказав пан Антуан.—Він знав, що він робить, і Жільберта може залишити собі ці подарунки.

— Оце добре. І я такої думки,—підтакнула Жанілла.—Вони повна її власність, хіба не так, пане Антуане? Все це належить їй законно... бо пан Буагібо дарує їй це.

— Але ж це неможливо, тату, я не хочу їх,—відказала Жільберта.—Що я робитиму з ними? З мене люди сміятимуться, коли я поїду гуляти нашою тачкою в ситцевому вбранні й діамантах, напнувшись індійською шаллю.

— А так, так; потішили б людей,—сказав тесляр: тутешні панії геть показились би, та й усі кузки зліталися б на ваші діаманти, бо вони як очманілі кидаються до всього, що блищить, і цим вони схожі на людей. Коли пан Буагібо хотів дати вам посаг, щоб показати, що він мириться з паном Антуаном, то він зробив би краще, подарувавши одну з своїх ферм із гарним тяглом на вісім волів.

— Це все гаразд,—сказала Жанілла,—але з цих маленьких діамантових камінців можна зробити гроші, збільшити павільйон, викупити землю й мати прибутку на дві-три тисячі ліврів і знайти чоловіка, що матиме стільки ж. Тоді живи, нічим не журися і плюй на панів Кардонне, батька з сином.

— А так,—мовив пан Антуан,—тепер твоє життя, доню, забезпечене. О, пан Буагібо вміє шляхетно помститися! Я добре знав, що я казав, боронячи його від тебе, Жанілло. Ти ще будеш і далі своєї, що він поганий і лихий чоловік?

— Ні, пане, ні. Він добрячий, я це визнаю. Ну, тепер, панове, розкажіть же, як це все скоїлося.

Розмова точилася до гупої ночі: пригадували найменші подробиці, висловлювали тисячі здогадів, як надалі ставитиметься маркіз до пана Антуана. Жан Жапплу, спізнившись додому, ночував у Шатобрені. Пан Антуан заснув, мріючи про щастя, а Жанілла про багатство. Вона забула за Еміля й недавні прикrostі.

— Все мине,—казала вона—, а сто тисяч франків зістануться, ми матимемо діло не з якимнебудь там Галюше, коли побачать, що ми власники гарного багатого села.

І вона вже перебирала в своїй голові всіх місцевих молодих дрібних шляхтичів, що могли добуватися руки Жільберти.

— Коли з'явиться панок,—міркувала вона,—треба, щоб він мав, принаймні, двісті тисяч франків готівкою.

Вона поклала під голови ключ від шафи, де сховала посаг Жільберти.

Жільберта дуже втомлена нарешті заснула, ухваливши щось дуже важливе. Вранці вона довго розмовляла з батьком, без Жанілли, потім попросила в неї дозволу занести подарунки до своєї кімнати, щоб досхочу на милуватися ними. Добра жінка віддала їх без недовіри, бо цього разу Жільберта була змушена обдурити норовисту жінку; нарешті вона написала листа, показавши його батькові.

— Все, що ти робиш, добре, доню,—сказав він зідхаючи,—але лихо з Жаніллою, коли вона довідається.

— Не бійтеся, тату,—відповідала молода дівчина,—мій їй не скажемо, що я змовилася з вами, і вся її досада окошиться на мені.

— Тепер,—сказав пан Антуан,—треба подождати нашого приятеля Жана, бо з такими речами не можна звірятись на такого вітрогона, як добродій Шарасон.

Жільберта з тим більшою нетерплячкою чекала, коли повернеться тесляр, що сподівалася дістати від нього звістку про Еміля. Вона не знала, що Еміль був хворий. Але при думці про його тугу їй так ставало тяжко, що не дозволяло думати за себе, і дні розлуки, які вона сподівалася знести з великою мужністю, видавались їй такими довгими та сумними, що вона з жахом запитувала себе, як може Еміль витримати. Вона була певна, що він вигідає спосіб написати їй, хоч і не дозволила йому цього, або, принаймні, тесляр зуміє переказати їй всю до найменших дрібниць свою розмову з ним...

Але тесляр не приходив, настав вечір, не давши молодій дівчині ніякого полегшення. Жільберту турбувала в її горі

ще одна неприємність. Пан Антуан почав вагатися щодо постанови, яку ухвалила Жільберта й яку він напочатку ствердив—відмовитися від дарунків пана Буагібо. Щохвилини він загрожував порадитися з Жаніллою, без якої нічого не розпочинав протягом двадцяти років, і Жільберта потерпала, щоб владне veto її старої приятельки не стало на заваді її намірові.

Другого дня Жан теж не приходив. Він, мабуть, працював у пана Буагібо, і Жільберта дивувалася, що, будучи так недалеко, Жан не догадався, як їй треба було хоч би хвилину побалакати з ним. Невиразний неспокій тягнув її туди. Вона налагодилася йти до халупи тітки Марло, як звичайно, покклала собі в кошик скромні ласощі, які залишала від свого обіду для хворих. Але побоюючись, щоб пан Шатобрен, коли її не буде, не признався Жаніллі й щоб та не взяла коштовності під замок, Жільберта обгорнувши каміння й шаль, сховала їх на дні кошика, порішивши розлучитися з ними й віддати назад їх.

Живучи в селі, в обставинах більше ніж скромних, Жільберта звикла ходити сама по околицях. Бідність звільняє від етикету, і здається, що чеснотливість багатих дівчат, або менша, або коштовніша, ніж бідних, бо їм не дозволяють кроку ступити без провожатого. Жільберта ходила сама пішки так безпечно, як перша-ліпша селянка, і навіть іще безпечніше, бо всі, кого б вона могла зустріти, знали, любили й поважали її. Вона не боялася ні собаки, ні корови, ні гадюки, ні втеклого лошати. Хто виріс у селі, той вміє охоронити себе від цих дрібних небезпек, яких легко уникнути, не згубивши голови. Тому вона й не брала з собою свого пахолка й їздила у фамільній тачці лише тоді, як загрожувала негода, або коли поспішала повернутися додому. Того вечора ще сонце грало на чистому небі, дороги були сухі, і вона подалася поволі стежками по луках. На цій дорозі халупа тітки Марло була якраз посередині між Шатобреном і Буагібо.

Діти бідної жінки геть видужали. Жільберта недовго була з ними. Марло розповіла їй, як пан Буагібо тоді, як вони зустрілися в її халупі, залишив їй сто франків, і повідомила, що Жан Жапплу працює в парку, в дерев'яному дімку. Вона бачила його здаля, як він уранці йшов із різним струментом.

Жільберта подумала, що в такому разі вона зустріне тесляра, як той повертатиметься до Гаржілесу, і рішила йти чекати його на дорозі, де він мусів проходити саме по заході сонця. Але боявшись, що її помітять і пізнають у парку, вона, наче через вечірню прохолоду й легку слабкість, позичила в

тітки Марло плаща з грубої вовни, наставила відлогу на свої біляві коси і, вкрившись таким способом, пішла навпростець, майнула, як лань до самих ґрат парку через кущі, що були якраз на дорозі до Гаржілесу. Тут, зайшовши глибоко в верби на березі невеличкої річки, недалечко від парку, вона зауважила, що брама була ще відчинена: доказ того, що пана Буагібо не було в парку, бо зараз же, як він увіходив туди, всі ходи дбайливо зачиняли, і ця дика звичка дідича була добре відома всім в околиці.

Це спостереження підбадьорило Жільберту, і вона підійшла до самих ґрат, щоб спробувати, чи не побачить Жана Жапплу. Недалечко видно було дах сирні. Алея була темна й порожня. Обережно посуваючись уперед, Жільберта, легка, як пташка, могла вчасно втікти й переодягнена не бути впізнаною. Певне, Жан був тут, і якщо вона застане його самого, то знаком покличе до себе й розпитає про Еміля.

Сирня була відчинена; не було й духа живого; теслярське знаряддя валялося розкидане на підлозі. Скрізь була глибока гиша. Увійшовши навшпиньках, Жільберта поклала на столі клунка й листа, що принесла з собою. Потім, поміркувавши, що такі коштовні речі не можна залишати на місці, що так зле охоронялося, обвела очима навколо, взялась за ручку дверей, що здалися їй дверима шафи, і помітивши, що замка не було, вона догадалася, що це Жан лагодив їх; безперечно він повернеться сюди і, найкраще буде, як вона покладе речі під охорону свого найвірнішого приятеля. Але, відчинивши цю ніби шафу, щоб всунути туди свого пакунка, вона опинилась на порозі неприбраного кабінету, напроти великого жіночого портрета.

Жільберті не треба було довго роздивлятися на цю картину, щоб упізнати оригінал одного мініатюрного портрета, який вона бачила в руках свого батька й у якому завжди підозрювала портрет невідомої матері, що на світ її породила. Коли б навіть схожість не була помітна через різницю розмірів обох портретів, то поза, вбрання й та блакитна шаль, яку Жільберта саме тримала в своїх руках, засвідчили б їй, що великий портрет і його мініатюра були змальовані одночасно. Перемігши в собі здивовання й не припускаючи через чистість своєї уяви подружньої невірності, вона впевнила себе, що внаслідок якогось таємного шлюбу, про які читають у романах, вона могла бути родичкою, небогою або внучкою пана Буагібо. Тієї хвилі їй почулися кроки на другому поверсі; злякавшись, вона кинула пакунка на камін і вибігла швидко, як стріла.

ІСТОРІЯ ОДНОГО, ЯКУ РОЗКАЗАВ ДРУГИЙ

За кілька хвилин після того, як утекла Жільберта, до кабінету повернувся Жан, щоб примочувати до дверей замка. Із ним прийшов Буагібо, що чекав, коли піде тесляр, щоб зачинити парк. Жан зауважив неспокій, із яким слідкував маркіз за всіма його рухами, коли він працював біля цих дверей. Роздратований тим, що його, очевидно, вважають за дуже цікавого, Жан підвів голову й сказав зі своєю звичайною прямодушністю:

— Далекі, ви дуже боїтеся, пане Буагібо, щоб я не подивився що ви там ховаєте. Але я ще годину тому бачив би все, якби хотів. Та це мене зовсім не кортить, і я волів би, щоб ви сказали мені «заплющ очі», ніж стерегти мене отак, як оце ви робите.

Пан Буагібо змінився на лиці й насупив брови. Кинувши оком на кабінет, він побачив, що протяг скинув велике зелене полотно, яким він досить незграбно завісив портрета, і Жан, коли не був сліпий, конче міг його бачити. Тоді він розчинив двері навстіж і сказав із вимушеним спокоєм.

— Я нічого не ховаю там, і ти можеш дивитися, як хочеш.

— О, мене зовсім не цікавлять ваші грубі книжки,—відказав тесляр сміючись,—я не розуміюся на них і не второпаю, навіть було писати стільки, як поводити себе. Але ось портрет вашої небіжки. Я пізнаю її—достоту вона. Ви звеліли перенести сюди цього портрета. За моїх часів він був у замку.

— Я звелів перенести його сюди, щоб завжди бачити,—сумно відповів маркіз.—А проте з того часу, як він тут, я майже не дивився на нього. Я ходжу до цього кабінету якомога менше і якщо я боявся, щоб ти його не побачив, то тому, що сам боявся його побачити. Мені стає млосно. Зачини двері, як тобі не треба, щоб вони були відчинені.

— І теж боїтеся, щоб із вами не завели мови про ваше горе. Я це розумію, і після того, що ви мені сказали, закладаюся, що ви досі не заспокоїлися по смерті своєї дружини. Так само як і я після своєї небіжки. Можете не соромитися мене щодо цього, пане Буагібо. Хоч який я старий, а тут ніби щось серце крає, коли згадаю, що я сам на світі. Я веселої вдачі, а проте ніколи не був щасливий у своїй родині. Я любив її небіжку... Ніхто не перешкодив би мені любити її.

— Друже мій!—сказав йому зворушений пан Буагібо.—Сумно мені, дивлячись на тебе: не дуже жалійся—тебе лю-

били. Опріч того, ти був батьком. Куди подівся твій син? Де він?

— У землі, разом із моєю жінкою, пане Буагібо.

— Я не знав... мені лише відомо, що ти вдовець... Бідний Жане! вибач, що я нагадав тобі твоє горе. Жалію тебе від щирого серця. Мати дитину й втратити її!

Маркіз поклав руку на плече тесляра, який зігнувся на підлозі коло роботи, і вся добрість його душі виявилася на його обличчі. Жан впустив своє приладдя і, спершись на коліно, сказав із захватом:

— А знаєте, пане Буагібо, я був нещасливіший за вас! Ви не підозрюєте й половини того, що я витерпів.

— Розкажи мені, коли тобі легше буде від цього,—я тебе зрозумію.

— Гаразд, я скажу вам, бо ви людина вчена і про діла цього світу можете міркувати як ніхто, коли ваша душа спокійна. Скажу вам те, що багато людей знає в нашому містечку й про що я ніколи й ні з ким не хотів розмовляти. Мое життя недоладне. Мене любили й не любили; я мав сина, а не був певний, що я батько йому.

— Що ти кажеш? Ні, не кажи цього; ніколи не треба казати про такі речі,—мовив схвильований маркіз.

— Маєте рацію для того часу, але в наші літа можна говорити про все, і ви не подібні до тих дурнів, що бачать лише смішне в найбільшому лихові, яке може трапитися з чоловіком. Ви не насмішникуватий, не лихий чоловік. Гаразд! скажіть мені, чи мав я слухність, чи не добре поведився, чи діяв як людина, а чи, як тварина; нарешті, чи зробили б ви так, як я, бо тоді всі гудили мене, і, не будь у мене міцної руки та гарячої вдачі, кожний в очі сміявся б із мене. Ось, слухайте. Моя жінка, бідачка Нанні, кохала одного з моїх приятелів, гарного хлопця й, далєбі, доброго товариша, а заразом любила й мене. Не знаю, як воно в біса сталося, що, коли знайшовся в мене син, він був подібніший до П'єра, ніж до Жана. Це впадало в око, добродію. Бували хвилини, що я палав жагою забити Нанні, задушити дитину й розтрити голову П'єрові. А потім, потім... Я нічого ніколи не казав. Я плакав, молився богові. Ох, як я страждав! Я бив жінку—ніби за те, що зле господарює в хаті; я крутив вуха хлоп'яті—ніби за те, що він зчиняє гамір; сварився з П'єром за кеглі, трохи не поперебивав йому ноги кулею. А коли всі плакали, я теж плакав і вважав себе за злочинця. Я викохав сина й плакав за ним; поховав жінку й плачу за нею досі; я приятелюю з ним і люблю його. От як було зі мною. Що ви скажете?

Пан Буагібо не відповідав. Він ходив по кімнаті важкими кроками, аж підлога скрипіла під його ногами.

— Закладаюся, що ви вважали мене за дуже підлого й дуже дурного,—сказав тесляр підводячись;—принаймні ви бачите, що вашому горю далеко до мого.

Маркіз упав у фотель і мовчав. По щоках його покотилися сльози.

— Що, пане Буагібо, чого плачете?,—щиро спитав Жан.— Чи ви хочете, щоб я заплакав із вами? Цього вже не буде. Я тоді стільки виплакав із горя та з досади, що далєбі в мені й краплі сліз не залишилося. Годі, годі! Забудьте минуле й доручіть богові теперішнє. Отже, бачте, є люди, яким іще гірше, як вам. Ваша дружина була гарна, дуже розумна, вихована, лагідна пані. Може вона не так пестила та голубила вас, як моя, але, пинаймні, не обманювала вас. Очевидно, ви могли спати спокійно, коли пустили її саму до Парижу, як їй заманулося; ви не ревнували, ви не мали приводу до цього. А я... як день, так ніч, сто чортів його мамі, колупало мені мозок: я підглядав, підслухував, підстерігав, ховав свої ревності, соромився їх, а сам мучився, і що краще підстерегав, то більше бачив, як хитро мене дурять. Ніколи мені не щастило застукати їх. Нанні була хитріша за мене, і коли, бувало, я згаю час на засідку, вона ще зніме бучу, що я не вірю їй. Коли дитина так виросла, що стала на когось скидатися, і коли я побачив, що вона неподібна на мене... що ви гадаєте? Я мало не збожеволів, але звик любити її, жалувати, пестити, працювати, щоб годувати її, тремтіти, коли воно наб'є собі гудзя на голові, бачити, як воно стрибає біля мого варстата, сідає верхи на мої колоди, або бавившись вищерблює моє приладдя. Воно ж одно тільки й було в мене. Я гадав, що воно моє, більше не знайшлося; я не міг обійтися без дитини—де там! Тай любило ж мене бісове хлоп'я. Як воно горнулося до мене, яке розумне було; коли я гримав на нього, воно так плакало, що серце краялося. Кінець-кінцем, я забув свої підозри й упевнив себе, що я його батько, і коли куля забила його в армії, я хотів укоротити собі віку. Він був такий гарний, бравий хлопець, моторний робітник і хвацький салдат! І хіба ж це його вина, якщо він не був моїм сином? Він зробив би моє життя щасливим, він помагав би мені в моїй праці, і я не був би самотнім на старості. Було б із ким товаришувати, Побалакати ввечері по роботі, було б кому ходити біля мене, коли я хворів, покласти мене на підпитку, розмовляти зі мною про його матір, про яку ні з ким говорити не зважусь, бо всі, опріч його, знали моє лихо. Годі бо, пане Буагібо, ви стільки

не витерпіли, як я. У вас не знайшлося чужого спадкоємця, і коли ви не мали цього добра, то не мали й сорому.

— І не мав би жодної заслуги!—відказав на це маркіз. Жане, відчини двері, дай мені подивитися на портрет маркізи. Ти мене підбадьорувеш. Ти зробив мені добро. Я був нерозсудливим того дня, як прогнав тебе від себе. Ти не дав би мені зробитися таким кволим і безумним. Я гадав, що усуваю ворога, а позбавив себе приятеля.

— Але якого ж біса ви вважали мене за ворога?—спитав тесляр.

— Ти про це нічого не знаєш?—відказав питанням маркіз, встромивши в нього проникливий погляд.

— Нічого,—твердо відповів тесляр.

— Слово честі?—спитав маркіз Буагібо, міцно стискаючи йому руку.

— Присягаюся моїм вічним спасінням!—із гідністю, підносячи руку до неба, відказав тесляр.—Сподіваюся нарешті, що ви скажете мені це.

Маркіз ніби не чув цих енергійних і щирих слів. Він почував, що Жан казав правду, і знов сів на своє місце. Потім, повернувши фотель у бік кабінетних дверей, які відчинив Жан, він із глибоким сумом розглядав риси своєї жінки.

— Що ти любив далі свою дружину, мовив він, що ти прощив невинну дитину,—я з цим згоджуюсь... але що ти міг бачити й терпіти приятеля, який зраджував тебе... от чого не збагну.

— Е, пане Буагібо! Оце справді було найважче, надто тому, що це не був обов'язок, і всі похвалили б мене, як би я переламав йому ребра. А знаєте, що мене заспокоювало? Я бачив, що він дуже каявся й дуже сумував. Поки гарячка любови владала ним, він через мій труп пішов би до своєї коханки. Вона була гарна, як травнева троянда. Не знаю, чи ви бачили її, чи пам'ятаєте, але знаю, що Нанні, на свій штиб була не згірш від пані Буагібо. Я за нею вмлівав і він теж. Він задля неї побусурменився б, і я був як очманілий. Але коли молодість почала минатися, я побачив, що вони не кохаються більше і соромилися свого гріха. Жінка знов почала любити мене, бачивши, що я добрий і великодушний, і йому так важко було на серці, що, коли ми бувало пиячили разом, він усе намагався сповідатися переді мною. Але я не допускав до цього; іноді він п'яний ставав переді мною навколішки, кричав, як божевільний: «убий мене, Жане, на, вбий. Я заслужив цього й буду радий». Витверезившись він не згадував більше про це, але він дав би порубати себе заради мене, і тепер пі-

ся пана Антуана він найліпший мені приятель. Предмета наших страждань уже нема на світі, але дружба залишилася. То ж через нього я змагався з адміністрацією й деякий час бродяжив. Ну, що ж. Він працював на моїх замовців, щоб затримати їх для мене, віддавав мені гроші, а потім знов вернув усіх їх; усе, що в нього є, належить мені, а що він молодший від мене, то сподіваюся, що він же закриє мені очі. Він повинен це зробити, але кінець-кінцем мені здається, що я люблю його за те лихо, яке він заподіяв мені, і за твердість, яку я мав, щоб простити йому.

— О, боже, боже,—сказав пан Буагібо,—можна бути великим, як не боїшся бути посміховищем.

Він тихо причинив кабінетні двері; повернувшись до каміна, він помітив сувертня й листа на його адресу.

Пане Маркизе

Я обіцяла вам, що ви більше не почуете про мене, але ви сами примушуєте мене нагадати вам за своє існування, і я зроблю це востаннє.

Чи ви допустилися помилки, давши мені дуже коштовні речі, чи це милостиня вбогому?

Я не посоромилася б прийняти допомогу від вас, якби мені довелося жебрати, але ви помилилися, пане маркизе, коли вважали, що я в скрутному стані. Наш стан не поганий, як на наші прості, скромні потреби та нахили. Ви багаті й щедрі; я була б винна, прийнявши дарунки, які ви могли б обернути на багатьох інших, це значило б обкрадати бідних.

Велика радість мені була б, і я віддала б за це своє життя, щоб виблагати від вас слово забуття й прощення, слово приязні для мого батька. О, добродію! Ви не знаєте, як болить серце дитини, коли вона бачить, що її батька несправедливо обвинувачено, і коли вона не має способу виправдати. Ви не хотіли дати мені цих способів, бо вперто переді мною заховували причину свого гніву. Але як же ви не збагнули, що в такому стані я не можу прийняти від вас дарунків і скористуватися з вашої доброти.

А втім, залишаю маленького сердолікового персня, якого ви наклали мені на палець, коли я ввійшла до вас під чужим ім'ям. Це річ,—сказали ви мені,—нічого неварта, спогад ваших мандрівок. Воно для мене коштовне, хоч дане не як доказ замирення, на яке ви не хотіли згодитися; але воно нагадуватиме мені солодку й жорстоку хвилину, коли я почувала, що моє серце линуло до вас, і коли зникали марні надії. Я мусіла б ненавидіти вас, бо ви ненавидите мого батька, якого я

над усе шаную. Я повертаю вам ваші дарунки без почуття ображеної гордості й відмовляюся від вашої прихильності з глибоким сумом.

Прийміть, пане маркізе, почуття пошани,
Жільберти де Шатобрен.

VIII

ВОСКРЕСІННЯ

— То ти, Жане,—спитав пан Буагібо,—приніс оцього пакунка з листом?

— Ні, пане, я нічого не приносив, і навіть не знаю, що воно таке,—цілком щиро відповів тесляр.

— Ну, як тобі вірити,—відказав маркіз,—коли ти позавчора брехав мені з таким апльомбом, рекомендуючи мені одну особу під ім'ям другої.

— Позавчора я брехав, але я не присягався, а тепер я боюся. Я нікого не бачив, щоб хто входив сюди, і я не знаю, хто це приніс. Але через те, що ви перший заговорили про те, що скоїлося позавчора, бо я не насмілюся б... Дозвольте ж вам сказати, що бідна дитина плакала всю дорогу, думаючи за вас, і що...

— Благаю тебе, Жане, не кажи мені ні про цю панну, ні про її батька; я тобі обіцяв, що сам заведу розмову з тобою за них, коли буде треба, і за цією умовою ти обіцяв не мучити мене. Зажди, поки я спитаю тебе.

— Нехай буде так. Але, як ви примусите мене надто довго ждати й урветься мені терпець...

— Може я ніколи не заговорю, і ти завжди будеш мовчати,—сказав маркіз з очевидним невдоволенням.

— Побачимо,—відказав тесляр,—цього не було в нашій умові.

— Годі, забирайся,—сухо мовив пан Буагібо.—Твоя робота сьогодні скінчена, від вечері в мене ти відмовився, напевне, Еміль нетерпляче чекає тебе. Скажи йому, щоб він не занепадав духом і що я незабаром одвідаю його... може взавтра.

— Коли ви будете поводитися з ним, як зі мною, і не захочете розмовляти з ним і слухати від нього про Жільберту, то яка йому користь із вашої візити? Цим ви його не вилікуєте.

— Жане, ти надокучаєш мені й робиш боляче. Іди собі.

— Ну, погода змінилася,—подумав тесляр.—Почекаємо, поки випогодиться.

Він одягнув свою куртку й пішов із парку. Пан Буагібо йшов за ним, щоб самому зачинити останню хвіртку. На дворі

ще не смеркло. Маркіз помітив на піску, недавно заскородженому граблями, подвійний слід маленької жіночої ноги. Сюди й назад; то Жільберта йшла до сирні й поверталася назад. Він не сказав про це теслярові, а той сам не зауважив.

Тим часом Жільберті довелося чекати більше, як вона сподівалася. Уже хвилин із десять, як зайшло сонце, і час їй дуже тягнувся. Наближалась ніч, до того страх зустріти когонебудь в замку, хто міг би її впізнати, збільшував її неспокій. Вона насмілилася вийти з того місця, де ховалася, й трохи пройти вниз понад річкою, щоб не пропустити тесляра. Але не ступила вона й трьох кроків відкритим місцем, як почула, що хтось іде за нею; глянувши назад, вона побачила Констана Галюше, що з вудкою в руці вибирався на гаржілеську дорогу.

Жільберта спустила відлогу на лице, але не так швидко, щоб ловець пічкурів не запримітив пасма білявого волосся, синіх очей, рожевої щічки. А втім, було б дивно, якби він не впізнав її, так близько за нею йдучи. Хо́да її мало скидалася на ходу селянки, і грубий плащ був уже не такий довгий, щоб закрити низ легкого вбрання, гарненьку ніжку, взуту в маленькі об нозі черевички. Ця зустріч дуже підохотила цікавість Констана Галюше. Він надто гребував селянками, щоб цікавитися ними на прохідці, але вигляд передягнутої панни зачепив його аристократичний смак, і невиразне передчуття, що це біляве волосся, яке так важко було сховати, належало Жільберті, спонукало його йти слідом, щоб учепитися за нею.

Галюше пустився навздогін, ідучи то зараз за нею, то поруч із нею, то затримуючи, то подвоюючи кроки, розгадуючи маленькі хитрощі, до яких вона вдавалася, щоб залишитися ззаду й щоб він її випередив, зупиняючись, коли вона зупинялася, нахиляючись до неї, майже торкаючись її, з нахабною цікавістю заглядаючи їй під відлогу.

Перелякана Жільберта шукала очима якоїнебудь хати, куди б можна було втекти. Але не було ніякої хати, й вона йшла далі в напрямку до Гаржілесу, сподіваючись, що тесляр дожене її й визволить від настирливого провожатого.

Проте не видко було нікого; не бажаючи терпіти далі проводи, вона нахилилася, ніби розглядаючи щось у своєму кошику й удаючі, ніби забула, чи згубила щось, і, раптом, обернувшись, пішла в напрямку до парку; Жільберта сподівалася, що Галюше, якому не було ніякого приводу йти в цей бік, не зважиться повернутись за нею.

Було запізно: Констан пізнав її, і почуття низької помсти взяло гору.

— Гей, гарненька селяночко,—сказав він, кидаючись до неї,—чого це ви шукаєте так таємничо? Чи не допомогти вам знайти? Ви не відповідаєте. Розумію. У вас тут призначено побачення, і я вам заважаю. Тим гірше для молодих дівчат, що ходять сами вечорами, вони ризикують зустріти одного джигуна замість другого, а завжди винні ті, кого нема. Не турбуйтеся, вночі всі коти сірі, і не зважайте на це, візьміть мою руку. Як не знайдемо того, хто вам потрібен, то постаємося заступити його без великої втрати.

Налякана брутальними пропозиціями, Жільберта кинулася втікати. Моторніша й тонша за Галюше, вона метнулася між деревами, прослизнула через саму гущавину й незабаром уважала себе поза небезпекою. Але наче сказ найшов на Галюше, коли він побачив, що вона так спритно викрутилася. Кинувшись навздогін, трохи забившись і подряпавшись об гілля, він знову опинився біля неї, проти ґрат парку Буагібо.

Тут, ухопивши її за плащ, він сказав лаючись:

— Я хочу подивитися, чи варті ви, щоб я так гнався за вами. Коли ви не гарні, то вам не треба тікати, серденько, коли ж ви молоді й цікаві, то я вас чудово обніму, моя любко!

Жільберта мужньо боронилася, б'ючи Галюше по обличчі й руках кошиком, але сили були дуже нерівні; ризикуючи подряпати її застіжкою плаща, він що було сили стягав підлогу.

У цей момент два чоловіки з'явилися на воротях парку, і Жільберта, насилу видержавшись, кинулась до них, під захист того, хто перший потрапив їй назустріч. Вона опинилась в обіймах пана Буагібо.

Зомліваючи від жаху й обурення, вона сховала своє обличчя на грудях старого, і ні маркіз, ні тесляр зразу не впізнали її. Побачивши Галюше, який тікав, Жан знов спалахнув гнівом і побіг за ним навздогін. Конторник пана Кардонне був грубий і присадкуватий, і Жан, не зважаючи на свій вік, мав над ним перевагу ростом і моторністю. Побачивши, що його майже наздогнали, Галюше поклався на свою силу й обернувся. Між ними зчинилася боротьба, і Галюше, міцний собою, витримав досить добре перший напад, але Жан був атлет і хутко звалив його близько води.

— Га, то тобі замало ремества шпигуна!—сказав він, придушивши йому коліньми груди й стиснувши його за горло так сильно, що переможений мусів випустити його з своїх рук;—іще бракувало, мерзенний льокаю, ображати жінок. Я розчавив би таку шкідливу тварюку, як ти, але ти остільки підлий, що позиватимешся. Та не дам я тобі цієї втіхи, ти

вийдеш із моїх рук без жодної уразки, яку б ти міг показати; я обмежуся лише тим, що обмию тобі морду милом, гідним тебе.

Набравши жменю чорної грязюки на березі річки, тесляр вимастив ним обличчя, сорочку й краватку Галюше, а потім пустив його і, стоячи перед ним, сказав:

— Попробуй торкнутися мене, то я ще нагодую тебе болотом.

Галюше, спробувавши вже сили тесляра, не мав охоти більше до цього. Він хотів жбурнути каменем у голову Жанові, побачивши, що той безпечно відвернувся. Але розмірковував, що справа могла повернутися на лихе, і коли він не звалить одним ударом, то дорого заплатить за це. Він повернувся назад, погрожуючи й лаючи на чім світ його та дурепу, за яку той заступився. Проте він не зважився назвати Жільберту, або виявити, що він упізнав її. Він не був твердо певний, що вона не зробиться невісткою його хазяїна, бо вже протягом кількох днів, як Еміль хворів, пан Кардонне здавався страшенно заклопотаним і нерішучим.

Жільберта й маркіз не бачили цієї сцени. Молода дівчина задихалася й майже в нестямі, дозволила себе вести до сирні. Пан Буагібо, дуже збентежений такою пригодою, але рішивши чемно домогтися ображеній панні, не зважувався розмовляти з нею, чи показати, що він упізнав її. Недовірливість його повернулася знову; він питав себе, чи не підготовано цю сцену, щоб кинути йому на груди оцю тремтячу голубку, але, коли вона знепритомніла на порозі його сирні й коли він побачив її блідість, згаслі очі й пополотнілі губи,—його опанував ніжний жаль і жорстокий гнів на чоловіка, здатного скривдити беззахисну жінку. Потім він збагнув, що ця шляхетна дитина наразилася на цю небезпеку, тому, що прийшла до нього задля гордого й некорисливого вчинку. Він підняв її, одніс на фотель і, розтираючи її похололі руки, сказав:

— Заспокойтеся, панно Шатобрен, заспокойтеся, прошу вас, ви тут у безпеці, ви тут бажана гостя.

— Жільберта! — гукнув тесляр, коли впізнав її вернувшись.—Дочка Антуана, моя Жільберта! Боже мій, чи ж це можливо? О, якби я знав. Я б не помилював цього негідника. Але він недалеко—заб'ю його.

В пориві люті він готовий був пуститися за Галюше, але маркіз і Жільберта, що трохи отямилась, стримали його, хоча не без труднощів. Жан не тямив себе. Нарешті маркіз втлумачив йому, що в інтересах репутації дочки графа Шатобрена не слід заходити далеко зі своєю помстою.

Проте маркізові було дуже ніяково віч-на-віч із Жільбертою. Вона хотіла йти, а він у глибині серця бажав, щоб Жільберта залишилася якнайдовше й не міг зважитися сказати це їй інакше, як посилаючися на те, що їй треба відпочити й заспокоїтися від свого хвилювання. Але Жільберта боялася знов потурбувати батьків і запевняла, що почуває себе на силі йти. Маркіз пропонував екіпаж, етер, шукав флякона, але не знаходив, метушився коло неї, а надто думав, щоб відповісти їй на лист і вчинок. Але він був незграбніший і стурбованіший від школяра, що вперше вийшов у світ, коли йому дошкуляла нерішучість його вдачі.

Нарешті Жільберта встала, збираючись іти з Жаном, якого просила провести її до Шатобрену. Маркіз теж підвівся, взяв капелюха й схопивши нового ціпка, з рішучим виглядом, який примусив тесляра посміхнутися, сказав:

— Дозвольте мені також проводити вас. Цей мерзотник може причаївся десь у засідці, а два кавалери значать більше, як один.

— Нехай іде!—пошепки мовив Жан Жільберті, яка хотіла вже відмовитися від його послуг.

Усі трое вийшли з парку, і спочатку маркіз тримався трохи з-заду, або йшов попереду, ніби в авангарді. Потім він опинився поруч із Жільбертою і, помітивши, що вона знесилена й ледве йшла, зважився пропонувати свою руку. Згодом він почав розмову з нею й помалу почув себе вільніше. Спочатку він казав про загальні речі, потім про саму неї. Він розпитував про її смаки, заняття, читання.

Хоч Жільберта відповідала зі скромною стриманістю, проте він зауважив, що вона була обдарована високим розумом і досить освічена.

Вражений таким відкриттям, він захотів довідатися, де й як вона набралася таких серйозних знаннів. Вона призналася, що найкращою частиною знаннів зобов'язана бібліотеці замку Буагібо.

— Дуже радий!—сказав маркіз.—Пропоную всі свої корисні книжки до ваших послуг. Сподіваюся, що ви пришлете до мене по них, якщо не дозволите мені вибирати їх і посилати вам щотижня. Жан не відмовиться бути нашим посередником, Еміль візьме на себе цей обов'язок.

Жільберта зідхнула: налякана мовчанкою Еміля, вона вже не сподівалася, що такий щасливий час може повернутися.

— Зіпріться ж на мою руку,—сказав маркіз.—Ви, очевидно, хворі, проте не хочете, щоб я допоміг вам.

Коли вони були внизу шатобренського горба, пан Буагібо,

який досі ніби забувся був, почав виявляти ознаки хвилювання й неспокою, як полохлива коняка. Раптом він зупинився й тихенько вийняв Жільбертину руку з-під своєї, щоб передати її теслярові.

— Я вас zostавляю біля ваших дверей із щирим приятелем. Я вже не потрібний вам більше, але обіцяйте мені користуватися моїми книжками.

— Якби я могла запросити вас далі!—доказала Жільберта благальним тоном.—Я згодилася би не розгортати за все моє життя жодної книжки, хоч це була б для мене величезна втрата.

— На жаль, це неможливо,—відповів він зітхаючи;—але час і випадок дають несподівані зустрічі. Сподіваюся, панно, що прощаюся з вами не назавжди; це була б мені велика прикрість.

Він попрощався й пішов зачинитися в своїй сирні, де частину ночі сидів і писав, давав лад паперам і дивився на портрет небіжки маркізи.

Вранці пан Буагібо одягнув своє зелене вбрання, пошите за модою часів імперії, найяснішого парика, рукавички, лосеві штани, гусарські чоботи з китицями й короткими острогами, подібними формою до лебедячої шиї. Служник у парадній ліберії стайничого підвів йому найкращого коня і, сам сівши на коня, майже такого самого гарного, поїхав слідом за ним рисі дорогою на Гаржілес, тримаючи на руці примощовану ременем шкатулу.

Мешканці містечка дуже дивувалися, побачивши в своїх мурах маркіза, який сидів рівно й твердо на своєму великому білому коні, ніби професор верхової їзди старих часів, в парадному вбранні, з золотим моноклем, тримаючи догори, як свічку, прутика з золотою голівкою. Років із десять, як маркіз не виїжджав нікуди: ні в місто, ні на село. Діти бігли слідом за ним, приваблені пишнотою його виїзду; жінки тиснулися на порогах своїх хат, а чоловіки, що носили вагу, здивовано зупинялися серед вулиці.

Маркіз ступою виїхав на крутий брук і так само спустився до заводу Кардонне, наче добрий їздець, що не боїться небезпеки, він в'їхав рисі *à la française* на подвір'я, так вільно керуючи конем, що рухи його скидалися на коливання маятника. Він мав іще добрий вигляд, і жінки казали:

— Ви хіба не бачите, що він чаклун. Адже він ані трохи не постарів за десять років, коли не заглядав сюди.

Попросивши, щоб його провели до Еміля Кардонне, він застав молодого хлопця в кімнаті, на софі між батьком із пра-

вого й лікарем із лівого боку. Пані Кардонне сиділа насупроти й пильно на нього дивилася.

Еміль був дуже блідий, але його стан не загрожував ніякою небезпекою. Підвівшись він пішов назустріч панові Буагібо, який ніжно обійняв його, низько вклонився пані й стріманіше панові Кардонне. Протягом кількох хвилин мова точилася про здоров'я хворого. У нього був досить сильний напад гарячки, йому напередодні пустили кров, ніч він провів добре, і вранці гарячки як не було. Емілеві радили проїхатися в колясі, і він збирався одвідати пана Буагібо. Аж сам маркіз увійшов до нього в кімнату.

Маркіз про всі подробиці цієї недуги чув від тесляра, який нічого не казав про це Жільберті. Не було більше ніякого приводу боятися. Лікар, заявивши, що хворий може обідати, вийшов і пообіцяв одвідати хворого ще взавтра,—але тільки для годиться.

Пан Буагібо, слухаючи про ці подробиці, уважно роздивлявся на обличчя пана Кардонне. Він спостеріг на ньому скорше вираз тріумфу, ніж радості.

Безперечно, промисловець тремтів при думці втратити сина, але, коли страх минув, перемога була осягнута, Еміль міг терпіти своє горе.

Пан Кардонне теж роздивлявся чудну поставу маркіза й уважав її за надзвичайно смішну. Його величність і повільність у розмові дратували його, бо пан Буагібо, дуже збентежений, але не показуючи цього, говорив загальники з глибокодумним виглядом. Промисловець, скоро попрощавшись із ним, пішов працювати. Тоді пані Кардонне, помітивши, що Еміль хотів би побалакати на самоті зі своїм старим приятелем, залишила їх самих, порадивши Емелеві не втомлювати себе розмовою.

— Ну,—сказав Еміль маркізові, коли вони залишилися сами,—можете одягнути мені мученицького вінка. Я перетерпів іспит, але бог захищає тих, хто на нього покладається, і я вийшов цілий, без видимих уразок, трохи розбитий, але спокійний і повний віри в майбутнє. Сьогодні вранці я заявив батькові, в повному розумі й цілком спокійний, те саме, що заявляв йому в хвилюванні й може в гарячковому стані. Тепер він знає, що я нізащо в світі не відмовляюся від своїх думок і що ніяка гра з моєю пристрастю не дасть йому перемоги. Він, здається, задоволений, бо гадає, що йому пощастило відвернути мене від шлюбу, якого жахається більш, ніж запалу моїх переконань. Іще сьогодні вранці він казав мені, що для моєї розваги вирядить мене мандрувати до Італії.

Я відповів, що не хочу покидати Францію, навіть тутешню країну, якщо він не прожене мене зі свого дому. Батько посміхався, проте не хотів мені заперечувати, бо вчора пускали кров. Але взавтра він говоритеме суворим приятелем, післязавтра—роздратованим батьком, а далі—владним господарем. Не турбуйтеся за мене, мій друже, мені вистачить мужності, спокою й терпіння. Чи засудить він мене на вигнання, а чи залишить при собі, щоб мене мордувати,—я доведу йому, що любов дуже сильна, коли вона походить від ентузіязму істини й підтримується ідеалом.

— Емілю,—сказав маркіз,—від вашого приятеля Жана я знаю все, що сталося між вашим батьком і вами, а також усе те велике й переможне, що сталося в вашій душі. Ідучи сюди, я був спокійний.

— О, мій друже! Я чув, що ви помирилися з цим простим, але незвичайним чоловіком. Він казав мені, що ви збираєтесь одвідати мене, і я чекав на вас.

— Він нічого більше не казав?—спитав маркіз, пильно дивлячись на Еміля.

— Ні, нічого більше, присягаюсь,—відповідав Еміль щиро.

— Добре, що він додержав слова,—відказав маркіз Буагібо:—ви були в такому стані через гарячку, що не знесли б нових почувань. Я сам чимало перетерпів із того часу, як ми не бачилися, але я задоволений із наслідків і розповім вам про них. Тільки не тепер. Ви ще дуже бліді, а я ще не досить певний у собі. Не приїжджайте до мене сьогодні, мені треба декуди заїхати, і може ввечері повертаючись я побачусь із вами. Обіцяйте мені до того часу пообідати, дозволити ходити за вами і, одно слово, вилікувати вас.

— Обіцяю, мій друже. От, якби я міг сповістити ту, кого кохаю, що, цілком одужавши, я відчув у своєму серці ще запальнішу й рішучішу любов, ніж будь-коли раніше.

— Гаразд, Емілю! Напишіть їй кілька рядків, не втомлюючи себе.—Я заїду ввечері і, як що вона живе не дуже далеко, візьмусь приставити їй вашого листа.

— О, мій друже! Я не можу сказати вам її ім'я. Якби тесляр узявся... тепер, коли за мною не сладкують щохвилини і коли до мене повернулися сили, я міг би написати листа.

— То напишіть, запечатайте, не зазначаючи адреси. Тесляр працює в мене, і лист буде в нього ще до вечора.

Поки молодий хлопець писав, маркіз Буагібо вийшов із його кімнати й захотів побалакати з паном Кардонне. Йому відповідали, що він кудись поїхав кабриолетом.

— Не знаєте, де я можу наздогнати його?—спитав маркіз, не дуже довіряючи.

Він не сказав, куди поїхав, але здається, що до Шатобрену, бо поїхав дорогою, якою їздив туди минулого тижня.

При цій відповіді маркіз Буагібо виявив дивну жвавість, вернувся до Еміля, взяв його листа, полапав його живчика, помітив, що Еміль трохи схвильований, сів на коня, виїхав із леса так само, як і в'їхав, але пустився швидко, опинившись у полі.

ІХ

ЗАМИРЕННЯ

Тим часом пан Кардонне приїхав до Шатобрену. Були всі вдома: Жільберта, її батько й Жанілла.

— Пане Шатобрене,—розв'язно сказав він, сідаючи між ними, стривоженими відвідинами, що віщували їм нові прикрості; безперечно вам відомо все, що сталося між моїм сином і мною з приводу вашої дочки. Мій син мав добрий смак і добрий розум обрати її за наречену. Панна й ви, добродію, були такі ласкаві, що прийняли його сватання, не впевнившись, чи я ухвалю його...

Тут Жанілла зробила гнівний жест, Жільберта зблідши спустила очі, а Антуан почервонів і роззявив рота, щоб перебити панові Кардонне мову. Але той, не спиняючись, правив далі.

— Спочатку, признаюсь вам, я не ухвалював цього зв'язку, але, приїхавши сюди й побачивши панну, я здався. Згоду я давав на умовах дуже м'яких і простих. Мій син ультрадемократ, а я поміркований консерватор. Я передбачаю, що він через запальність своїх поглядів, втратить розум і кредит: я вимагаю, щоб він відмовився від них і став розсудливим, пристойним. Гадаючи, що він легко пристане на цю жертву, я наперед радів і сповістив вас про це, як річ певну, в листі, адресованому до вашої дочки. Але, на моє велике здивовання, Еміль упирається в своїй захопленості й жертвує любов'ю, яку я вважав за глибшу. Я примушений сказати вам, що сьогодні вранці він безповоротно відмовився від руки панни, і я вважав за свій обов'язок негайно сповістити вас, щоб, знаючи достоту мої й його наміри, ви не могли обвинуватити мене в нерішучості та нерозсудливості. Коли ви тепер волите підогрівати його почування й попускати його домаганням—це ваша справа, я вмиваю руки.

— Пане Кардонне,—відповів Антуан, підводячись із місця,—Знаю це все, знаю також, що вам завжди не бракує фраз,

щоб поглузувати з нас, але кажу: коли ви все так досконало знаєте, то тому, що підсиляли шпиків у наш дім і льокаїв, щоб зневажати нас образливими претензіями на руку моєї дочки. Ви вже чимало помордували нас своєю дипломатією, і ми вас просимо без церемоній припинити її. Ми не такі вже прості, щоб не розуміти, що ви ні за яких умов не хочете поєднати своє багатство з нашою бідністю. Ви не обдурили нас своїми вивертами, і коли незвичайною винахідливістю свого розуму ви поставили свого сина між неможливою моральною покорою, коли ходить про переконання, і шлюбом, на який ви не згодні би, якби він удався до брехні, ми заприсяглись би визволити його, вас і себе від усякої брехні та облуди. Ми знаємо, що мусимо робити: я вмю охороняти честь і гідність своєї дочки так само, як ви багатство свого сина, і в цьому не потрібую нічиїх порад і нічєї науки.

Заявивши це з твердістю, якої зовсім не сподівався пан Кардонне від старого п'яниці Шатобрена, пан Антуан знов сів і дивився просто в обличчя промисловцеві. Жільберті здавалося, що вона вмирає, але, вважаючи за свій обов'язок зміцнити своєю гордістю справедливу батькову гордість, вона також скинула очима на пана Кардонне, і погляд її, здається, стверджував усе, що говорив батько.

Жанілла, що далі не могла владати собою, вважала теж за потрібне додати слово.

— Не турбуйтеся, добродію, — сказала вона, — прекрасно обійдуться й без вашого імени. Тут люди з ім'ям вартим вашого, а щодо грошей, то тут їх більше втратили мавши, ніж скільки ви набули, не мавши.

— Знаю, панно Жанілло, — відповів Кардонне з удаваною байдужістю й глибокою погордою; — знаю, що ви дуже бундючитесь ім'ям, яке граф Шатобрен дав вашій дочці. Щодо мене, то я не так би пишався ним і заплющив би очі на певні вади народження, але розумію, що статок підпанка, набутий працею, здається ганебним особі, що народилася, як ви, очевидно, в розкошах ледарства. Мені залишається тільки побажати всім щастя й попрохати панну Жільберту вибачити мені, що зробив їй невеличку прикрість. Моя провина була невільна, але сподіваюся виправити її доброю порадою: молоді люди, які беруться порядкувати волею своїх батьків, іноді бувають більше сп'янілі від минущої примхи, ніж проїняті сильною пристрастю. Емілева поведінка, на мою думку, є доказ того, і мені трохи соромно за нього.

— Годі, пане Кардонне, годі! Чуєте? — гукнув пан Антуан,

аж не тямлячись від гніву вперше за все своє життя.—Я соромився б мати стільки розуму, як ви, коли б уживав його на такі негідні речі, як образа молодої дівчини та виклик батькові при ній. Сподіваюся, що ви розумієте мене і що...

— Пане Антуане! Панно Жанілло! — зарепетував Сільвен Шарасон, опинившись одним скоком серед кімнати.—Там пан Буагібо їде до вас! Ёй-бо, пан Буагібо! Я пізнав його по білому коневі й жовтому моноклеві.

Ця несподівана новина так вразила графа Шатобрена, що він забув увесь свій гнів і раптом, зрадівши як дитина, але й жахаючись, кинувся нетвердими кроками назустріч старому приятелю.

Та в ту мить, як він готовий був кинутися в обійми маркізові, його заморозив страх і ніби паралізувало холодне обличчя та тужно-чемне вітання маркіза. Тремтячи з розкряним серцем, пан Антуан конвульсійно вхопив руку дочки, не знаючи, чи підвести її до пана Буагібо в ознаку замирення, чи відвести її, як тяжкий доказ своєї провини.

Жанілла розгубившись, робила глибокі реверанси маркізові, який неухважно зиркнув на неї, привітавши її ледве помітно.

— Пане Кардонне,—сказав Буагібо, опинившись на порозі квадратного павільйону віч-на-віч із промисловцем, який виходив останнім; здається, ви вже їдете звідціль, а я саме приїхав сюди, щоб зустрітися з вами. Ви якраз виїхали з дому тоді, коли я шукав вас, я пустився слідом за вами. Будь ласка, залишіться ще трохи й приділіть мені кілька хвилин уваги.

— Ми побалакаємо десь в іншому місці, коли хочете, пане маркізе,—відповів пан Кардонне,—бо я не можу zostаватися тут далі; але, як ваша воля, ми зійдемо пішки з цієї гори.

— Ні, добродію, ні, пробачте мою настирливість: те, що я маю сказати вам, досить важливе, і особи, що тут є, повинні це чути. Здається, я приїхав пізно й не встиг попередити неприємні розмови тут, але ви—ділова людина, пане Кардонне, і знаєте, що в серйозних справах збираються на раду, щоб холодно обміркувати важливі питання, навіть тоді, коли в глибині душі заховують трохи пристрасти. Графе Шатобрене, прошу затримати пана Кардонне, це дуже потрібне! Я старий, кволий, може не матиму більше сили приїхати вдруге, бо я не можу робити таких довгих подорожів. Ви—молоді люди проти мене, отож прошу в вас трохи терпіння, щоб позбавити мене надмірної втоми; невже ж ви мені відмовите в цьому?

Цього разу маркіз говорив невимушено й вишукано, через

це він здавався людиною, зовсім відмінною від тієї, яку годину тому бачив Кардонне. Промисловця це зацікавило, не без домішки жалости й поваги. Пан Шатобрен попросив його залишитися, і вони всі ввійшли в павільйон, крім Жанілли, якій пан Антуан дав знак, і вона примостилася за кухонними дверима, щоб підслухати.

Жільберта вагалася, чи входити їй, чи вийти, але пан Буагібо подав їй дуже чемно руку і, підвівши до фотеля, сам сів біля неї на деякім віддаленні від її батька й Емілевого.

— Щоб узятися до діла як слід із повагою, якою ми зобов'язані до жіноцтва,—сказав він,—звертаюся насамперед до панни Шатобрен. Добродійко, минулої ночі, я склав заповіт і приїхав, щоб ознайомити вас із його пунктами та умовами; але не хотів би цього разу нахопитися на відмову і не інакше насмілююся прочитати вам цей документ, як заручившись вашим словом не гніватися. Ви теж призначили мені умови в листі, який зі мною й яким ви зробили мені чималу прикрість. Проте я вважаю ваші умови за справедливі й розумію, що ви не захотіли прийняти найменшого дарунка від людини, яку вважаєте за ворога своєму батькові. Отже, щоб умилостивити вас, цю ворожнечу треба припинити, і ваш батько мусить пробачити мені те, в чім я завинив проти нього. Графе Шатобрене,—сказав він, подводячись із героїчною рішучістю,—ви колись образили мене, я відповідав вам так само образою, позбавивши вас своєї приязні без ніяких пояснень. Нам треба було або битися, або простити один одному. Ми не билися, але двадцять років були чужі один одному, це важливіше для двох чоловіків, що колись любили один одного. Тепер я прощаю вашу провину. Чи даруєте ви мені мою?

— О, маркізе!—скрикнув пан Антуан, кидаючись до нього й уклякнувши на одно коліно.—Ви ніколи й ні в чому не були винні переді мною, ви були мені найліпшим приятелем, ви були мені замість батька, а я смертельно образив вас. Я підставив би вам відкриті груди, якби ви захотіли пробити їх ударом шпаги, і я ні за що не зняв би проти вас руки. Ви не захотіли відібрати мені життя й покарали мене далеко більше, позбавивши своєї дружби. Тепер ви мені прощаєте; приймаю це на колінах, при своїх приятелях і ворогах, бо ця зневага—єдина відплата, яку я можу дати вам. А ви, пане Кардонне,—сказав він, подводячись із колін і міряючи промисловця з голови до п'ят,—ви вільні сміятися з речей, яких неспроможні збагнути, але я не всім підставляю свої груди й беззбройну руку—незабаром ви це визнаєте.

Пан Кардонне також підвівся, загрозово поглядаючи на пана Антуана. Маркіз став між ними, мовивши Антуанові:

— Графе, не знаю, що тут сталося між вами й паном Кардонне, але ви пропонували мені відплату, якої я не приймаю. Хочу думати, що наші провини були взаємні, і не навколішках перед собою, а в своїх обіймах хотів би я бачити вас. Але тим, що ви вважаєте себе за зобов'язаного виявити мені покору, на яку дають право мої роки, то поки обнімемося, я вимагаю, щоб ви помирилися з паном Кардонне й зробили перший крок.

— Неможливо!—гукнув Антуан, конвульсійно стискаючи маркізову руку й розриваючись між радістю та гнівом.—Допіру пан образив розмовою мою дочку.

— Ні, не може бути,—відказав маркіз,—це якесь непорозуміння. Я знаю пана Кардонне. В його вдачі нема підлоти. Пане Кардонне, я певен, що ви розумієте честь не згірше від першого-ліпшого шляхтича, і зараз на ваших очах двоє шляхтичів, які на смерть образили один одного, помирилися, не соромлячись взаємних поступок. Будьте ж великодушні й доведіть нам, що не ім'я дає шляхетність. Я приїхав до вас із словами миру, а особливо з засобами угоди. Дозвольте мені покласти вашу руку в руку графа Шатобрена. Отже ви не можете відмовити старому, що стоїть край могили. Панно Жільберто, допоможіть мені, скажіть слово своєму батькові!

Засоби угоди, як райський спів, прозвучали в вухах пана Кардонне. Його проникливий розум уже відгадав частину правди. Він розміркував, що краще поступитися з гідністю, ніж наразитися на небезпеку капітуляції.

— Мої заміри такі далекі були від того, що гадав пан Шатобрен,—мовив він,—і в душі я завжди так шанував і поважав його гідну дочку, що охоче відмовляюся від усього, що могли зле витлумачити в моїх словах. Уклінно прошу панну Жільберту вірити мені, і я подаю руку її батькові, як запоруку своїх слів.

— Досить, пане, не говорімо за це,—сказав пан Антуан, простягаючи йому руку;—розійдімося без ворожнечі. Антуан де Шатобрен ніколи не вмів казати неправди.

— Справді,—подумав пан Буагібо,—бо якби він прикидався хитріше, я нічого не помітив би... і був би щасливий, як і сила інших.

— Тепер,—сказав він нерішучим голосом,—дякую тобі, Антуане, обнімімося!

Граф цілувався гаряче й захоплено, а маркіз пристойно й стримано. Він грав ролю понад свої сили—він зблід, затрем-

тів і був змушений сісти. Антуан сів поруч із ним, заривавши. Жільберта впала навколішки перед маркізом і, також плачучи від радості й вдячності, цілувала йому руки.

Така розчуленість дратувала промисловця, і він холодно й згорда дивився на неї, очікуючи на засоби угоди.

Нарешті пан Буагібо вийняв їх з кешені й прочитав ясно та виразно.

Короткими й точними словами поясняв він, що має статку чотири з половиною мільйони ліврів, із яких дає в повну власність два мільйони панні Жільберті Шатобрен, з умовою, що вона вийде заміж за пана Еміля Кардонне, а два мільйони панові Емілеві Кардонне з умовою, що він одружиться з панною Жільбертою Шатобрен. У разі виконання цієї умови, шлюб має відбутися не пізніше як за півроку, а пан Буагібо залишає собі доживотне користування маєтком; опріч того він дає майбутньому подружжю від дня їхнього шлюбу в власність і безпосереднє користування п'ятсот тисяч ліврів... а втім, ця сума переходить у володіння й власність панни Шатобрен, коли вона навіть не одружиться з паном Емілем Кардонне.

За дверима почувся зойк—це була Жанілла, що з радості знепритомнівши впала на руки Сільвенів Шарасону.

X

УГОДА

Жільберта не розуміла, що з нею сталося, і не здавала собі справи, що то є чотири мільйони статку; такий тягар для життя, такого простого й щасливого, скорше налякав би її, ніж радіти йому, але вона бачила, що повертається можливість одружитися з Емілем; неспроможна говорити, вона тільки конвульсійно стискала руку пана Буагібо в своїх. Антуан цілком очманів, бачивши свою дочку такою багатою. Багатству він радів не більше за дочку, його надто вразило це, як надзвичайно шляхетний доказ того, що маркіз простив йому все, і Антуан уважав все це за сон і нічого не міг відповісти маркізові.

Лише один Кардонне збагнув, що то значить об'єднати чотири мільйони з половиною в руках його майбутніх унуків. Однак, він удавав спокійного й з безстрашним виглядом вислухав читання заповіту; не бажаючи, ніби, вклонитися могутності золота, він байдужно сказав:

— Бачу, що пан Буагібо неодмінно хоче перемогти батьківську волю, але зовсім не бідність панни Шатобрен здава-

лася мені за головну перешкоду до цього шлюбу. Є друга перешкода, яка далеко більше відвертає мене; це те, що панна Шатобрен позашлюбна дочка, а її мати, як усе примушує думати.., я не назву її... займає досить низьке становище в суспільстві.

— Помиляєтеся, пане Кардонне,—твердо відповів маркіз.— Панна Жанілла завжди була бездоганної поведінки, і мені здається, ви не маєте рації гордувати жінкою, такою вірною й відданою тим, кого вона шанує. Правда вимагає, щоб я спростував ваші міркування в цій справі. Запевняю вас, добродію, що панна Шатобрен шляхетної й чистої крові, коли ви надаєте цьому вартости. Ба навіть скажу вам, що я близько знав її матір і що вона була такого самого роду, як і я. Гадаєте, що вдача панни Шатобрен може навіяти будь-кому відразу, або недовіру?

— Звісно, ні, пане маркізе,—відповів пан Кардонне.—Але я ще вагаюся. Мені здається, що авторитет і гідність батьківські ображені таким договором; здається, ніби мою згоду куплено ціною золота, і коли моя честолюбність щодо сина сходила до того, щоб він набув статок своєю працею й хистом, то тепер, я бачу, що його підносять на висоту багатства, готуючи йому в майбутньому бездіяльність і ледарство.

— Сподіваюся, що й цього також не буде,—відказав пан Буагібо.—Коли я обрав Еміля собі за спадкоємця, то саме через те, що він зовсім не буде подібний до мене й зможе краще за мене скористуватися з багатства.

Промисловець лише шукав приводу поступитися. Кардонне міркував, що відмовившись назавжди стане чужим синові, а згодившись волею, він іще встигне здобути такого впливу на нього, що навчить його служити багатству так, як він це сам розуміє, тобто рахував, що з чотирьох мільйонів згодом можна буде мати сорок, бо був певен, що й святий не міг би встояти проти багатства, діставши раптом чотири мільйони. «Спочатку,—гадав Кардонне,—Еміль шаленітиме й розтринькає частину багатства, а побачивши убуток, він так злякається, що захоче поповнити недостачу; а далі подібно до того, як апетит з'являється під час їди, він захоче подвоїти, вдесятерити, у сотні разів збільшити... з моєю допомогою; ми згодом можемо стати фінансовими королями».

— Я не маю права,—сказав він нарешті,—відмовлятися від багатства, запропонованого моему синові. Я відмовився б, якби я міг, бо все це проти моїх переконань і ідей, але власність є святий закон. Від тієї хвилини, як мій син дістає такий дарунок, він власник. Я ограбував би його, якби не при-

став на ці умови. Отже я мушу мовчати про все, що в цій чудній справі вражає моє переконання; а що мені доводиться поступитися, то принаймні зроблю це охоче... тим більше, що краса, розум і шляхетна вдача панни Шатобрен лестять моїм егоїстичним почуванням, обіцяючи щастя нашій родині.

— Уважаючи, що все погоджено,—сказав маркіз Буагібо, підводячись і подавши в вікно знак,—попрошу панну Жільберту, яка так само, як і я, кохається в квітах, прийняти весільний букет.

Увійшов маркізів слуга й поставив на стіл невеличку шкапулу, що привіз із собою. Пан Буагібо вийняв із неї розкішного букета з найрідших і найчарівніших квіток—старий Мартен більше як годину «ученим способом» складав його. Але замість бинди, букет був зв'язаний діамантовим намистом, що його відіслала Жільберта, і цього разу, замість кашемірової шалі, яку маркіз розміркував не показувати вдруге, він додав ще два разки діамантів.

«Двісті, або триста тисяч франків додатку до контракту»—подумав пан Кардонне, дивлячись на діаманти з удаваною байдужістю.

— Тепер,—сказав пан Буагібо Жільберті,—ви вже не можете відмовити мені, бо я вволив вашу волю. Я пропоную вам сісти зі своїм батьком в екіпаж, на ту саму тачку, що стала мені в такій пригоді й привела мене до щастя познайомитися з вами. Поїдемо до Гаржілесу: я гадаю, що пан Кардонне хоче рекомендувати наречену своїй дружині, а мені хочеться, щоб мою спадкоємницю щиро привітали.

Пан Кардонне охоче ухвалив пропозицію, і вони збиралися їхати, як враз з'явився Еміль. Він, довідавшись, що його батько поїхав до Шатобрену, злякався будь-якого нового умислу проти його щастя й спокою Жільберти. Він схопився на коня й забувши, що йому недавно пускали кров, забувши за пропасницю й свою обіцянку маркізові, примчав тремтячий, захеканий, переляканий.

— Ну, Емілю, ось твоя дружина, вона вже вбрана до шлюбу,—сказав пан Кардонне, зараз же вгадавши причину його нерозсудливості.

Він показав йому Жільберту, що в квітах і діамантах стояла під руку з паном Буагібо.

Еміль, у якого нерви були страшенно напружені й збуджені, мов громом був вражений чудом, що раптом рунуло на нього. Він намагався щось сказати, але захитався й упав без пам'яті на руки панові Антуанові.

Щастя рідко вбиває. Еміль скоро прийшов до свідомості й

щастя. Жанілла терла йому скроні оцетом; Жільберта тримала його руку в своїх; для повноти радощів біля нього опинилась мати, коли він розплющив очі. Довідавшись нещодавно з Емілевого марення про його кохання до Жільберти, вона примусила Галюше розказати все;—а оце почувши, що чоловік вирядився до Шатобрену, що син наперекір усьому поїхав верхи туди,—мати, передбачаючи якусь бурю, сама пригналася екіпажем, уперше забувши за гнів чоловіка, не зважаючи на кепську дорогу; навіть не подумавши про неї. Мати полюбила Жільберту з перших слів, і коли молода дівчина зі страхом вступала в родину, де головою був пан Кардонне, вона почувала, що принаймні матиме відплату в ніжному серці та лагідному характері його дружини.

— Ну, раз ми тут усі зібралися,—сказав пан Буагібо з приємністю, на яку ніхто не вважав його за здатного,—то треба нам решту дня провести разом і пообідати десь. Нас так багато, що ми тут наробили б клопоту панні Жанілли, а поїхавши до Гаржілесу, ми б застукали несподівано кухаря пана Кардонне. Коли ви всі згодитесь ушанувати мене й завітати до Буагібо, який до того й ближче, то там, гадаю, ми знайдемо чим пообідати. Може панові Кардонне цікаво буде познайомитися з маєтком його дітей, там ми складемо плян їхнього шлюбного контракту й призначимо день шлюбу.

На цей новий доказ цілковитої зміни з маркізом усі охоче пристали.

Жанілла прохала лише п'ять хвилин, щоб убрати панну, бо вважала за свій обов'язок надати певної церемонії, відповідної обставинам, але Жільберта гарячим поцілунком відповіла тій, кого жартома називала своєю любовою мамою.

Очікуючи на Жільберту, родина Кардонне відвідала руїни, а маркіз Буагібо пішов із паном Антуаном у квадратний павільйон спочити. Ніхто не чув їхньої розмови. Ні той, ні другий ніколи не розповідали її змісту. Чи була між ними яка розмова про їхнє непорозуміння? Це зовсім імовірно. Чи вони умовлялися на майбутнє не робити щонайменшого натяку на їхню довгочасну сварку й бути далі в приятні саме з того моменту, коли вона перервалася? Певне лише те, що з цього часу вони говорили один з одним про минувшину без гіркоти й згадували давні роки з задоволенням, змішаним іноді зі зворушенням і веселістю. Але було помітно, що ці спогади ніколи не сягали за певний період, за період одруження пана Буагібо і що ім'я маркізи ніколи не чути було між ними. Ніби вона ніколи не існувала.

Коли з'явилася Жільберта, прибрана так, як могла й хотіла,

Еміль із захопленням побачив, що на ній було фіялкове вбрання, яке від останнього Жаніллиного пранця стало майже рожевим і яке завдяки її незвичайній дбайливості здавалося ще свіжим. Вона заплела свої довгі коси, що спадали до землі й нагадували щасливому нареченому пекучий день в Крозані. З подарунків пана Буагібо вона залишила собі букета й сердолікового персня, якого з ніжною посмішкою показала маркізові. Вона кокетувала з маркізом, кокетувала, так би мовити, серцем і, виявляючи до пана Кардонне пошану й уважність, правду трохи вимушені, дозволяла собі щиро поводитися з маркізом, ніби він був батьком Емілеві.

Виїжджаючи маркіз Буагібо взяв руку Жанілли й запросив її до себе на обід із такою чемністю, ніби вона була мати Жільберти. Зовсім не дивуючись із того, що вони поводяться між собою, як мати із дочкою, маркіз за цю близькість дуже поважав і таємно був вдячний старій дівчині, яка витерпіла стільки пліток і глузування, але не відкрила будь-кому, навіть Жапплу (якого маркіз довгий час уважав за повіреного й посередника Антуанового), таємницю народження Жільберти.

Пан Кардонне не втримався від зневажливої посмішки, почувши це запрошення:

— Пане Кардонне,—пошепки сказав йому Буагібо, зауваживши це,—ви пізнаєте й оціните цю жінку, як вона доглядатиме ваших унуків.

Парк пана Буагібо вперше, відколи він існував, відчинився для гостей, яких супроводив і приймав власник. Сирня також була відчинена, крім кабінету, де двері цього разу, завдяки Жапплу, були щільно причинені.

Велична сумність замку, цікава краса меблів, пишнота парку й дух «хорошого дому», розлитий у всій обставині—усе це було трохи прикре панові Кардонне. Він у себе в Гаржілесі докладав усіх сил, щоб не виявити в домашньому побуті звичок полупанка; уважаючи себе за значну людину серед руїн Шатобрена, він там почував себе непогано, а тут, серед величної пишноти й zarazом поміркованости, які так характеризували Буагібо, він почув себе дуже маленьким. Кардонне намагався ліберальними міркуваннями відхилити маркіза від думки, що його засліпила старовинна розкіш. Пан Буагібо, якому не бракувало лукавства, не зважаючи на його незграбність, цього тільки й чекав, щоб примусити його згодитися з найсуворішою своєю вимогою й відповідав спокійно та надзвичайно розсудливо. Кардонне дуже дивувався, бо гадав, що маркіз заховував усю пиху своєї касты та кумедні

поняття реставрації. І що Кардонне не міг заховати свого здивовання, то пан Буагібо сказав йому лагідно:

— Ви не знаєте мене, пане Кардонне, я такий же, як і ви, ворог відзнак та привілеїв. Я вважаю, що всі люди мають рівні права й гідність, якщо вони чесні та добрі.

Цієї хвилини прийшли сказати, що обід уже на столі, і коли всі збиралися йти, майстер Жан Жапплу, чисто виголений і в святному вбранні, вийшов із сирні й весело відштовхнувши Еміля, взяв Жільберту під руку й повів до столу.

— Це моє право,—сказав він,—ви знаєте, Емілю, що я обіцяв бути вашим свідком і маршалком.

Усі прийняли тесляра з захопленням, окрім пана Кардонне, який проте не насмілювався відстати від старого маркіза ліберальністю і лише посміхнувся бачивши, що робітник сідає за родинний обід. Промисловець порішив скоритися всьому, обіцяючи собі змінити тон, коли шлюб відбудеться.

Обід, улаштований у сутінку парку, відзначався розкішною квіток і витонченістю страв. Старий Мартен, якого пан попередив іще вранці, перевершив самого себе майстерністю сервування. Сільвена Шарасона вшанували честю прислужувати під орудою Мартена і про це він розповідатиме все життя.

Перші хвилини пройшли досить холодно. Але через те, що кількість щасливих серед присутніх дуже переважала кількість невдоволених, бо невдоволеним був лише Кардонне, та і то наполовину, бесіда поволі пожвавішала і з десертом пан Кардонне посміхаючись казав до Еміля: «Ми теж маркізи».

Чи описувати щастя Еміля та Жільберти? Щастя не описується, бо й самі коханці не знаходять слів для цього. Коли настала ніч, пан і пані Кардонне сіли в карету, ласкаво дозволивши Емілеві проводити наречену до Шатобрену, з умовою, що він візьме батькового кабріюлета й того дня більше не їздитиме верхи. Пан Антуан, захопившись веселою розмовою з Жаном, заблуdiv у парку, а Жанілла, що почала нудьгуватися ролею пані, задовольнила свою потребу в діяльності, допомагаючи Мартенові прибрати все. Тоді пан Буагібо, взявши за руки Еміля й Жільберту, повів їх на скелі, де вперше він відкрив душу своєму молодому приятелеві, й сказав:

— Діти мої, я зробив вас багатими, бо треба було усунути перешкоди, які вас розлучали, а це був єдиний спосіб зробити вас щасливими. Заповіт свій я давно написав, минулої ночі я лише переробив його за формою. Мої заміри залишаються ті самі; сподіваюся, що Еміль знає їх, а Жільберта шануватиме їх. Я бажаю, щоб у майбутньому в цьому великому, маєтку

заснували «комуни», і в першому заповіті я намагався накреслити її плян та викласти її основи. Але той плян міг бути недостатнім, а основи хиткими; я не шкодував своєї праці, бо завжди відчував її недовершеність, тим більше що я менше за всіх здатній організувати й здійснити його. Доля допомогла мені, пославши Еміля, щоб заступити мене в здійсненні цього пляну, і останнього часу я призначив його на душоприказника собі, тобто на виконавця мого заповіту. Але такий акт унеможливав би згоду пана Кардонне, і я знищив його, поршивши з'єднати вас. Офіційні акти не мають тієї сили, якої їм надають, і цивільні закони ніколи не знаходили способу закувати будь-чие сумління. Тим то я далеко спокійніший, відкриваючи вам свою волю й узявши від вас обіцянку, ніж зв'язувати вас такою нетрівкою річчю, як артикули духовні. Не відповідайте мені, діти мої. Я знаю ваші думки й читаю в ваших серцях. Вас піддавали найжорстокішому з усіх іспитів іспитові відмовитися від надії побратися або зріктися своїх вірувань. Ви з тріумфом склали цей іспит, і, тепер я покладаюся на вас, віддаю майбутнє на вашу волю. Ви, Емілю, маєте замір узятися до практичних занять: даю вам приладдя до них; але не можна сказати, що ви маєте засоби.

«Вам потрібна соціальна наука, а вона може бути лише наслідком довгої праці. До цієї праці ви візьметесь за допомогою сил, яких ваш вік, уже не мій, дасть вам досить і більш-менш швидко, як буде ласка божа. Може не ви, а діти ваші побачать мої пляни здійсненими, тому, відказуючи вам своє багатство, я заповідаю вам і свою душу та свою віру. Ви передасте іншим, коли сами переживете таку добу, яка не дасть вам заснувати нічого корисного. Еміль сказав одно слово, яке вразило мене. Одного разу, коли я питав, що він зробив би з таким маєтком, як мій, він відповів: «Я спробував би! Хай же він спробує і хай, гаразд обміркувавши, добре вивчивши дійсність, він, хто завжди мріяв про врятування людства через організацію й розвиток рільничої науки,—хай пошукає способів перейти до кращого життя, способів розірвати минуле з майбутнім.

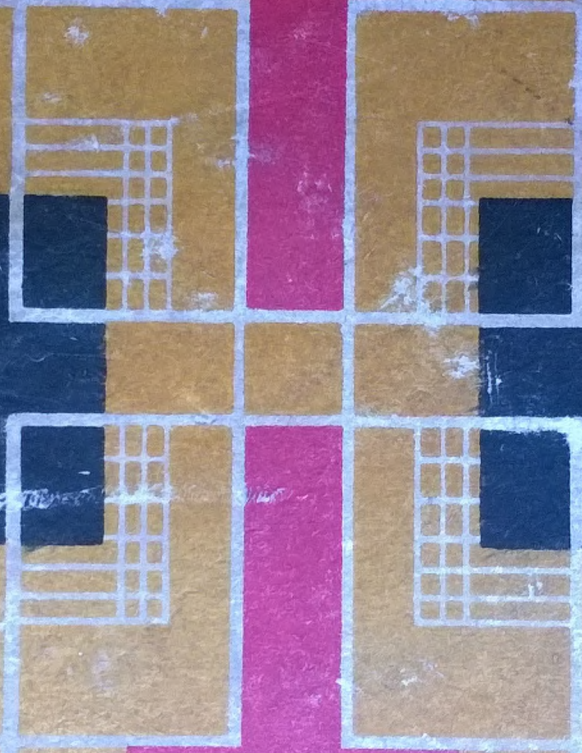
Я покладаюся на його розум, бо його розум виходить із його серця. Хай бог пошле тобі талан, Емілю, і хай дасть його всім твоїм сучасникам, бо геній однієї людини майже ніщо. Мені залишається тільки спокійно заснути в могилі. Коли мені судилося прожити з вами ще кілька днів, я почну жити лише напередодні смерті. Але я жив не марно, хоч який я був ледачий, малодушний і некорисний людям, коли знайшов чоловіка, що може й повинен діяти замість мене.

Прошу вас заховати до свого шлюбу й аж до нового та повного виховання Еміля самого себе,—таємницю мого вірування й наших плянів. Бажаю бачити вас вільними й сильними, щоб умерти спокійно.

Нарешті, діти, на що б ви не зважилися, якої б помилки не допустилися, який би успіх не увінчав ваші зусилля, я признаюся, що не можу боятися за майбутнє людства. Дарма бунтуватиме буря над теперішніми й майбутніми поколіннями; дарма брехня й облуда намагатимуться далі підтримувати жахливе безладдя, яке люди, мабуть на глум, називають соціяльним ладом; дарма неправда в світі буде боротися: вічна істина таки запанує тут, на землі. І наколи через кілька століть моя тінь, повернувшись сюди, одвідавши цю велику спадщину, злетить під ці стародавні дерева, насаджені моєю рукою, то вона побачить людей вільних, щасливих, рівних, об'єднаних, так би мовити, справедливих і мудрих. Широкі кучми дерев, під якими я пережив стільки нудьги й суму, куди я з жахом тікав від теперішніх людей,—захищатимуть наче склепіння пишного храму, численну родину, що молитиметься й благословлятиме творця природи та батька людей. Це буде «сад комуни», так би мовити, її гінекей, її заля свят і бенкетів, її театр і храм. Не кажіть мені за тісні простори, де камінь і вапно замурують людей та думку! Не кажіть за свої розкішні колонади й за свої пишні будівлі проти цього природного будівництва, яке повсякчас відновлює вічний творець. Я вклав у дерева, квітки, струмки, скелі, луки всю свою душу. Не позбавляйте ж старого садівничого його мрій, коли це мрії. Він іще, як то кажуть, вірить, що творець є скрізь, а природа—його храм».

СПРАВА 20 КОБ

Ом. 281
161 км
Мамыя
Равенства

Д В У